

Sveučilište u Rijeci
FILOZOFSKI
FAKULTET

Uvod u studije roda:

OD TEORIJE DO ANGAŽMANA

VLADA REPUBLIKE HRVATSKE
Ured za udruge

Commissariat général
"Département des fondations" EU

EUROPSKI STRUKTURNI
I INVESTITIJSKI FONDOSI

Ministarstvo
regionalnog razvoja
i demografije

Projekt je sufinancirala Europska unija iz Europskog socijalnog fonda te Ured za udruge Vlade RH.

Uvod u studije roda:
**OD TEORIJE DO
ANGAŽMANA**

Recenzentice

Biljana Kašić
Adriana Zaharijević
Nadežda Čačinović

Udžbenik je nastao u okviru projekta «Humano obrazovanje – odgovorno društvo» kojeg provodi Lezbijska organizacija Rijeka «LORI» i partnerske organizacije: Centar za ženske studije pri Filozofskom fakultetu u Rijeci, Udruga za ljudska prava i građansku participaciju PaRiter i SOS Rijeka - centar za nasilje i ljudska prava. Više informacija o fondovima EU: www.strukturnifondovi.hr.

Korisnik projekta
Udruga LORI
Janeza Trdine 7, 51 000 Rijeka
+385(0)51212186
www.lori.hr

Izdavač

Filozofski fakultet
Sveučilišna avenija 4, Rijeka
tel. 051/265-600, fax. 051/216-099
E-mail: dekanat@ffri.hr

Za Izdavača

izv. prof. dr. sc. Ines Srdoč-Konestra

Lektura i korektura

Sandra Antulov

Ilustracija i grafičko oblikovanje

Ivana Geček

Naklada

700 primjeraka

Tisak

Adriaprint

Tiskano u studenome 2019. godine

PRINTED IN CROATIA

NOVEMBER 2019

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 140816032.

ISBN 978-953-7975-94-4

Uvod u studije roda:
**OD TEORIJE DO
ANGAŽMANA**

Urednice

Sanja Bojanić
Brigita Miloš

Sveučilište u Rijeci
FILOZOFSKI FAKULTET

Sadržaj

Uvod Uvodu	7
Sanja Bojanić, Brigita Miloš	
Prvo poglavlje: Osnovni teorijski okvir	17
Sanja Bojanić, Brigita Miloš	
Drugo poglavlje: Rod u fokusu	47
Povijest i rod	48
Sandra Prlenda, Iva Davorija	
Pravo i rod: feministički pristupi pravu	66
Ivana Radačić	
Ekonomija roda	87
Ana Marija Sikirić	
Sociologija roda	103
Mirjana Adamović, Marija Geiger Zeman	
Psihologija roda	137
Ivana Jugović	
Treće poglavlje: Mogućnosti promjene	159
Seksualnost	160
Jasminka Juretić	
Stereotipi, predrasude i diskriminacija prema LGBT osobama	172
Barbara Kalebić Maglica, Jasminka Juretić	
Nasilje	186
Ana Ajduković, Iva Davorija, Marinella Matejčić, Tihana Naglič, Maja Sikirica, Lorena Zec	
Pogovor	213
Snježana Prijić Samaržija	
Rječnik	217
Indeks imena	224
Indeks pojmova	227
Objedinjeni popis literature	230
O autoricama	261

UVOD UVODU

U suvremenom svijetu sve je veći broj žena predsjednica država, premijerki ili čelnica političkih stranaka, a nebrojene su i one koje odlučuju o sudbinama velikih korporacija, ali i malih poduzetničkih akcija. Ako su tijekom povijesti tek rijetke i izuzetne – ali i privilegiranog statusa – žene bile te koje su ostavljale traga u javnom životu, s devetnaestim i dvadesetim stoljećem žene osvajaju svoj javni status, što je, na primjer, travnja 2019. omogućilo presedan u kojem estonska predsjednica – kako priopćavaju novinske agencije – tijekom prisege jednog od ministara vlade optuženog za obiteljsko nasilje u znak protesta napušta ceremoniju. Reakcije nije bilo potrebno dugo čekati jer u demokratski izabranoj estonskoj vladi ministar policije, čelnik takozvane *alt-right* (krajnje ili ultra) desnice, izjavljuje: „Samo emocionalno nabrijana žena to sebi može dopustiti. Ali Kersti Kaljulaid nije naprosto žena, ona je predsjednik republike.“ No kako je riječ o funkcionalnoj te pravno uređenoj demokraciji, optuženi ministar već narednog dana podnosi ostavku, dok u medijskom ozračju ostaje zabilježena specifikacija o „emocionalno nabrijanoj ženi“¹ koja

¹ Rodnostudijska tematika, promatrana u svojim diskurzivnim ostvarenjima, predstavlja žanrovski raznovrstan korpus: od eseja ili polufikcionalne proze *Vlastite sobe* Virginije Wolf preko razigranih narativa Donne Haraway u npr. *Kiborškom manifestu* te ženskog i tjelesnog *Meduzina smijeha* Hélène Cixous do filozofskog *Speculum drugog: žene* Luce Irigaray, rigoroznih „arheologija znanja“ Judith Butler i pseudodnevništva Julije Kristeve u *Stabat Mater* ili B. P. Preciado u *Testo Junky*, da navedemo samo neke od mogućnosti. A mogućnosti – žanrovske i stilske – važne su emancipacijske prakse koje namjeravamo istaći u ovom udžbeniku, sa sviješću da mu je primarnom svrhom biti što jasnijim i preglednijim kako bi se oni/e koji/e kreću u proučavanje rodniha tema mogli/e upoznati s osnovama. Ipak, kako bismo udžbeničko štivo učinile dinamičnijim, neke ćemo od konkretnih primjera i mikroanalizirati. Što nam stoga nudi tumačenje invective „emocionalno nabrijana žena“ i kako je moguće kontekstualizirati je s funkcijom predsjednika republike? „Nabrijano“ žensko emocionalno stanje (a naravno da tu valja dozvati u misli još jednu seksističku perjanicu – „histerizira(š)!“) nije posve jasno određivo, no čini se da podrazumijeva „pretjeranu, ekscitiranu“ ili neprimjerenu reakciju neke žene, naročito u javnom političkom kontekstu. Zašto, međutim, nije *a priori* jasna neprimjerenost nasilja u obitelji kao i sprečavanje bilo kojeg oblika političke ili javne rekoćnicije osoba koje su mu sklone? *Mansplaining*, s kojim se moraju nositi žene u javnoj sferi, izgleda često kao vrsta pokroviteljske pouke o nepočudnosti. Gotovo bismo mogli reći da se mizoginija manifestira najlakše u jeziku,

je pritom i „predsjednik republike“ jer su stereotipi, naročito oni kojima je cilj provođenje određene ideologije i politike, teško iskorjenjivi. Nije, međutim, riječ samo o stereotipu žene kao nježne, emocionalne, slabe i nužno brižne te nestabilne „druge polovine“ čovječanstva, koliko i o sveopćoj afektizaciji ili namjernom unošenju govora o emocionalnim stanjima te njihovom manipuliranju u suvremenim javnim sferama života, čemu smo svjedoci gotovo svakodnevno.

Manipuliranje afektima i njihovo korištenje u postizanju političkih, ali i kapitalistički koristoljubivih ciljeva, na izvjestan bi se način također moglo tumačiti kroz rodnu prizmu kada u nekom sljedećem koraku nastavimo s razvojem kolegija o rodnim studijima u smjeru analiza potrošačkih navika i sveprisutnih diktatorskih kanona ljepote, seksualnosti, pa sve do analize prihvaćanja ili neprihvatanja prostitucije i drugih djelatnosti u kojima su spolnost i rodnost nužno i krucijalno prepletene sa seksualnošću, konzumerizmom i pravom na slobodu izbora. Za sada, i to kao preduvjet temeljnog obuhvaćanja tema roda, jedan važan segment koji će udžbenik obraditi ticat će se i (realnog, ali i simboličkog) nasilja – kako ono nastaje i kako ga je moguće izbjeći, zaobići ili u najboljem slučaju iskorijeniti, počevši naravno najprije od obitelji i bliskog okruženja. Usto se svakako neće kreirati i donositi ideološki ili politički recepti, već će se u vidu uvoda, analitički temeljiti i s razumijevanjem, pokušati opisati kako nastaje i izgrađuje se konceptualni aparat studija roda. Također će se ukazati i na dileme

pa i oblici borbe protiv svakog oblika diskriminacije započinju s jezikom. Bivši ministar unutarnjih poslova Estonije, koji je predsjednicu okarakterizirao „emocionalno nabrijanom ženom“, svojom izjavom zapravo procjenjuje da je pitanje npr. rodno utemeljenog nasilja tema koja ne potražuje posebnu javnu, političku pažnju (pa se tako osobe pod optužbom za počinjenje takvih nasilnih djela biraju u ministarske kabinete i sl.). Takav stav, a rjeđe ga se u suvremenosti daje nazrijeti otvoreno ili direktno, često puni rubrike žurnalističkog pseudozgražanja i na tome najčešće i ostaje; no on ima ili može poprimiti posve drugačiju operativnu formu od *mansplaininga*. Ako se, kao javan i legitiman stav, prihvati uvjerenje da rodne teme (bez obzira radi li se o onima nasilja, nejednakih plaća ili društvenih mogućnosti) nisu od velike društvene važnosti, tada rodna tematika u nekom društvu ili, pak, rodne politike nekog društva nemaju adekvatnu strukturnu podršku. U tom slučaju rodna se nastojanja nekog društva prebacuju na potkapacitiranu civilnu scenu, tj. u socijalni prostor margine s koje se sporadično začuju „nabrijani“ glasovi.

i prijepore tog iznimno bogatog polja promišljanja izbjegavajući vriednosne formulacije i predočavajući konkretne pojedinačne životne primjere, ali i obitavanje u zajednici. S ambicijom da bude duboko povezan sa životom oko nas, udžbenik će pružiti pregled legislativa i praksi utemeljenih na zaštiti tekovine ljudskih prava, još specifičnije, ženskih prava. Temeljno se ugrađujući u postojeće discipline, oblasti znanja i djelovanja, kao što su pravo, ekonomija, sociologija, povijest ili psihologija, pružit će pregled i uvide u osobitosti svakog znanstvenog polja neprestano se fokusirajući na tematski novum koncepta roda, koji upravo stoga što je remeteći i diskurzivno bogat – u pravu, ekonomiji, sociologiji, povijesti ili psihologiji – postaje nezaobilazna komponenta koja obogaćuje suvremene prakse stjecanja i prenošenja znanja. U nekim segmentima u kojima će se nagovijestiti kreativni aspekti spolnosti, rodnosti i seksualnosti tek će se otvoriti topici koje bi s daljnjim razvojem kolegija o rodnim studijima trebalo posebno specificirati u posebnim granama i smjerovima. Mišljenja smo da je trenutačno urgentno poći od roda u pravu, ekonomiji, sociologiji, psihologiji i povijesti s naročitim naglaskom na borbi protiv svih oblika nasilja i zaštiti od njega, no iznimno bogata literatura navedena i među ovim koricama već svjedoči o rodu u književnosti i u umjetnostima, o čemu će biti tek naznaka u vidu ključnih pitanja na kraju ovog uvoda.

No započnimo s prvim intrigantnim mjestom i izjavom „rodna teorija ne postoji“, koju često čujemo od aktivista i aktivistica ljudskih prava, ali i znanstvenika i znanstvenica koji brane rod suočavajući se s desničarskim i konzervativnim napadima na rodne politike i prakse. Čudan je to vid obrane: zar je riječ teorija postala skaredna? Rod se kao pojam, a onda i razrađeni koncept, predstavlja prije svega kao vrsta djelovanja izniklog u **performativnosti**², u sposobnosti razumijevanja vlastite spolnosti i rodne opredijeljenosti u određenom društvenom kontekstu. U četiri točke pokušat ćemo rezimirati osnove prijepora.

2 Istaknuti pojmovi svoje mjesto imaju ili u Rječniku ili u Indeksu ovog udžbenika.

- Rod nije teorija jer riječ je o konceptu, odnosno, „kategoriji koja se koristi u povijesnom istraživanju“, sukladno formulaciji *Joan Scott* (1986: 1053–1075). (**rod kao konstrukt**)

- Koncept roda moguće je razložiti u tri kategorije: *rodni identitet* (ili unutarnji, subjektivni osjećaj o svojoj rodnoj pripadnosti); *rodnu ekspresiju* (način predstavljanja svog roda drugima) te biološki spol, o kojima uvjerljivo govori Sam Killermann u svojoj popularnoj prezentaciji u sklopu događaja *TEDxUofIChicago* (Killermann 2013).

- Rod predstavlja polje studija usporedivo s kulturalnim, performativnim ili postkolonijalnim studijima te antropologijom, a unutar nje ga kohabitiraju veoma različita teorijska staništa i pozicije: nije riječ o unificiranom pokretu, kao što je jednako poznato da mnogi koji funkcioniraju unutar rodnih studija nisu opterećeni njihovom teoretskom dimenzijom.

- Izraz teorija roda, koji se u začecima rodnih studija nije koristio, skovao je Vatikan 2005. s jasno polemičkim ciljem, koristeći ga od tog trenutka usporedo s izrazom ideologija roda. Detaljnije o rodnim studijima i vjeri, odnosno Katoličkoj crkvi, pisala je u svojoj knjizi *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi* Rebeka Anić (2011). (enciklika)

Pitanje je, dakle, vokabulara i kako određene riječi koristimo, tko ih koristi i s kojim namjerama. Te tako rodna teorija, označavajući kritičke diskurse filozofskog sadržaja, već više od pola stoljeća nadilazi okvire filozofije, sociologije, antropologije te kulturologije, ali i biologije ili psihologije, smjelo kročivši u neispitana interdisciplinarna područja koja utječu na epistemē, odnosno znanstvenost, mogućnost stjecanja i poticanja znanja o različitim, ali i srodnim, temama spolnosti i roda. Teoretski pristup rodu, polazeći od određenih i jasnih hipoteza stoga je nužan i do sada osvjeđen nizom revolucionarnih uvida koji s više ili manje uspjeha razgrađuju stereotipe s početka samog teksta.

Međutim taj teoretski uvid svakako nije monolitan i kao takav se ne može pojednostaviti. Ako bi riječ teorija u svom suženom značenju prije svega ukazivala na određeni koherentan sustav mišljenja, tada bi ona za ispitivanje i istraživanje roda bila previše reducirana. Jer i frejdovska je teorija otvorila teoretsko polje psihoanalize, a da pritom unutar nje nije spriječila nebrojena suprotstavljena stanovišta koja je i dalje izražavaju. Moglo bi se tvrditi da i rod funkcionira na sličan način.

Izgrađujući hipotezu da seksualni identiteti nisu biološki određeni već društveno konstruirani, koncept roda otvara prostor veoma različitim istraživanjima, promišljanjima i praksama. Moguće je, dakle, da i nije pogrešno govoriti o teoriji i pored toga što ne postoji jedinstvena rodna **doktrina**. U stvari, čak bi se moglo reći da je obezvređivanjem teoretske dimenzije rodnih studija riječ prije svega o taktičkoj brizi umanjivanja njihovog općenitog značaja jer u svakodnevnom govoru niti jedna teorija nikada nije uživala velik ugled. I Sokrata je Aristofan svojevremeno prikazivao kako lebdi u zraku, lišena zdrava razuma. Pripisujući studijama roda etiketu teorije „odsječene od stvarnosti“, „apstraktne“ i „obesmišljene“, Vatikan je tek prividno pogodio metu.

„Ovo ne da nije točno, ovo nije čak ni krivo!“ navodno bi glasio odgovor Wolfganga Paulija kada bi u procjenjivanju valjanosti kakve nove fizikalne „teorije“ zaključio da je posve neodrživa. Za pretpostaviti je da bi željeni učinci potkopavanja valjanosti spoznaja rodne teorije (no ne samo nje) trebali biti nalik Paulijevoj otresitosti, ali onoj drugačijoj vrsti koja počesto ne podrazumijeva i napore oko ovladanosti materijom koju prosuđuje. Ti, pak, napori podrazumijevaju ozbiljno i pomno proučavanje, posvećenost, težnju – riječju: studiranje onoga o čemu se prosuđuje.

Pa ako terminu teorija u suvremenosti čak i otvorimo vrata kao onom koji pokatkad može obuhvatiti ovakve ili onakve novume na (akademsom, ali nikako samo tome!) „tržištu ideja“, ili pak tvrdimo da dopire samo do najužeg kruga „posvećenih“ stručnjaka, a što

ga nerijetko čini neprohodnim, zahtjevnim ili jednostavno nezanimljivim kakvoj publici drugačijoj od one profesionalne, tada bi možda adekvatan imenovalačko-metodološki postupak uključivao istupanje iz očigledno bremenita³ teorijskog mjesta, a za svrhu i užitek u samoj procesualnosti načina spoznavanja.

Utoliko terminološka inačica studija roda podrazumijeva već spomenu-tu, ponešto formalnim rječnikom rečeno, interdisciplinarnu, postdisciplinarnu i/ili metadisciplinarnu poziciju rodnih znanstvenih pregnuća, a istovremeno je i ime kojim se ukazuje polju inherentno višeglasje, spoznajni prostor okupljanja specifičnih tematskih, metodoloških,

3 Leksem *bremenit*, čitamo u Hrvatskom enciklopedijskom rječniku, jest pridjev, poveziv s imenicom *breme* i s prvim značenjem kako slijedi: „(ž) koja je gravidna, trudna, noseća, koja je u drugom stanju“ (Hrvatski enciklopedijski rječnik 2004, 2, Bež–Dog). Je li tako da su trudnice u nekim pretpostavljenim osvitima promišljanja unutar skupine slavenskih jezika bile povodom za leksem *breme* ili su, pak, tek naknadno bile pripuštene u krug onih kojima može nošenje nekakvog tereta biti teško vjerojatno je pitanje za neka minuciozna etimološka istraživanja. No kako procijenismo da je dobro držati se maksime da je „stil čovjek“, te da izvedba nečega jest izvedba nekoga, tako pažnju skrećemo na također stari, klasičan koncept poroda koji je ponešto drugačiji od onog kakav najčešće i jedino za sada jest, a u širu hermeneutiku kojeg se uklapa i, primjerice, iskaz da je teorija bremenita problemima, propustima i sl. Ako je tako da bi teorija trebala biti neki ljudski proizvod koji se prije svega oblikuje u umu, a um – prilično pojednostavljeno – poveziv je s mozgom, tj. glavom, tada ukazujemo na analogiju cerebralnih patnji teoretiziranja, razmišljanja i/ili njednjenja ideja i trudnoće i poroda, odnosno na topos „mozga kao maternice“. Jedno od čeda tako porođenih bila je Atena, starogrčka božica mudrosti. Više je inačica o njezinom začecu i porodu, a najpotpuniju je ponudio Hesiod u svojoj *Teogoniji*. Njezinu majku Metidu oplodio je Zeus u jednoj od svojih avantura, no kako se prestrašio posljedica nezaštićena spolnog odnosa, Metidu je pretvorio u muhu i progutao. Ipak prekasno, jer ova je već ostala trudna, pa je u Zeusu, budući božica mudrosti i obrta, počela kovati kacigu i praviti odjeću za svoju kćer. (Bogovi, naravno, ne trebaju prenatalnu dijagnostiku.) Pritom je stvarala Zeusu nezamislive probleme koje je on naposljetku riješio tako da si je dao raskoliti glavu udarcem dvostruke sjekire (Prometejeve ili Hefestove ili Hermesove, nejasan je drugi član ove homosocijalne minijature). U tom času Atena iskače iz tijela svojeg oca-poroditelja i postaje mu omiljena kći. Ostatak i preostaci ovog mitološkog dragulja dio su tematike i rodnih studija, i to na različite načine i kroz različita spoznajna motrišta ili discipline. Različite inačice interpretacija mita o „porodu iz glave“, u najopćenitijem smislu, podvedive su pod a) tumačenje slike žene u znanosti ili umjetnosti kao „ploda“ muškog promišljanja i b) plodno tlo razvoju specifičnih, rodno obilježenih epistema. Za kraj naše stilske minijature: dvostruka sjekira kojom je Zeus dobio po glavi ima naziv *labris*, a sama riječ i njezin simbol korišteni su sedamdesetih godina 20. stoljeća kao emblemi nekih lezbijских struja ili pokreta. Ipak, čini se da pretpostavljena etimološka mogućnost *labris* – *labia* (‘usne’), kao niti ona matrijarhalne minojske kulture s kojom se u nekim kontekstima simbol *labrisa* povezuje, nije opravdana.

spoznajnih značajki. (Pravilnikom o znanstvenim i umjetničkim poljima, područjima i granama u Republici Hrvatskoj rodni su studiji grana interdisciplinarnog znanstvenog područja.)⁴

Na tim je temeljnim pretpostavkama koncipiran i udžbenik koji imate u rukama.

Struktura je udžbenika takva da se u svakom dijelu teksta ili poglavlju mogu pronaći odgovori na određena pitanja koja iz druge perspektive, discipline ili područja znanja upotpunjuju naše nastojanje da pružimo što cjelovitiji prikaz rodnih pristupa i tema. Dakako, cirkularnost informacija time neće biti isključujuća već inkluzivna, te se može dogoditi da o istoj pojavi ili pojmu postoje različiti ponuđeni opisi. Pojmovi će se međusobno objašnjavati i uklapati u zajedničku sliku u kojoj se prožimaju iskustva i spekulacije o ženi i muškarcu, ženskom i muškom, ali i androgenom, te mogućim ili nemogućim endokrinim osobnostima mozga, muškoj snazi ili ženskoj slabosti, ženskoj snazi i muškoj slabosti, svim dinamikama razvoja i kombinacijama razlika i univerzalnosti.

Nadalje, osnovni je postav ovog izdanja udžbenika određen i njegovom primarnom svrhom, a ta je da bude temeljna bibliografska jedinica u kolegiju naziva „Rod, seksualnost, identiteti – od opresije do ravnopravnosti“, koji se pokreće u zimskom semestru akademske godine 2019./2020. na Odsjeku za kulturalne studije u Rijeci. Kolegij se izvodi specifičnom metodom visokoškolskog poučavanja (service learning), pa su disciplinarni pristupi i teme zastupljeni u ovom, prvom izdanju udžbenika dijelom i odabir onih teorijskih stajališta s kojih se pojam i učinci roda proučavaju, i to tako da su funkcionalno usklađeni s ciljevima i planom kolegija.

4 Uvrštavanje rodnih studija u klasifikaciju znanstvenih područja, polja i grana u Republici Hrvatskoj ostvareno je 2007. godine na temelju prijedloga Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Centra za ženske studije u Zagrebu (pogledati Potkonjak et al. 2008)

Sa sviješću, također, o tome da su resentimani ili barem konfesije gotovo nužnost uredničkih slova, ubacujemo se strastveno u maniru i kazujemo da, iako je prvotna urednička zamisao bila da ovo izdanje uključi i poglavlje radnog naziva „Umjetnost i rod“, objektivne okolnosti bile su takve da to nije bilo moguće izvesti. Naime, sam pojam umjetnosti podrazumijeva višestruke izražajne oblike, a svaki ima svoju specifičnu rodnu dinamiku i sliku. Također, mnogo je od onoga što želimo u nekim sljedećim izdanjima proširiti i dopuniti. Osim umjetnosti tu su svakako teme roda i medija, one antropologije roda, poimanja roda u medicini, roda u duhovnosti, politici, a – s obzirom na to da je jezik sredstvo kojim komuniciramo (o) svijet(u) oko sebe i s njim te ga kroza nj i poimamo – veza između jezika i roda bit će također istražena.

Dijelimo, stoga, čvrsto uvjerenje o tome kako drugo i dopunjeno izdanje neće ostati tek plan za neka prikladnija ili lagodnija vremena. U konačnici, i ova je publikacija proizvod rada niza osoba koje su, usprkos prenapučenim im rasporedima i nelagodno uskim rokovima, podržale projekt i aktivno pridonijele njegovoj realizaciji. Stoga zahvaljujemo svim autoricama na dostavljenim vrijednim udžbeničkim priložima, na razumijevanju uredničke želje za specifičnim oblikovanjem teksta, kao i dobrohotnom prihvaćanju uredničkih dinamika i mogućnosti. Zahvaljujemo recenzenticama, koje su se s puno razumijevanja za projektne hodograme prihvatile svojih zadataka bez obzira na visoke datume i kratke rokove koje su imale na raspolaganju, ali i rektorici Sveučilišta u Rijeci jer svojim stavom i institucionalnom djelatnošću potvrđuje značajno mjesto rodne tematike. I našoj lektorici hvala što je svoju ljetnu stanku zamijenila pomnim četkanjem rukopisa udžbenika i oštrim okom uperenim u pokatkad zamršena jezična rješenja. Zahvaljujemo i svim članicama projektnog tima HOOD (*Humano obrazovanje – odgovorno društvo*) te članicama i članovima šire radne skupine projekta na njihovoj participaciji u pro-

cesu stvaranja udžbenika i kolegija. Zahvala ide i svima onima koje su „iz sjene“ odradile niz počesto lako previđenih administrativnih, tehničkih, formalnih radnji, osoba bez kojih bi objavljivanje ovog udžbenika bilo bitno teže izvedivo. Na koncu, veliko hvala kolegici Ivani Geček, studentici Akademije primijenjenih umjetnosti Sveučilišta u Rijeci, koja je svojim vizualnim rješenjima dala ovom udžbeniku posebnu vrijednost.

Sanja Bojanić, Brigita Miloš

PRVO POGLAVLJE

OSNOVNI TEORIJSKI OKVIR

Sanja Bojanić, Brigita Miloš

Ovo će poglavlje studenticama i studentima ponuditi neka osnovna teorijska i metodološka razmatranja relevantna za područje rodnih studija. Govorit će se o analitičkim inačicama termina *spol* i *rod*, zatim o specifičnim načinima spoznavanja prisutnim unutar studija roda te o mogućnostima teorijskog/aktivističkog djelovanja ili o tome što bi mogao podrazumijevati politički aspekt teorije.

1. Što je to žena? Što je muškarac? Što je muško, što je žensko? ili o terminologiji

Na prvi se pogled pitanja poput „Što je to žena? Što je muškarac? Što je muško, što je žensko?“ čine onoliko banalna koliko se odgovori na njih mogu činiti samorazumljivima. Ili se ta pitanja čine pretenciozna u odnosu na eventualne odgovore, koje kao da i ne treba tražiti nigdje drugdje doli u osobnom osjećaju, znanju o sebi, u nekom privatnom „uvijek-već-tu“ imanju ideje o tome što u tom pogledu jesmo ili nismo. Čini se, tako, da su pitanja o rodu, kao i pitanja roda uopće, neka vrsta općeg znanja koje ne potražuje posebnu pažnju, ponajmanje kakvu vrstu znanstvene pažnje ili promišljanja, a uvijek je to stoga što odgovori na njih djeluju posve prirodno. Rod se tako najčešće poima kao nešto što jednostavno (već) – imamo; nešto što nam je rođenjem (i/ili prije) određeno nekom vrstom **biologije kao sudbine**.

U tom smislu, a ako se već upustimo u razmišljanje o tome što bi žensko/muško imalo ili moglo biti, onda pogled ili prst upiremo u kakav biološki, eventualno anatomske priručnik s jasno i uredno posloženim značajkama ljudskih (počesto i ne samo ljudskih) tijela u (u najvećem broju slučajeva) dvije kategorije, onu „muško“ i onu „žensko“. Takve nam kategorizacije djeluju opet posve prihvatljive, djeluju kao dobar opis nekog stanja stvari u svijetu: postoje neke vrste tijela koje imaju osobine A, a postoje i neke vrste tijela koje imaju osobine B. Na svom tijelu možemo primijetiti neke od tih osobina i tako se uvrstiti u ponuđene kategorije. Time smo napravili korak k tome da smo svoje tijelo uvrstili u jedan od (najčešće) prepoznatih **spolova** – muški i/ili ženski. Veznik „i/ili“ mogao bi zbunjivati, pa se tako brzo prisjećamo onih tjelesnih mogućnosti koje svojim opisima kao da objedinjuju, pomućuju ili uznemiruju granice binarne razdiobe na muški i ženski spol, a danas su najčešće objedinjene u terminu **interspolnosti**. Nadalje, neke osobine (svojeg) spola može-

mo zapaziti samomotrenjem, neke, pak, ne možemo bez kakvih počesto kompliciranijih metoda. Spol je, naime, kombinacija (barem) anatomske, endokrinološke i kromosomske značajke.

O tome kako se te značajke pridodaju nekom tijelu, tj. o procesu biološkog određivanja (ljudskog) spola, biologinja Ann Fausto-Sterling piše: „(O)značiti nekoga muškarcem ili ženom društvena je odluka. Možemo se koristiti znanstvenim spoznajama koje nam pomažu u procesu određivanja, no samo naša vjerovanja o rodu – ne znanost – mogu definirati naš spol. Štoviše, naša vjerovanja o rodu utječu na to kakvu vrstu znanja o spolu znanost uopće i proizvodi“ (Fausto-Sterling 2000: 3, prev. a.).

Kada bismo se nadalje pitale što bi od društvenog utjecaja najznačajnije moglo utjecati na prosuđivanje o biološkom spolnom binaritetu, jedan od mogućih odgovora bio bi vezan za činjenicu **reprodukcije**. Dva se reproduktivno komplementarna spola nadjaju, tako, idealnim tjelesnim tipovima koji imaju iznijeti produžetak vrste. Primjerice, možemo ustvrditi da je tako da je žensko tijelo ono u kojem se (najčešće) odvija proces začinjanja i razvoja ploda; ono je koje porađa, ono koje može podajati. Spomenuta (spolna) mogućnost tijekom ne preduge, no svakako dinamične, povijesti rodne i/ili feminističke teorije jedna je od točaka u kojima se prelama niz metodoloških, epistemoloških, svjetonazorskih pozicija, koje na različite, pokatkad kontradiktorne, načine barataju s naoko samorazumljivim znanstvenim opisom, a redom se bave onime što bismo manje mogle imenovati spolom, a više – **rodom**.

Primjerice, biološka sposobnost iznašanja trudnoće ne podrazumijeva i ostvarivanje te mogućnosti (kao što rukama možete, primjerice, slikati, no to i ne morate činiti), no brojni su drugi segmenti, posebice u suvremenosti, uvezani u govorenje i odlučivanje o npr. pobačaju, a ti su, pak, drugačije provenijencije od deskriptivno biološke. Naravno, u ovom kontekstu nikako ne valja umanjivati važnost suvremenih prirodnoznanstvenih istraživanja onih značajki koje bismo

mogli nazvati spolnim razlikama, no svakako treba imati na umu da na ta istraživanja „uvijek – već“ utječe ono što se nazivlje rodnom slikom pojedinog društva. Jer ako je tako da posve jasni rezovi **prirode i kulture** nisu nego znanstvena žudnja, tako valja i tumačiti npr. razlike u veličini „muških i ženskih“ *corpusa calosuma* ili amigdale.

U tom prostoru „između“ kreira se i određuje funkcionalna razlikovna osnova između termina spola i onoga roda. Pa ako bi bilo tako da bi se spolom moglo nazvati ono što na ovaj ili onaj način imamo, tada bi se rodnom mogle nazvati one značajke koje kao muškarci, žene ili netko treći – činimo. Iz te pretpostavke slijedi i jedna od funkcionalnijih definicija pojma *rod*, a ona kazuje da je rod „društveno oblikovanje biološkog spola, određeno shvaćanjem zadataka, djelovanja i uloga pripisanih ženama i muškarcima, u društvu, u javnom i privatnom životu. To je kulturološki specifična **definicija ženskosti i muškosti**, i prema tome je promjenljiva u vremenu i prostoru“ (prema Lithander 2000: 14, prevele i istakle autorice).

Nije slučajno da se kao izvor predložene definicije uzima upravo politički dokument Vijeća Europe. Mora se svakako istaknuti da je spomenuti dokument operativni dio javne i legislativne domene onog prostora kojem područje Republike Hrvatske pripada – Europske unije – pa se time respektira *status quo* rodnih politika šire društvene zajednice, tj. prostora iz čijeg se šire shvaćenog, kulturnog i geopolitičkog, kruga razvija i ovaj udžbenik.¹ Naime, politička ovjerovljenost terminološke razlike ona je razina funkcionalnosti pojmova o kojima će nadalje biti riječi, s koje se može

¹ Valja istaknuti kako publikacije slične ovoj počesto u svojim naslovima navode i specifične prostore za koje su tematski, problemski ili analitički vezane. Tako, primjerice, nailazimo na izdanja poput: *An Introduction to Gender, Law and Society in Kenya*; *Introduction to Gender Studies in Eastern and Southern Africa: A Reader*; *Gender, Sexuality, and Power in Latin America since Independence* i sl. Dakako, ovaj se udžbenik dotiče temeljnih problemskih sklopova rodnostudijskog područja, koji imaju načelnu povezanost s rodnom slikom ili rodnom politikom u Republici Hrvatskoj, te ga valja i čitati kao osnovno propeđentičko rodnostudijsko štivo bez, barem za sad, specifičnih analiza stanja stvari u kontekstu Republike Hrvatske.

promišljati njihovo značenje i shvaćanje na barem dva načina. Jedan bi se način ticao analitičkog promišljanja i/ili razlaganja pojmo-va, što opet može obuhvaćati različite polazne točke i različite vrste argumenata *pro* i *contra*, a drugi bi se pravac kretao u smjeru **funkcionalne dinamike** (u sretnijim slučajevima) rješavanja aktualnih problema s kojima se u kontekstu rodnostudijske tematike susreću suvremena društva; problema poput homofobije, rodno uvjetovanog nasilja, legalizacije pobačaja i sl.

Utoliko možemo predložiti radnu razlikovnu podjelu između društava ili situacija unutar kojih su rodne značajke postavljene tako da su legitimne i prihvatljive samo one koje su podržane nekakvim „mogućnostima“ spola te, s druge strane, društava ili situacija gdje su rodne značajke određene tako da su legitimne i prihvatljive i one koje nisu podržane kakvim pretpostavljenim „mogućnostima“ spola. U oba se slučaja, naime, može otvarati prostor distinkciji spola i roda, kao i kritici te distinkcije, s tom razlikom što prva inačica često počiva na nekom biologističko(m)(-redukcionističkom) modelu.

1.1. I spol i rod

Redukcionistički se modeli u suvremenosti prepoznaju u nekoliko javnih inačica: bilo u retorici politički konzervativnih društvenih struja bilo u diskursu premoćne većine religijskih institucija te u dijelu nekih znanstvenih poddisciplina i/ili istraživanja. Primjerice, tekst „The rise of essentialism and the medicalization of sexuality“ (Štulhofer 2000), iako se ne dotiče izravno kategorizacijskih aspekata spola, već spola kroz prizmu seksualnosti, zanimljiv je izvor brojnih informacija o specifičnom načinu poimanja nekih aspekata spolnih razlika. Pa tako čitamo kako „(s)polne razlike /sex differences/, koje evolucijska psihologija drži temeljem vječne ‘borbe spolova’ /battle of the sexes/, proističu iz raznorodnih reproduktivnih strategija /differential reproductive strategies/. Kada su žene u pitanju, riječ je o potrebi da se identificira: (a) partner koji je sposoban i (b) koji je

spreman investirati u potomstvo. Otuda seksualna izbirljivost /sexual selectivity/ žena, to jest preferiranje muškaraca višeg statusa i sklonost dugoročnom vezivanju. S druge strane, veći reprodukcijski kapacitet muškarca rezultira potrebom da se: (a) identificira partnerica izraženog reprodukcijskog potencijala i (b) osigura očinstvo, kako bi se izbjeglo investiranje u tuđe potomstvo. U slučaju muškaraca, 'nevidljiva ruka gena' odgovorna je za preferiranje mladih i vizuelno (sic!) privlačnih žena, sklonost kratkotrajnom seksualnom vezivanju, ali i snažnu ljubomoru u slučaju seksualne (no, ne i emotivne) nevjere. Prema opisanom **neoesencijalizmu**, razlike u ženskoj i muškoj spolnosti predstavljaju adaptaciju na seksualni dimorfizam naše vrste" (Štulhofer 2000: 4–5, istakle autorice).

No osim unutar navedenih paradigmi, svojevrsno suglasje kategorija spola i roda primjećuje se i u dijelu feminističkog pisma na ovu temu. Iako je još 1949. godine Simone de Beauvoir u djelu *Drugi spol* ustvrdila kako se ženom ne rađa, nego se postaje (De Beauvoir 2016), a čime je otvorila vrata kasnijim teorijskim promišljanjima roda, neke (somatofilne) rodne teoretičarke kreiraju diskurse spolne razlike unutar kojih poduzimaju napore reinterpretacije rodni značajki koje proizlaze iz specifično ženskog biološkog opisa. Ovakva feministička nastojanja Rosi Braidotti opisat će kao rad na „pozitivnom projektu okretanja razlike u snagu, afirmiranja pozitivnosti razlike“ (Braidotti 1994: 187, prev. a.), a na sličan će način Elizabeth Grosz ustvrditi kako su „(ž)ene nekako više biološke, tjelesnije i prirodnije od muškaraca“ (Grosz 1994: 14, prev. a.).

Radovi recimo Audrey Lorde, Adrienne Rich, Sare Ruddick slave žensku seksualnost kao i reproduktivnu sposobnost, upisujući, posebice u koncept majčinstva, pozitivno pojmovlje ponosa, (etike) brige (Carol Gilligan), odnosnosti odnosno odgovornosti. Tako postavljeno naglasak na različitost otjelovljenja muškaraca i žena predstavljao je važno pogonsko gorivo feminizmu 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća iako je u sebi uključivao (i uključuje) barem dva problema: s jedne strane postojala je opasnost nekritičkog univerzaliziranja

ženskog tijela, a s druge činilo se da se ponavlja stara shema biološkog esencijalizma, koji je bio povijesno plodno tlo subordinaciji žena. Ponešto drugačija od angloameričke feminističke tradicije predominantno materijalističkih analiza struja je poststrukturalističkog (uglavnom francuskog, talijanskog, njemačkog) feminizma, duboko ukorijenjena u suvremenoj kontinentalnoj filozofiji i usmjerena primarno na analizu diskursa. Tako, primjerice, Luce Irigaray u svojem opusu nudi neprestanu kritiku maskulinizma prisutnog u filozofiji i psihoanalizi pozivajući na prepoznavanje spolne razlike i/kroz prepoznavanje razlike oblika misli koju može proizvesti žensko tijelo. Njezino je pisanje bogato referencama na anatomske razlike spolova, a njezina nakana jest revalorizirati način na koji je ženstvenost upisana u „ženski oblik“ unutar kulture u kojoj se muškost „povlači“, izmiče iz/od tijela, te unutar koje je bestjelesnost privilegija. U svojoj „labijalnoj politici“ Irigaray tako posebno ističe višestruke oblike ženskog otjelovljenja, samododirujuće dvije usmine koje karakteriziraju žensku spolnu morfologiju te fluidnost koja označava inherentni „višak“ ženskog, višak kojeg binarna spolna razlika ne može sadržati; zaprimiti. Ipak, Irigaray manje promišlja konkretne anatomske materijalnosti ženskog tijela, a više se osvrće na diskurzivne rekonfiguracije zakrivenih, ispuštenih mjesta (ženskog). Inzistiranje autorice na spolnim specifičnostima otjelovljenosti ne govori time o ženskom tijelu kao takvom, već o ženskom morfološkom imaginariju – tijelu koje nije nikada jedno. Materijalne forme o kojima Irigaray piše filtrirane su i konstruirane uz pomoć skupa diskurzivnih strategija. Imaginariji, koje autorica pokušava subvertirati i/ili ponovo postaviti, društveni su imaginariji koji pune informacijama ne samo filozofiju ili psihoanalitičku teoriju, već i društvene prakse unutar kojih smo smješteni, upravo kao i sve aspekte naših navika mišljenja.² Ipak njezina

² U tom smislu, primjerice, govori G. C. Spivak o ukidanju, izbacivanju ili brisanju klitorisa kao jednoj od praksi svođenja žene na seksualni objekt ili pak na sredstvo reprodukcije. Jer, svrtanje pažnje na klitoris jest priznanje činjenice ženske seksualnosti, ženskog seksualnog zadovoljstva koje je izvan oblasti reproduktivnog. Klitoridektomija ili patrijarhalna obitelj neke su od društvenih praksi u kojima se očituje model misli „slijep na razlike“ koje Irigaray želi istaknuti (Spivak 1981).

pozivanja na tijelo neke su autorice i autori³ interpretirali kao dokaz Irigarayina biološkog esencijalizma, osobito u njezinom inzistiranju na razlikovnoj uočljivosti onog mišljenja i pisanja koje je iskaz ženskog tijela. (U tom smislu Irigaray, kao i npr. Hélène Cixous, proponentica je tzv. ženskog pisma.) Irigaray, kao i druge teoretičarke **spolne razlike**, inzistira na specifičnostima ženske tjelesnosti, čiji horizont nije vidljiv ako se postavi muško(st) kao norma ljudskosti. Tako Rosi Braidotti piše: „biti ženom uvijek je prisutno kao ontološki preduvjet mojeg egzistencijalnog postojanja subjektom“ (Braidotti 1994: 187), a opet Elizabeth Grosz inzistira na „nesvodivoj specifičnosti ženskih tijela, tijela svih žena, neovisno o klasi, rasi i povijesti“ (Grosz 1994: 207, prev. a.). Za obje teoretičarke, centralna sastavnica identiteta upletena je upravo sa spolom ili u spol, dok su odrednice klase, rase, dobi i sl. promjenjive. Grosz tako smatra da je tjelesni proces reprodukcije temeljna odrednica, ali i neizbježnost, u kontekstu promatranja spolne razlike iako su iskustva tog procesa različita. Tako shvaćena, spolna, tjelesna razlika tu se ne „pokorava“ spolnom identitetu niti određuje način na koji žena iskustveno doživljava svoje tijelo jer ti su načini društveno i povijesno varijabilni. No ona je uvjet koji uopće omogućava postojanje takvog (ženskog) spolnog identiteta.

Bez obzira na tradiciju mišljenja ili pristupa iz kojih polaze, navedeni i slični pokušaji afirmacije spolne ili razlike tijela u svojoj osnovi imaju za cilj preokrenuti ili postaviti pod znak pitanja vrijednosni sustav rodni značajki kakav je počesto prisutan na simboličkoj razini (npr., muškarci su „snažniji“ spol, žene su „slabiji“).

1.2. Spol/rod

S drugog, pak, pravca promatrano, temeljna i navodno neizbježna spolna razlika ključno je mjesto kritike druge struje rodnostudijske i feminističke misli, one koja se u najširem smislu može nazvati konstruktivističkom. U ranijim interpretacijama takvog pristupa valja is-

³ Toril Moi, Richard Weedon.

taknuti rad Gayle Rubin, počesto predstavljen sloganom o **rodu kao društvenom konstrukt**: „rod je društvena interpretacija spola“. Linda Nicholson progovara o ovakvom pokušaju tumačenja pojma *rod* s pomoću metafore o tijelu kao „vješalici za kapute“ (Nicholson 1994: 81). Drugim riječima, muška ili ženska orodnost „vješa se“ o pojam spola na onaj način kako to uređuju ili propisuju kulturni kodovi pojedinih društava, a što pak podrazumijeva nekakve (i različite) društvene konstrukte muškaraca i žena. Ako jest tako da je ova binarnost plauzibilna, tada je moguća situacija koja podrazumijeva recimo ženski *ospoljeno*⁴ tijelo i mušku orodnost ili muški *ospoljeno* tijelo i žensku orodnost (s opaskom o tome da ovim „preodijevanjem“ ne izlazimo iz binarnih okvira). Valja, ipak, naglasiti mogućnost fleksije i konverzije rodni značajki koje taj pristup podrazumijeva i dozvoljava. Također za naglasiti jest i to da takvi pristupi podrazumijevaju pretpostavku o postojanju nekih značajki, iskustava, uvjeta ili kriterija koji definiraju svaki od rodova, muški i ženski, te da posjedovanje tih i takvih značajki čini nekog ženom (a ne muškarcem) ili muškarcem (a ne ženom), sa svim dvojbim socijalnim topografijama koje bi mogle proizaći iz navedenih konverzija. Pojedinačne rodne značajke mogu varirati, a jedna od poznatijih i kontroverznijih vezanih za ženski rod jest primjerice ona opće podređenosti žena muškarcima.

1.2.1. Rodni realizam i pripadajuće nevolje

Ovakva se perspektiva nazivlje rodni realizmom, a može se dovesti u pitanje dvama argumentima. Prvi se zove *argument iz partikularnosti* i odnosi se na to da rodni realizam zanemaruje niz mogućih razlika između pripadnika ili pripadnica pojedinih rodni skupina, npr. žena. Te razlike tiču se uočavanja specifičnih situacija povezanih koliko s rodom toliko i s rasom, klasom, dobi, seksualnošću, invaliditetom i sl. U teorijskom se smislu predstavljena kritika elaborira primarno u kontekstu **interseksionalnosti**.

⁴ Pridjev *ospoljen* skovale smo prema predlošku o-rod-jen.

Prisjetimo li se, primjera radi, prethodnog poglavlja i postavke opće podređenosti žena muškarcima, možemo analizirati ili relativizirati esencijalističke teze usporedbom žena različita socijalnog statusa ili klase; kraljica Elizabeta II. i primjerice migrantkinja iz Afganistana smještena u kojem od prihvatnih centara Europe na bitno će različite načine ulaziti u opću tvrdnju ženske subordinacije muškarcima, možda i do te mjere da se zaključi kako rod u spomenutom slučaju i nije okosnica oko koje se na relevantan način može graditi kakav argument diskriminacije.

Drugi se argument naziva *argumentom iz normativnosti*. Njime se tvrdi kako rodni realizam impostira nekakav normativni rodni ideal (npr. onaj bivanja ženom). Drugačije rečeno (a zadržimo li se na primjeru opće podređenosti žena muškarcima), kako bi neka osoba x bila shvaćena ženom, ona tada mora dijeliti značajku „podređena muškarcima“ – mora biti u skladu s normativnim mjerama (idealom) svoje kategorije – a kako bi se uopće mogla misliti kao žena. Američka filozofkinja Judith Butler ukazala je na problematičnost ovakvog shvaćanja, tj. na pod-stavljenu normativnost rodnog realizma, kojom se, u želji da se destabiliziraju ili uklone biologističko-deterministički modeli poimanja roda, sada analitički, teorijski ulaže u to da se skroji novi model, ali model društvenog računa nekakve pretpostavljene ili dijeljene zajedničke ženskosti ili muškosti. Ako se, opet primjera radi, zamisli da su žene one osobe koje su brižne, nježne, požrtvovne, blage, slabe itd., tada je to funkcionalna mjera – norma – ženstva. Dakle sve one osobe koje ne dosižu normu ne ulaze u kategoriju *žena*.

Takav je potez, prema Butler, normativan, i to je zato što pretpostavlja da postoji nekakav ispravan način na koji se biva ženom (ili muškarcem), kao da postoji nekakva norma ženskosti i/ili muškosti. Takva je normativizacija svakako značajka regulacije, tj. afirmacije nekih entiteta u pojedine kategorije, ali je istovremeno i paradigma selekcije i isključivanja svih ostalih mogućnosti (npr. bivanja ženom), a koje nisu nekom rodnorealističkom paradigmatom predviđene. Na primjer, ako je paradigma ženskosti takva da uključuje želju i mo-

gućnost porađanja djece, tada iz kategorije *žena* treba ispisati sve one koje ne mogu ili ne žele imati djece. (U mnogim su kulturama, tako, poznate različite društvene prakse ostracizma, osude, posramljivanja žena koje iz različitih razloga nisu rodile.)

Kako primjer ne bi naveo na pomisao da je dovoljno tek osmisliti obuhvatan skup značajki koje su dovoljno široke i fleksibilne kako bi u sebe zaprimile mnoštvo mogućnosti bivanja nekim od rodova, treba naglasiti kako Butler svojom kritikom ne smjera na kakvo loše, manjkavo ili nedovoljno inkluzivno definiranje rodne norme (npr. one za kategoriju *žena*). Autorica usmjerava svoj argument prema normativnom definiranju roda („žene“) kao takvom i to stoga što smatra da ono nije moguće izvesti drugačije nego da u njemu uvijek budu prisutni nekakvi pisani i/ili nepisani normativni zahtjevi kojima bi se žene imale prilagođavati.

1.3. Spol je uvijek već rod

Kada se rodi dijete i netko kaže „djevojčica je“, ta osoba, piše Judith Butler, ne izvještava tek određeno stanje stvari u svijetu, već sudjeluje u praksi koja konstituirala stanje stvari u svijetu za koje tvrdi da ga tek opisuje. Navodno imenovanje djevojčice djevojčicom nije tek puki izvještaj, već se upravo tim činom vrši „djevojčičstvo“⁵ djevojčice ili orodivanje djeteta. Učinak ponavljanja činova takve vrste jest da se

5 Jezičnotvorbena poigravanje novotvorenicom u tekstu proizvod je potrebe za imenovanjem (svijeta). Naime, leksemi poput djevojaštva nisu posve precizni – jer djevojčkama se ne rađa, djevojčkama se tek postaje – a time su i nefunkcionalni. Zaseban je problem taj da se ovdje predložena novotvorenica sagradila prema uzoru na postojeće dječjaštvo. Kao što se zubarica sagradila deminutivnim morfemom -ica uz bok zubaru, cvječarica cvječaru itd. Postoje i manje „deminutivna“ morfološka rješenja unutar hrvatskog jezika, pa tako uz astronaute postoje astronaut-kinje, uz pilote pilot-kinje i sl. Takva vrsta odnosa jezičnih postava tek je mali dio široke i razgranate problematike odnosa roda i jezika. Neke od glavnih tema ove rodnostudijske struje promišljanja jesu: rodolekti, seksizmi, generička muškost jezika, komunikacijske rodne inačice. Istraživanja se provode na svim jezičnim razinama (fonetskoj/fonološkoj, morfološkoj, onoj sintakse, stilistike) te posebno u području psiholingvistike i sociolingvistike te filozofije jezika.

čini da postoje dvije različite prirode, muška i ženska. Takve rodne izvedbe jesu izvedbe kojima glumimo sebe i kojima drugi glume sebe u odnosu s nama. One se odigravaju u skladu s društveno preskribiranim idealima koji nisu ostvarivi, no koji, bez obzira na to, osiguravaju okvir naših djelovanja. Ti dominantni ideali osnažuju moć pojedinih grupa, primjerice muškaraca, bijelaca, heteroseksualaca, nad drugim grupama. Ti drugi – žene, homoseksualne i transeksualne osobe, oni s drugačije sposobnim ili drugačije oblikovanim tijelima u odnosu na dominantni ideal – tretirani su kao društveni autsajderi, „isključeni“ i čak podvrgnuti otvorenom društvenom kažnjavanju. Izvedbe s pomoću kojih naša tijela postaju rodna variraju ovisno o različitim kontekstima i u vremenu se mijenjaju.⁶ Nadalje, rodni su identiteti konstruirani i konstituirani jezikom, što pretpostavlja da nema rodni identitet koji prethode jeziku. Odnosno, nije tako da rod „djeluje na“ ili „čini“ diskurs ili jezik, već jezik i diskurs „čine“ rod. Ne postoji „ja“ izvan jezika jer identitet je označiteljska praksa, a kulturno, društveno spoznatljivi subjekti jesu učinci, a ne uzroci diskursa. Judith Butler tako uvodi tezu o tome da je **rod performativni učinak**, koji pojedinac doživljava kao prirodan identitet. Ako je temelj rodnog identiteta stilizirana repeticija činova kroz vrijeme, a ne naoko bešavni identitet, tada se mogućnosti rodne transformacije mogu iznaći u arbitrarnom odnosu između takvih činova, u mogućnosti drugačijeg ponavljanja, u prekidima ili subverzivnoj repeticiji stila. Što se naziva rodnim identitetom jest performativno postignuće prisiljeno društvenom sankcijom ili tabuom. Upravo u samom karakteru tih performativa leži i mogućnost osporavanja njihovog otjelovljena statusa (prema Butler 2000). Rod je, dakle, ono što činimo, što ponavljamo činiti. Rod je ponovljeno činjenje kroz vrijeme, a ta ponovljena činjenja sedimentiraju se, talože (u) opća vjerovanja o tome da je rod nešto što naprosto prirodno postoji, što

⁶ Također, ovi aspekti nisu neovisni o drugim sastavnicama koje konstituiraju nečiji identitet. Butler je naglasila način na koji rodne izvedbe inkorporiraju pretpostavljenu heteroseksualnost; no one odlikavaju i klasu, rasu, kulturno pozicioniranje, dob itd.

prirodno jest. Ta pak vjerovanja zamućuju uvid u to da se rod i pojavljuje upravo i samo kroz činove činjenja roda, kroz činove orodivanja. Izloženo je tumačenje kontraintuitivnija inačica kritike utemeljujućeg ili neizbježnog statusa spolno-rodne razlike, koja, barem u nekim slučajevima, i više zastrašuje.⁷ Poststrukturalističke je provenijencije, a Butler njome istražuje i mehanizme kojima je uopće izveden ovakav „trik oprirodnjavanja“, tj. istražuje kojim se sredstvima amalgam biološkog spola, rodne identifikacije i heteroseksualnosti predstavlja kao priroda(n).

U tom smislu, rod nije tek proces, već je specifična vrsta procesa, „niz ponovljenih činova u vrlo krutom regulacijskom okviru“ (Butler 2000: 45). Butler ne sugerira da je subjekt slobodan birati koji će rod odigrati; „scenarij“ je uvijek determiniran regulatornim okvirom, a na raspolaganju imamo ograničen broj „kostima“ iz kojih se može sačiniti ograničeni rodni stil. Ideja performativnosti uvedena u prvom poglavlju *Nevolja s rodom* tvrdi da se „rod pokazuje kao performativan – to jest, on konstituirao identitet koji bi trebao biti“ (Butler 2000: 38).

Također, Butler dovodi u pitanje distinkciju spol/rod pokazujući da ne postoji spol koji već nije orođen. Sva su tijela orođena od početka njihovog društvenog postojanja, što znači da nema „prirodnog tijela“ koje postoji prije njegovog upisa u kulturu. Odnosno, „(m)ože li govoriti o ‘danom’ spolu ili o ‘danom’ rodu a da prije toga ne istražimo kako su spol i/ili rod dani, kojim sredstvima? I što je, uostalom, ‘spol’? Je li prirodan, anatomski, kromosomski ili hormonski, te kako da (...) procijeni(mo) znanstvene diskurse koji nam navodno utvrđuju takve ‘činjenice’? Ima li spol povijest? Ima li svaki spol (...) genealogij(u) koja bi binarne opcije mogla pokazati kao promjenjivu konstrukciju? Jesu li tobože prirodne činjenice spola diskurzivno

⁷ Neki su recentni istupi u domaćoj javnosti dali naslutiti svojevrsnu bojazan od navodno prijetećeg posvemašnjeg rodnog obilja koje bi moglo nastati ulaženjem pojma rod u široku, a posebice edukativnu, legislativnu i političku cirkulaciju, primjerice, ratifikacijom Konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, u kojoj se eksplicitno rabi pojam roda.

proizveli različiti znanstveni diskursi u službi drugih političkih i društvenih interesa? Ako se nepromjenjivi značaj spola ospori, možda je taj konstrukt zvan 'spol' kulturalno konstruiran kao rod; dapače, možda je uvijek već bio rod, pa se pokazuje kako razlikovanje između spola i roda uopće nije nikakvo razlikovanje" (Butler 2000: 22). Drugim riječima: „(S)pol postavljen kao prvotan konstrukciji će, samim činom postavljanja, postati efekt tog istog postavljanja" (Butler 1993: 5, prev. a.). Butler se slaže s tumačenjem Gayatri Spivak kada ona ističe: „Ako tko misli o tijelu kao takvom, nema mogućeg obrisa tijela kao takvog. Postoje razmišljanja sistematiciteta tijela, postoje valorizirajuća kodiranja tijela. Tijelo, kao takvo, ne može se misliti, i ja mu svakako ne mogu pristupiti" (Spivak 1989, 149 prev. a.). O tvarnosti se, naime, treba misliti kao „procesu materijalizacije koji se stabilizira u vremenu, a kako bi proizveo efekt granice, fiksiranosti (...) koji nazivljemo tvarnost" (Butler 1993: 9, prev. a.), a to također znači da ne možemo postavljati pitanja o tome kakvi limiti su postavljeni izvana nečemu što konceptualiziramo. Možemo, međutim, istražiti mogućnosti drugačijeg konceptualiziranja, a to ne znači da nema ničeg izvan diskursa. Butler jasno pokazuje da tijelo prekoračuje, prelazi pokušaje da ga se zauzme diskursom. Upravo je ta obilatost tijela ono što s druge strane dozvoljava alternativne njegove formacije jer tijelo izmiče svakom načinu razmišljanja koji možemo o njemu imati. No ne možemo pristupiti ekstradiskurzivnom osim istražujući diskurzivne mogućnosti.

1.4. „Neredna“ čeda teorijska

S prijedlogom Judith Butler čini se kao da smo, u slaganju mogućih pozicija promišljanja pitanja što bi se to imalo smatrati rodom, a što spolom, došli do neke vrste krajnje točke argumentacije jer, da parafraziramo Sigmunda Freuda, može biti da nam je sudbina diskurs, a ne anatomija.

Također, možemo se pitati i to kako to moje tijelo „curi“ izvan granica njegove pojmljivosti te se osjećati zbunjeno pred tvrdnjom da ono što znamo – znamo nekako, nekim načinima i sredstvima, a da ti pak načini možda jesu neki koji stvaraju znanje koje nam se čini dovoljno bjelodanim da se nikada ne pitamo je li baš takvo kakvim se čini ili što ga čini baš takvim kakvo nam se čini.

Pomalo „abisna“ pozicija promišljateljice i promišljatelja ovih tema mogla bi se opet uteći argumentaciji same Butler. U knjigama *Nevolje s rodom* i *Bodies That Matter* Butler govori o trans i drag zajednici. Drag zajednicu uzimlje kao primjer konstruiranosti svih rodnih identiteta (ne samo nekakvog identiteta drag žene) te, što je zanimljivije, kao moment narušavanja rodnih binarnosti i normativnog ocrtavanja orođenog ponašanja ili morfologije tijela. Koliko drag kreira sliku „žene“ toliko, tumači autorica, i otkriva jasnoću onih aspekata rodnog iskustva koji su oprirodneni kroz fikciju regulirajuće matrice heteroseksualne koherencije: „Oponašajući rod, transvestit implicitno raskriva oponašateljsku strukturu samoga roda – kao i njegovu kontingenciju. Dapače, on je dio užitka, vrtoglavosti izvedbe, u priznanju radikalne kontingencije u odnosu između spola i roda usprkos kulturalnim konfiguracijama uzročnih jedinstava za koje se obično misli da su prirodne i nužne. Umjesto zakona heteroseksualne koherentnosti spol i rod se denaturaliziraju izvedbom koja pokazuje njihovu zasebnost i drammatizira kulturalni mehanizam njihova izmišljena jedinstva" (Butler 2000: 138).

No ni pozicija koju Butler zastupa nije prošla bez brojnih komentara. Neke autorice tvrde da Butlerini argumenti ne uspijevaju obuhvatiti „težinsku" tijela, granice koje tijelo može nametnuti načinima njegove konceptualizacije, iako nije moguće unaprijed odrediti koja bi ta ograničenja mogla biti. U pisanjima, primjerice, feminističkih **teoretičarki invaliditeta** pojavljuje se izvod načina na koji tijelo upada, uznemiruje svakodnevni život svojom vlastitom „težinom". Nancy Mairs tako opisuje život s multiplom sklerozom u kojem „kao da te (...) proganja hiroviti zloduh (...) koji te spotiče i dok gledaš kuda hodaš, iz-

bija stakleno posuđe iz tvojih ruku, istiskuje ti urin iz mjehura prije no što stigneš do toaleta i otežava ti tijelo umorom koji nikakav odmor ne može umanjiti. (...) (M)oje tijelo (...) invalidno je tijelo (...) dvostruko drugo (...) prema standardima fizičke poželjnosti postavljenim za sva tijela na svijetu“ (Mairs 1990: 298–9, prev. a.). Dakle, iako priznaje da je svako iskustvo invaliditeta posredovano kulturnim reprezentacijama takvog tijela, autorica ipak ističe ograničenja tih reprezentacija koje nameće samo tijelo.

Izazov teoriji Butler dolazi također i od transeksualnih teoretičara koji, na prvi pogled, mogu dobro primijeniti njezinu teoriju. Za mnoge **trans osobe** takav okvir služi kao legitimacija njihove fluidne rodne pozicioniranosti. No ono što Butlerin argument teže može obuhvatiti jesu transeksualne osobe koje žele modificirati svoje tijelo jer oni sa željom spolnog „otjelovljenja“ mogu, prema Butler, biti tek shvaćeni kao oni koji su zavedeni lažnom prirodnošću spolnih identiteta, koji kao da nisu shvatili da je rodna stvarnost tek performativna. Ipak to ne obuhvaća iskustva onih osoba koje se osjećaju kao da su „u pogrešnom tijelu“. No termin „pogrešnog tijela“, korišten unutar transpolnih narativa, po sebi je, opet, problematičan. Kako se pita Jack Halberstam – što bi bilo to što bi konstituiralo ispravno tijelo? Jer „ispravnost‘ može lako ovisiti o privilegijama bijele rase ili neke klase kao što može i o ponovnom orođivanju“ (Halberstam 1998: 172, prev. a.). Tek u tom smislu, Butlerin argument može obuhvatiti potrebu promijenjena tjelesnog oblika, a kako bi bilo omogućeno društveno prepoznavanje pojedinaca što je, pak, nužno za naprosto življenje života. Ipak, ostaje snaga primjedbe o „iskustvu otjelovljenja“, o kojem argument Judith Butler, navodno, malo vodi računa.

1.4.1. Queer

Prema tome, ako je rod stvar tjelesnog stila i izvedbe, tada nema nužne veze između roda i nekog određenog oblika tijela. Poravnanje,

„usuglašavanje“ anatomije i rodne izvedbe po sebi je tek norma, pa je kao takva podložna promjenama i destabilizacijama, kako to pokazuju primjeri trans ili *drag* osoba ili zajednica. Krovni termin koji bi imao okupiti inačice otklona od tradicionalno shvaćenih rodni mogućnosti jest *queer*.

Eve Kosofsky Sedgwick definira queer kao „otvorenu mrežu mogućnosti, praznine, preklapanja, disonance i rezonancije, nedostatka i viška značenja kada sastavni elementi bilo čijeg roda, bilo čije seksualnosti nisu posloženi (ili se ne mogu posložiti) tako da označavaju isto“ (Sedgwick 1994: 7, prev. a.). Od semantičkog negativizma leksema *queer*, koji doslovno znači ‘nešto čudno, neobično, drugačije, izvitopereno’ – i koji se rabio nekoć kao homofobna etiketa za homoseksualnost – do bujne i proliferantne odrednice svega što izmiče stereotipnim binarnim rodni inačicama vremenski je kratak, a zbivanjima bogat, period od kojih tridesetak godina. U akademski pogon i širu uporabu termin ubacuje feministička teoretičarka Theresa de Lauretis u specijalnom broju feminističkog časopisa *Differences* objavljenog 1991. pod nazivom *Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities* (da bi ga se nakon tri godine odrekla). Načelni je kritički konsenzus uspostavljen oko vremenski nešto starijih temelja queera, a ovi se vezuju za polovinu 20. stoljeća, emancipacijske politike identiteta tog vremena, posebice one koje se tiču društvenih legitimacija LGT (lezbijki, gej i trans) osoba (kasnija i inkluzivnija inačica jest: **LGBTIQ**). U tom kontekstu prijelomnim se događajem smatra Stonovolska pobuna. Stonewall Inn njujorški je bar u kojem i ispred kojeg je skupina gostiju – a bijahu ti gosti većinom gejevi, lezbijke, trans osobe – jedne lipanjske večeri 1969. godine prvi puta pružila otpor tada uobičajenom policijskom tretmanu. Iako je formalni razlog racije bio nedopuštena prodaja alkohola, ovakva policijska intervencija uistinu je ciljala na „raščišćavanje“ okupljališta osoba koje svojim rodni značajkama uznemiruju i remete tadašnju legitimnu rodnu sliku američkog društva. Queer danas, a kako je dijelom već naznačeno u prijedlogu definicije E. K. Sedgwick, označava počesto fenomen koji

je otporan na definiranje i koji mu se opire, i to ne stoga što bi se imao tek kao teorija, aktivizam, kultura, praksa, osobni stav, izbor itd. petrificirati ili konsolidirati, već stoga što su mu inherentne vrijednosti upravo elasticitet i indeterminitet. Ili, kako formulira Annamarie Jagose pišući uvodno slovo svog uvoda u queer teoriju (Jagose 1997): „S obzirom na tu situaciju, može se činiti protuintuitivnim, čak i uzaludnim, napraviti uvodni prikaz queer fenomena. Jer dio semantičke moći queera, dio njegove političke učinkovitosti, ovisi o njegovoj otpornosti na definiciju i načinu na koji se odbija ustanoviti, budući da 'što je bliže tome da postane normativna akademska disciplina to manje „queer teorija“ može uvjerljivo tvrditi da jest queer' (Halperin, 1995: 113). Judith Butler (1994: 21) također upozorava da bi 'normaliziranje queera bilo, naposljetku, njegova tužna završnica', a Lauren Berlant i Michael Warner ističu da 'zato što je gotovo sve što se može nazvati queer teorijom radikalno anticipatorno i pokušava stvoriti novi svijet, sada će svaki pokušaj njezinog sažimanja biti grubo pristran' (1995: 344)“ (Jagose 1997: 1, prev. a.).

Queer na neki način na pitanja o tome što je spol, a što rod, u kojim su oni odnosima i kako nam je moguće znati što je od dva pojma što, odgovara – neodgovaranjem, što je legitimna paradigma i mogućnost, no ne i jedina.

U kontekstu feminističke i rodnostudijske misli, širi kontekst rasprave o prirodi (spolu) i kulturi (rodu) obrađivale su mnoge autorice (Moirra Gatens, Elizabeth Grosz, Raia Prokhovnik, Karen Barad i dr.) na razne načine (feministička fenomenologija, fizika, filozofija politike itd.), a specifičan pravac promišljanja ovog pitanja ponudila je –

1.4.2. Donna Haraway

Godine 1985. godine u publikaciji *Socialist Review* Donna Haraway objavljuje „Kiborški manifest“ i niz tradicionalnih binarnih parova (priroda – kultura, muško – žensko i sl.) potkopava narativom kršen-

ja granica između ljudskog i životinjskog i(li) mehaničkog (stroja), pa odatle njeno zazivanje kiborga, kao figure koja obuhvaća našu realnost tijela. Haraway se odupire ma kakvom prizivanju čisto prirodnog koje, pretpostavlja se, konstituira naše tjelesno biće. U knjizi *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness* (2003) težište je na njezinom terminu *prirodakultura* (*natureculture*), dok tvrdi da se svijet kontinuirano su-stvara dinamičnim promjenama unutarnjeg ispreplitanja materije, diskursa, semiotikā. Tako da je ono što se obično nazivlje jednostavno(m), statično(m) prirodom uistinu kultura ovisna o kontekstu; tjelesnost i priroda – i tako oduvijek – utječu na povijesni, znanstveni, društveni kontekst; ali i na „prirodu“ utječe povijesna i lokalna specifičnost moćnih sociokulturnih struktura. U tom smislu, za Haraway se kulturni esencijalizam i biološki determinizam konvencionalnih materijalista mogu suzbiti, a da se biologija ne reducira na prazan list za društvene upise (Lykke 2010). Esej naslova „Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making kin“ (Haraway 2015) nastavlja se na teme započete još u *Kiborškom manifestu*, a sada kroz fokus na aktualna klimatska pitanja progovara o potrebi za novom etikom i novim razumijevanjem ljudskog i njegove pozicije. Haraway koristi fikciju (sām leksom *Chthulu* fikcionalnog je podrijetla i predstavlja hibrid čovjeka i životinje) kako bi narušila distinkciju ljudsko/neljudsko i predstavila pogled na posve protočni svijet, u kojem akteri ulaze i izlaze jedni iz drugih u nizu međusobno isprepletenih odnosa. Sve je i subjekt i objekt, i priroda i kultura. Cilj je takvog narativa upozoriti na etički pristup svijetu i bićima, a koji podrazumijeva bliskost, razumijevanje i srodstvo s neobičnim i stranim. Odatle i poznata završna rečenica eseja: pravite srodstva, a ne djecu.

1.4.3. Nova Mestiza⁸

Gloria Anzaldúa i Cherrie Moraga, s druge strane, pišu o drugačijim vrstama promjenjivih, nestabilnih identiteta. Njihovi su narativi vezani za promjene, proklizavanja i mijene koje se zbivaju na planovima ljudskih i kulturnih granica SAD-a i Meksika, pa autorice govore o hibridnim identitetima koji se razvijaju kao posljedica procesa globalizacije. Tako Gloria Anzaldúa piše o novoj svijesti *mestize*: „Jer ja, mestiza, / stalno izlazim iz jedne kulture / u drugu, / jer u svima sam istovremeno, / alma entre dos mundos, tres, cuatro, / me zumba la cabeza con lo contradictorio. / Estoy norteada por todas las voces que me hablan / simultáneamente“ (Anzaldúa 1987: 77)⁹. Nova svijest mestize ne može tako biti definirana bilo kakvim esencijalističkim računom, već „borbom granica“. „Nova mestiza nosi se s teškoćama razvijanjem tolerancije na proturječja, tolerancije na neodređenost. Ona uči biti Indijanka u meksičkoj kulturi, biti Meksikanka iz perspektive američkih bijelaca. Ona uči kako uskladiti kulture. Ima pluralnu osobnost, djeluje u pluralističkom modusu – ništa nije izbačeno, ono dobro, ono loše i ono ružno, ništa nije odbačeno, ništa nije napušteno. Ne samo da održava kontradikcije već pretvara ambivalenciju u nešto drugo“ (Anzaldúa 1987: 79, prev. a.).

2. Rod kao način spoznavanja ili o epistemologiji

Predložena razmatranja osnovnih rodnostudijskih termina – klasifikacije, podjele, pravci i izvodi – ukazuju na diskurse tipične

⁸ Internetski rječnik Merriam-Webster leksem *mestiza* pojašnjava na sljedeći način: 'žena koja je mestizo', s poveznicom na leksem *mestizo*. Osim što ova problematika ulazi u područno već spomenutu sferu roda i jezika, valja reći da leksem *mestizo* označava 'osobu miješane krvi; posebno osobu u kojoj se miješaju europski korijeni i korijeni američkih Indijanaca' (Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mestizo>, posjet 1. srpnja 2019.).

⁹ „(D)uša između svjetova, tri, četiri / glava mi bruji suprotnostima / posjevernjačena sam svim glasovima koji mi govore / istovremeno“ (Anzaldúa 1987: 77, prev. a.).

za teorijsko, znanstveno ili barem visokoškolsko-nastavno komuniciranje, gdje rodni studiji, između ostalog, spadaju i ostvaruju se (u najelementarnijem smislu mogli bismo reći da je drugi njihov aspekt ostvaraja vezan za političko djelovanje ili pak ono umjetničkih praksi). Ipak valja podsjetiti i na to da pristup rodni studija akademskom miljeu niti je (bio) jednostavan niti samorazumljiv. Baštineći umnogome od svojih prethodnica, ženskih studija ili feminističkih nastojanja, i rodni se studiji počesto mukotrпно uključuju u maticu naziva „znanost“, a to s više razloga. Oni koji će nas u ovom poglavlju posebno zanimati tiču se načina spoznavanja svijeta, odnosno epistemologije.

Jedna od osnovnih polazišnih točaka govorenja o rodnoj epistemologiji bila bi ta da se može usko povezati s onom feminističkom. Naime feministička se epistemologija obraća ili utječe kakvom subjektu spoznavanja koji bismo mogli odrediti kao „žena“, a uza sve prethodno navedene terminološke zavrzlake. Ovisno uvelike o tome što ćemo i kako uvrstiti u naše odabrano „žensko“ ime, moguće će ovisiti i način na koji netko kome ga pridodamo spoznaje. Osim toga, ako je tako da bi „žensko“ – a primjerice s pozicija rodnog realizma ili definicije Vijeća Europe o tome što je rod – bilo samo jedna od mogućnosti koja može ili treba spoznavati, tada je, a u kontekstu studija roda, opravdano pitati se što je npr. s muškim načinima spoznavanja? Ili nekim trećim, nedefinirljivim? Različita tumačenja koja različiti akteri nude kao moguće odgovore na postavljena pitanja nalaze zajednički moment u činjenici da rod kao pojam ili kategorija ima važnu ulogu u tome da se putem njega mogu prepoznavati i proučavati različiti hijerarhijski odnosi „znanja“. Takva vrsta hijerarhija upućuje posljedično na inferiornost nekih društvenih segmenata u odnosu na neke druge. Također, suvremene se debate i/ili epistemološka propitivanja ne

tiču više samo analize nejednakih pozicija ili odnosa moći u nekom kontekstu ili među nekim društvenim skupinama (muškarcima, ženama, heteroseksualnim, homoseksualnim osobama, onima različitih rasa) već se propituju same kategorije, problematiziranjem njihovih granica, rigidnosti, i sl. (npr. pojam identiteta). Takva se istraživanja bave razumijevanjem *inter* i *intra* kategorijskih igara ili mogućnosti, ali ne samo kao binarnih već multifacetnih procesa.

Do pojave spomenutih mogućnosti, znanost se shvaćala kao prostor neutralna, objektivna spoznajnog univerzuma koji nam specifičnim metodama – a te su univerzalne i posve neovisne o kontekstu – isporučuje istinite činjenice o svijetu. Među prvima koji su doveli u pitanje takvo razumijevanje znanosti bili su T. Kuhn i P. Feyerabend, koji su pisali o tome da ne postoji neutralno iskustvo i neutralni jezik ili način na koji ćemo nešto primjećivati ili o tome govoriti. Nakon njih, brojna istraživanja (sociološka, psihološka, povijesti znanosti) upućuju na to da znanost valja razumijevati tako da se uzima u obzir njezin društveni karakter, kao i to da na znanje duboko utječu konflikti i odnosi moći u vremenu i na mjestu na kojem se ono proizvodi.

U tom smislu, feminističke kritike nisu jedini kritički model ukazivanja na problematične postavke znanja i znanosti u modernom (zapadnom) svijetu. One su važne i posebne po tome što u znanosti postavljaju „žensko pitanje“ (Harding 1991: VII). Ono se tiče koliko pitanja o tome što žene od znanosti imaju, mogu ili žele imati toliko i onog o tome koliko je i kako moguće upotrijebiti „muške zamisli o znanosti“ u svrhu ostvarivanja emancipacijskih ciljeva. O tome kako je znanost (bila) misliva kao muška, a ne opća, može se argumentirati na različite načine: povijesnim pregledom ženskih mogućnosti školovanja; pregledom (starih) filozofskih, bioloških ili uopće radova koji tumače ontologiju žene, pa time posljedično i njezinu socijalnu topologiju; promišljanjem položaja žene u primjerice kartezijanskom dualističkom mehanizmu. Prilično je jednoglasna poruka ove vrste materijala o tome da u umskome ženi nije mjesto iz najrazličitijih razloga. Zato S. Harding piše:

„Ženama nikada nije dan autoritet da iskažu vlastiti ili bilo čiji položaj, ili da zahtijevaju na koji način bi se taj položaj trebao promijeniti. Ono što se smatra općenitim društvenim znanjem nikada nije proisteklo iz postavljanja pitanja iz ženske perspektive“ (Harding 1991: 106, prev. a.).

S obzirom na to, metodološka se okosnica feminističke epistemologije tiče odbijanja ovih pretpostavki: 1) neovisnost između subjekta i objekta istraživanja, 2) dekontekstualizacija materijala istraživanja od mjesta i vremena na kojem je povijesno smješten, 3) neutralna teorija i praksa vrednovanja, 4) neovisnost o „činjenicama“ vezanim za osobu koja provodi istraživanje, 5) superiornost znanstvenika (znanstvenica?) u odnosu na ostale aktere spoznavanja (Gergen 1993; prema Filgueiras Toneli et al. 2013).

Nadalje, valja reći da sintagma *feministička epistemologija* podrazumijeva kako rad feminističkih filozofkinja unutar filozofske discipline koja se zove *epistemologija* tako i šire shvaćen set principa znanstveno-istraživačkoga, a u ovom konkretnom slučaju i rada usmjerenog političkim ciljevima emancipacije. „Prema tome, cilj feminističke epistemologije nije samo da se iznesu kritike maskulinističkih teorija saznanja, tradicionalnih ili savremenih, već da se proizvedu i razviju *alternativni* epistemološki prikazi i teorije u množini, u kojima žene nisu samo objekti, već pre svega subjekti saznanja“ (Lončarević 2012).

U smislu klasifikacije feminističkih epistema, opet postoji više inačica, od kojih najsnažniji kritički konsenzus ima ona koju je predložila S. Harding (1986). Ona razlikuje feministički empirizam, feminističke teorije stajališta i feministički postmodernizam.¹⁰ Od navedenih kategorija, inačica feminističke teorije stajališta zauzima posebno mjesto zato što se smatra najsnažnijim izazovom dominantnoj epistemologiji i filozofiji znanosti.

¹⁰ Primjerice, Belenky et al. u *Ženskim načinima spoznavanja* (1998) predlažu drugačiju epistemološku kategorizaciju s pet segmenata, imenovanih: šutnja, primljeno znanje, subjektivno znanje, proceduralno znanje i konstruirano znanje.

2.1. Feministička teorija stajališta

Jedan od najranijih i najutjecajnijih tekstova vezanih za feminističku teoriju stajališta jest rad Nancy Hartsock naslova „The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism“ (1983), no teorija stajališta ili epistemologija stajališta postala je poznata kroz rad već spomenute feminističke filozofkinje znanosti Sandre Harding, prije svega njezinim sada već klasičnim radom naslova *The Science Question in Feminism* (1986).

Tri su provodne niti koje obilježavaju taj rad, odnosno ranu feminističku teoriju stajališta uopće. Prva se tiče feminističkog preuzimanja klasične marksističke tvrdnje o tome da kada je znanje utemeljeno u životima onih koji trpe iskorištavanje, ono proizvodi drugačije i bolje promišljanje svijeta no kada je utemeljeno u životima dominantnih grupa koje profitiraju od proizvoda rada, ali čiji su pripadnici odsutni iz procesa i medijacije koja ih oživotvoruje. U prerađenoj inačici, feministička teorija stajališta uzima iz života žena kao onog epistemološkog prostora na kojem je uočljivo djelovanje muške supremacije nad ženama i s time povezanih društvenih odnosa u kapitalizmu (primjerice, istraživanja neplaćenog ženskog rada ili rada brige/skrbi ili tzv. staklenog stropa). Druga se nit odnosi na ostvaraje crnačkog feminizma, koji je ukazivao i ukazuje na vrijednost znanja proizvedenog iz perspektive života afroameričkih žena. Primjerice, bell hooks piše o marginaliziranoj poziciji crnih Amerikanki i to tako da upotrebljava „opozicijski pogled na svijet“, tj. „način uočavanja nepoznat većini naših opresora, koji nas je održao, pomogao nam u borbi za nadilaženje siromaštva i očaja, ojačao naš osjećaj sebstva i našu solidarnost“ (hooks 1984: ix, prev. a.). Treći se trak tiče feminističke kritike i rekonstrukcije značenja pojmova znanja, znanosti, epistemologije.

2.2. Epistemička nepravda

Ukoliko dosadašnja nam analitička kretanja možemo smatrati zakučastima, toliko ih možemo imenovati i bezopasnima jer se odvijaju na terenu i u kontekstu koji možemo nazvati akademskim, teorijskim ili barem onim u kojem termini *rod* i/ili *spol*, kao i grana rodnih studija uopće, jesu znanstveni sadržaj sa svojom opravdanošću, funkcijom, značenjem – ma kakve god razlike mogle biti u njih utkane. Druga vrsta diskursa koja počesto okružuje spomenuto područje i njegove analitičke izdanke drugačija je i deprivira znanstvena utemeljenja rodnih studija što svođenjem na banalnost što simplificiranim redukcijama – a što je gesta koja cijelu granu promišljanja čini izlišnom. Uzroci i povodi ovakvom postupanju, vjerujemo, brojni su i različiti te svakako upitno epistemološki pravedni. Utoliko nešto recentniju epistemološku mogućnost vezanu za područje studija roda ili, pak, feministike odabiremo predstaviti upravo kroz prizmu vrste pregovaračkih, koliko znanstvenih toliko i političkih, dinamika povezanih na različite načine s pitanjima roda: od osnaživanja istraživačkog područja do osnaživanja osoba koje neku vrstu znanja u nekom specifičnom kontekstu proizvode.

I u području feminizma i u onom rodnih studija posebno se veliki epistemološki naponi ulažu u legitimiranje (znanstvenog) područja o kojem je riječ – bilo da se radi o ovjerovljenju tvrdnji bilo o uspostavi kredibiliteta onih koje/i ih izriču. Sa sviješću o ovim, feminističkim i rodnostudijskim temama – no ne samo njima! – čestim izazovom, Miranda Fricker (2007) predlaže remediju u pojmu epistemičke nepravde. Epistemička nepravda je „situacija u kojoj socijalna nepravda u obliku neopravdanih predrasuda generira epistemičke pogreške. Takva epistemička pogreška (...) ne ostaje samo na pogrešnome sudu povjerenja već proizvodi daljnje loše epistemičke posljedice u vidu isključivanja stvarno dobrih informatora i uključivanja onih koji to nisu, čime se šteti cjelovitom sustavu formiranja i širenja istinitih vjerovanja. Konačno, posljedica je ove socijalne i epistemičke

nepravde dodatna društvena i etička nepravda, pogotovo prema onima prema kojima se iskazuje neopravdani deficit povjerenja jer se umanjuju njihove šanse jačeg participiranja u epistemičkim i društvenim procesima“ (Prijić-Samaržija 2016: 40). Koncept epistemičke nepravde za rodnostudijska/feministička nastojanja pokazao se vrlo učinkovitim, bilo u vidu ocrtavanja dimenzija uočenih epistemičkih nepravdi, popisivanja njihovih oblika, prokazivanja slučajeva pogrešnog shvaćanja ili neznanja o svijetu u dominantnim društvenim grupama u kontekstima u kojima je „rod na repertoaru“, bilo u vidu tumačenja tog neznanja kao ideologije, hegemonije, nerazgrnute arheologije „znanja“ tj. eksponiranjem mehanizama društvenog ušutkivanja i/ili distorzije.

Epistemičku nepravdu Miranda Fricker elaborira u dva njezina modusa: testimonijalna nepravda i hermeneutička nepravda. Prema autorici, testimonijalna se nepravda pojavljuje kada se nečije znanje ignorira ili se tom znanju ne vjeruje zato što je osoba koja ga producira član/članica određene društvene grupe (primjerice lezbijka ili transpolna osoba). Hermeneutička nepravda na djelu je kada se nečije iskustvo ne razumije (bez obzira radi li se o samoj osobi koja to iskustvo proživljava ili o nekom drugom) i to zato što nema raspoloživih koncepata kojima bi se ono na adekvatan način identificiralo ili objasnilo (primjerice silovanje u braku nije bilo tretirano kao nasilan čin sve do druge polovice 20. stoljeća zato što nije postojao odgovarajući konceptualni aparat kojim bi se ukazalo da ono to jest).

3. Ka djelovanju

Klasifikacije, teze, podjele pravaca i argumentacijski nizovi postoje kao onaj aspekt rodnih tema koji, u najboljem slučaju i najčešće, uzimlju u obzir rodne teoretičarke i teoretičari, no možemo se pitati kako i koliko se ta razina ukapljuje u kakvo življeno iskustvo, ma kakvog predznaka, a koje bi rod postavilo u kakav zamišljeni centar svojeg interesa ili djelovanja. Drugim riječima, promotrit ćemo pi-

tanje kako teorijsko-analitički okvir utječe ili može utjecati na rodnu pragmatiku, politiku.

Krećući opet od terminoloških osnova, treba uočiti kako sama dihotomna struktura spol/rod u nekih teoretičarki izaziva podozrivost jer čini se kao da reflektira politički dvojbeno dualističko mišljenje koje nije (bilo) naklono emancipacijskim ciljevima feminističkih djelovanja, ali niti rodnim *mainstreaming* politikama. Ono, tvrdi se, pogoni androcentrične parnjake npr., tijela/uma, razuma/emocija, a koji su počesto korišteni nauštrb žena jer tako je da je u naoko deskriptivnoj tablici ili popisu skriveno vrijednosno razlikovanje (snaga – slabost) unutar kojeg jedan dio para uvijek zaprima nadmoćniji položaj nad drugim. Tako se um, pripisiv muškarcima, nadaje poželjnijim od tijela, upisiva ženama, a što samu binarnu distinkciju smješta u inherentno represivne mehanizme. Primjerice, tako Mari Mikkola (2008) feminističko upućivanje na rod kao produkt opresivnih društvenih silnica dovodi u vezu s navodnim feminističkim ciljem aboliranja roda kao takvog, što, po njezinom mišljenju, može biti problematično jer je za neke osobe određena rodna pozicioniranost izvor zadovoljstva i takve se situacije ne žele odreći, a time niti podržati aktivnosti ili stremjenja usmjerena prestanku i smanjenju rodne neravnopravnosti.

U tom smislu, plauzibilno bi bilo postaviti pitanje o tome kako odrediti marginu i centar, kako procjenjivati konkretnu političku, aktivističku, teorijsku (terminološku, metodološku, spoznajnu) svrhovitost i korektnost uspoređujući lagodnost koju neke osobe osjećaju bivajući u svom (?) rodnom postavu i nelagodu onih osoba koje svoj (?) rodni postav ne doživljavaju kao nešto (u) čemu bi trebalo zadržati postojeći status.

Ostanemo li s tim pitanjem u kontekstu političkog feminističkog djelovanja, pitamo se zapravo o političkom osmišljavanju pojma „žena“, tj. pitamo se o tome tko ulazi u ovako imenovanu grupu.

Treba napomenuti da žena/žene kao subjekt politike može biti zami-

jenjen kojim god drugim i ne manje sretnim leksemom, no načelna operativna pitanja ostaju ista. Utoliko rodni studiji baštine mnogo od teorijskih inputa i političke pragme feminizma. Ako je, naime, tako da leksem žena s niza razloga koje smo navele nije moguće koristiti bez ostatka, dvojbe ili ograda, tada što je/tko je zapravo subjekt feminizma? Više je mogućih teorijskih odgovora na postavljeno pitanje.

Strateški esencijalizam jedan je od prvih pokušaja odgovora na zebnju od destabilizirane pozicije subjekta, a autorica mu je Gayatri Chakravorty Spivak. Ideja **strateškog esencijalizma** uključuje filozofsko prihvaćanje antiesencijalističkog argumenta o nepostojanju esencijalnih identiteta, a ipak sugerira da se unutar praktičnog ljudskog djelovanja i potrebe za djelovanjem valja ponašati kao da ih ima. Primjerice, netko može privremeno prihvatiti kategoriju žena kao stabilno jedinstvo, a u svrhu mobilizacije žena za kakvu političku akciju. Tvrdi se da praktični karakter društvenog ili političkog života može ukazati na teorijsku distinkciju esencijalizma i antiesencijalizma kao donekle redundantnu. Posebice, prema kritičarima antiesencijalističkih pozicija, argumenti antiesencijalista o identitetu nemaju nikakvu praktičnu vrijednost. Činjenica da kategorija identiteta može biti dekonstruirana ne znači da se ta ista kategorija ne može rabiti kao mehanizam za poboljšanje uvjeta života. Ovakva argumentacija svakako ima svoju vrijednost u praktičnom smislu i strateški esencijalizam može biti proces kojim se služimo u svakodnevnom životu ili političkom djelovanju. Neki tip strategijskog reza ili privremenog stabiliziranja značenja nužan je da bi se nešto moglo reći ili napraviti. No, ipak, strateški esencijalizam uvijek iznova pokreće pitanje gdje po(d)vući taktičku liniju i smjestiti se u odnosu na nekakav, primjerice rodni, „apsolutizam“. „(...) Spivak u intervjuu s Ellen Rooney o strateškom esencijalizmu ističe da 'strategija odgovara situaciji; strategija nije teorija' (...) Strateški esencijalizam tako je najučinkovitiji kao kontekstualno specifična strategija, no ne može osigurati dugoročnu političku soluciju okončanja represije ili eksploatacije“ (Morton 2003: 75, prev. a.).

Razni se kasniji teorijski prijedlozi, kako predlaže Mari Mikkola (2017), mogu raspodijeliti na prijedloge rodnih nominalistica (Natalie Stoljar, Iris Marion Young) i one rodnih (neo)realistica (Sally Haslanger, Charlotte Witt, Linda Alcoff). Unutar prve grupe odgovor na pitanje što je to „žena“ koju feminizam ima predstavljati i zastupati, obilježen je karakterističnim stavom da ne postoji nešto što žene kao (*qua*) žene zajednički dijele, da ne postoji nešto što bi ih unificiralo u kategoriju/grupu. Utoliko se istražuju različiti društveni načini povezivanja, pozivajući (se) na neki ženama izvanjski aspekt. Za razliku od rodnih nominalistica, rodne (neo)realistice smatraju da postoji nešto što žene kao (*qua*) žene zajednički dijele (bila to činjenica subordinacije, specifična socijalna pozicija, pitanje reprodukcije i sl.). Na koncu, u svom članku „Postmodernism and gender relations in feminist theory“ Jane Flax piše: „temeljna je svrha feminističke teorije analizirati kako mislimo, ili ne mislimo, ili izbjegavamo misliti o rodu“ (Flax 1987: 626, prev. a.). Tekst nastavlja tvrdnjom o tome da se feministika komeša oko pitanja poput: „Što je rod? Kako je povezan s anatomskim spolnim razlikama? Kako se stvaraju i održavaju rodni odnosi (tijekom pojedinačnog ljudskog života i općenitije, kao društveno iskustvo kroz vrijeme)? U kakvom je odnosu rod s ostalim društvenim relacijama kao što su rasa ili klasa? Imaju li rodni odnosi povijest (ili više njih)? Što uzrokuje promjene rodnih odnosa kroz vrijeme?“ (Flax 1987: 627, prev. a.) i brojnih drugih. No, nastavlja autorica, u tom se teorijskom cvatu skoro previđa činjenica da je upravo ova, feministička, tradicija mišljenja naznačila ključnu točku društvene teorije, a ta je da se pojam roda, a dodale bismo i onaj spola, ne može više promatrati kao „jednostavna prirodna činjenica“.

Zadaci za samostalan rad:

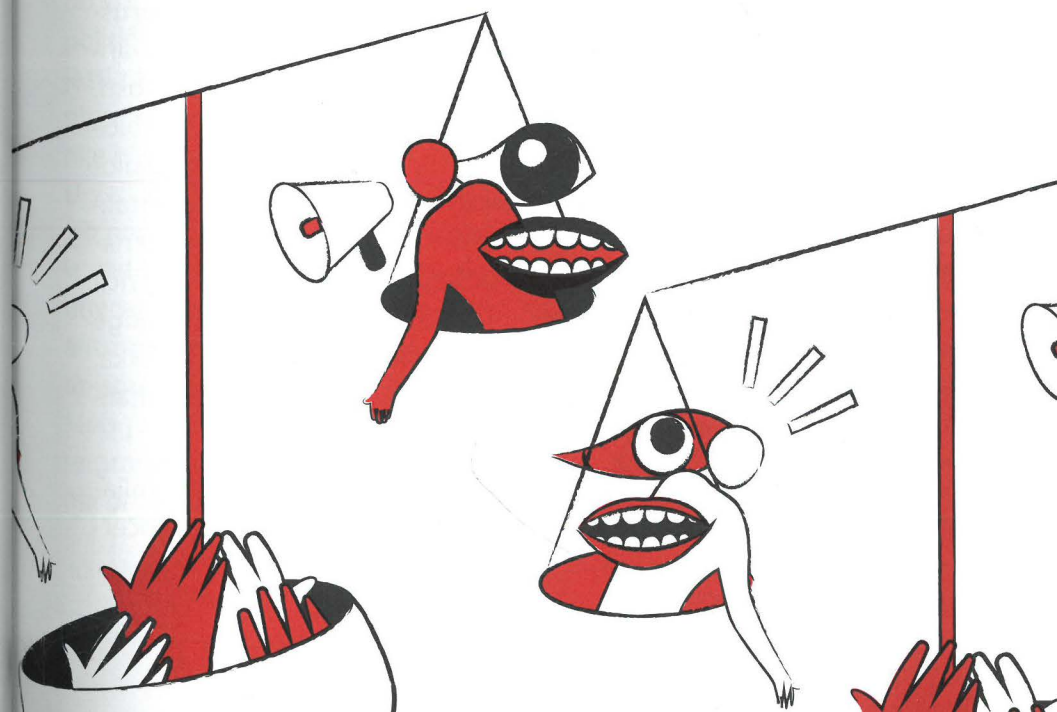
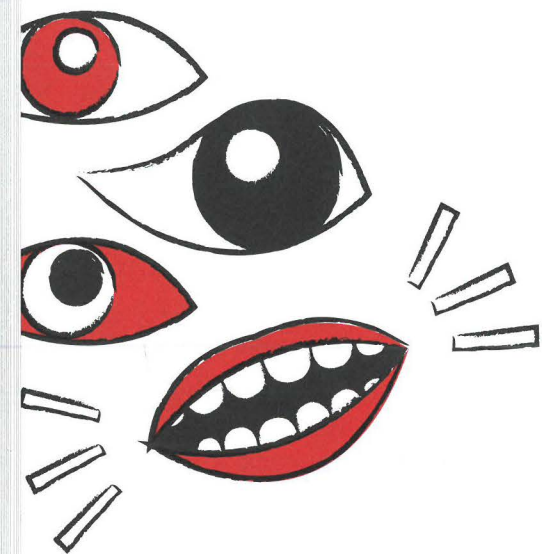
- Upotrijebite feminističku teoriju stajališta kako biste argumentacijski ukazali na relevantnost teme rodno determiniranog nasilja, a uz pomoć konkretnog materijala prikupljenog na društvenim mrežama o pokretima #MeToo, #SpasiMe ili sličnih.
- Osmislite anketni upitnik ili metodom polustrukturiranog intervjua istražite kako vaše kolegice i kolege s drugih fakulteta ili studijskih smjerova promišljaju pojmove *spol* i *rod*. Kritički analizirajte dobivene rezultate.

DRUGO POGLAVLJE

ROD U FOKUSU

**Sandra Prlenda, Iva Davorija,
Ivana Radačić, Ana Marija Sikirić,
Mirjana Adamović, Marija Geiger
Zeman, Ivana Jugović**

Ovo će poglavlje studentima i studenticama ponuditi rodnostudijsku tematiku iz perspektiva pojedinih znanstvenih disciplina, a strukturirano je potpoglavljima: Povijest i rod, Pravo i rod: feministički pristupi pravu, Ekonomija roda, Sociologija roda, Psihologija roda.

POVIJEST I ROD

Sandra Prlenda, Iva Davorija

Povijest žena

Svijest o povijesnosti društvenih struktura i kulture, u što spadaju i rodni odnosi, u srcu je feminističkog razumijevanja svijeta, a poziv na istraživanje i razumijevanje rodne nejednakosti pretpostavka je za društvene promjene. Kako skoro svaki aspekt te nejednakosti ima svoju vremensku dimenziju, historičarsko istraživanje ostaje jednim od temeljnih mjesta feminističke spoznaje.

Ženska povijest spada u ono usmjerenje ženskih studija čije znanstvenice, kako se čini, ne dovode u pitanje svoj cilj, koji ne uključuje samo integriranje u akademske programe već i korjenito reformiranje matične discipline. Povijest kao čuvarica prošlog iskustva ili, recimo radije, historijska znanost kao ovlaštena kreatorica društvenog pamćenja od presudne je važnosti za izgradnju i učvršćivanje društvenog identiteta na osnovama prevladavajućih vrijednosti. Notorna nevidljivost žena u povijesnom pamćenju, koje se posebice u svom školskom obliku svodilo na povijest države, ratovanja, diplomacije i ideologija, od samih je početaka feminističkih pokreta potaknula zahtjeve za vraćanjem žena u povijest i njenim vraćanjem ženama (Kelly 1976). Feministički impuls prikupljanja i publiciranja priča o istaknutim ženama protagonisticama povijesti dijelile su i mnoge starije autorice, poput naših Marije Jambrišak i Marije Jurić Zagorke, kao i amaterske povjesničarke i biografkinje u vrijeme profesionalizacije povijesti kao (muške) discipline (Smith 2000).

Prve feminističke profesionalne povjesničarke u zapadnim zemljama, često i same aktivne sudionice drugog vala feminizma, počet-

kom su sedamdesetih godina svoj zadatak shvatile upravo kao upisivanje žena u povijest, popunjavanje praznina u znanju o ženskoj prošlosti te kao ostvarenje ženskog prava na povijesnu priču, **herstory** u opoziciji s muški orijentiranom *hisstory*. Gerda Lerner prve je faze nove historiografske prakse opisala kao kompenzacijsku, koja se bavila pisanjem povijesti znamenitih žena, i kontribucijsku, u kojoj su se istraživali ženski doprinosi društvenim pokretima. Od posebnog su interesa potom bili ženini društveni položaj, odnosno stanje društvene i ekonomske potlačenosti žena od strane muškaraca, te borba za ženska prava (Lerner 1986). Feministički pokret tražio je u povijesti dokaze trajne ženske potlačenosti i otpora, ali bile su mu potrebne i heroine kao inspiracija za buđenje ženske samosvijesti i učvršćivanje ženskog kolektivnog identiteta. Tako shvaćena povijest trebala je poslužiti za jačanje feminističke politike nudeći povijesno utemeljen prikaz ženskog identiteta kao skupine koja se razlikuje od muškaraca.

No feministički pokret nije jedini potaknuo porast interesa za istraživanje prošlih ženskih iskustava. Unutar same historijske znanosti žene su se pojavile kao jedno od novih područja interesa, prvenstveno socijalne historije, također usmjerene na nadilaženje ograničenja političke historije. Raznolikim temama socijalne historije, poput povijesti različitih društvenih grupa, seljaštva, radništva, kolektivnih identiteta te povijesti svakodnevice, obitelji, demografskih procesa i rada, nije bilo teško pridružiti povijest žena kao specifične društvene grupe. U Velikoj Britaniji marksistički su povjesničari zastupali potrebu *pisanja povijesti odozdo* (*history from below*) te naglašavali djelovanje ljudi iz radničke klase u stvaranju vlastite povijesti. U Francuskoj se pod utjecajem antropologije razvijaju historija mentaliteta i historijska antropologija, koje uključuju teme poput seksualnosti, doživljaja djetinjstva, smrti ili grijeha te povijesti marginalnih grupa (Gross 1996). Mnoge feminističke povjesničarke naglašavale su kako su im upravo te grane historijske znanosti pružile metodološki aparat za istraživanje prošlosti žena.

Posebice je britanski feminizam bio izrazito određen dijalogom sa socijalističkim pokretom, a u historijskoj je znanosti struja marksističkih povjesničara bila vrlo snažna, pa su i u historičarskim istraživanjima i u tumačenjima potlačenosti dominirali koncepti klasne borbe, kapitalističkog načina proizvodnje, **spolne podjele rada** (*sexual division of labour*), patrijarhata i podjele na **privatno i javno**. Marksističke su povjesničarke žensku potlačenost u patrijarhalnom sustavu nastojale interpretirati kroz već postojeće kategorije **ekonomskih odnosa**, analizirajući reprodukciju u okviru kućanstva i sustavu proizvodnih odnosa te tražeći uzročnu vezu između načina proizvodnje i statusa žena u društvu. Socijalističko-feminističke povjesničarke sedamdesetih i ranih osamdesetih privilegirale su povijest radničke klase i proučavale ženski rad; ponekad prilagođavajući pojmove i kategorije marksističke analize, poput spolne klase, seksualne borbe i patrijarhalnog načina proizvodnje, kako bi proširile materijalističku analizu iskorištavanja žena od tvornice do obitelji i tako razotkrile materijalnu osnovu muške dominacije. Suvremeni marksistički feminizam oživljuje interes za materijalističku analizu suodnosa kapitalizma i roda, primjerice u pisanju Silvije Federici.

Istih je godina u Sjedinjenim Američkim Državama relativna otvorenost privatnih sveučilišta za nove inicijative omogućila pravi procvat istraživanja povijesti žena. Životi prosječnih žena različitih klasa u različitim povijesnim periodima konačno su dokumentirani. Istraživao se utjecaj industrijskog kapitalizma na život žena, kućni rad, razvoj kontracepcije, žensko obrazovanje, seksualnost, zatim ženski životni ciklusi i zahtjevi za kontrolom vlastita tijela, aktivnosti žena u radničkom pokretu te specifična ženska kultura i unutarnja organizacija ženskih pokreta. Za te je studije karakteristično isticanje aktivne uloge žena u povijesti (*female agency*) unutar takozvane ženske sfere kao interpretacijskog okvira. Otkrivši u izvorima uporabu izraza ženska sfera (Smith-Rosenberg 1975), povjesničarke su se usmjerile na žensko djelovanje u zasebnim prostorima obitelji i doma, gdje bi se, uz patrijarhalno njegovanje kulta prave ženstvenosti, rađale

i posebne veze ženskog prijateljstva i solidarnosti te ideologija sestrinstva, koje su ih vodile do političkog organiziranja, rada na društvenim reformama i stvaranja, po mišljenju radikalnih feministkinja, superiorne ženske kulture.

Takva se esencijalizacija zasebnih sfera, nastala na istraživanjima prošlosti bijelih žena srednje klase iz sjevernih dijelova Amerike, pokazala neadekvatnom za objašnjavanje kako je do zasebnih sfera uopće došlo te je prikrivala ideološku i političku narav distinkcije između privatnog i javnog. Ključna kritika ovog usmjerenja odnosila se na pretpostavljeno univerzalno iskustvo žena i zanemarivanje njihovih međusobnih razlika temeljenih na klasi, rasi, seksualnim sklonostima te etničkoj, nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti. Radovi crnih povjesničarki poput Jacqueline Jones pokazali su kako su različiti klasno-rasni poreci temeljeni i na drugačijim rodnim porecima te da rod nije os nejednakosti koja djeluje neovisno o različitim rasno i klasno utemeljenim iskustvima. Potom, pokazalo se da rastući korpus radova o povijesti žena ne dotiče tradicionalne androcentrične historiografske naracije, već samo dodatno utvrđuje odvojenost ženske, domaće sfere od muške, javne i političke. Važna je bila spoznaja da niti povijest žena, koja je u svojem inzistiranju na reevaluaciji ženskih iskustava i aktivnosti ostala separirana, niti socijalna historija, koja je žene potpuno integrirala u svoje kategorije ekonomskih i klasnih odnosa, nisu *iznova napisale* povijest.

Pod utjecajem jezičnog, odnosno kulturnog, obrata u humanističkim znanostima dovedena je u pitanje stabilnost kategorije žene. Ni tadašnju feminističku historiju nije mimoišao utjecaj Foucaulta i poststrukturalizma i prijelaz na literarne paradigme. Za razliku od ranijih traženja uzročnih veza između proizvodnih i rodnih odnosa u marksističkoj tradiciji, naglasak se pomaknuo na značenja, pa tako i na značenja aktivnosti žena u društvenim interakcijama, odnosno značenje same spolne razlike. Povjesničari ne proučavaju žene i muškarce, već interpretiraju pisane i vizualne izvore koji su diskurzivne reprezentacije i mreže značenja, povijesno promjenjive kako

se mijenjaju odnosi moći prilikom njihova stvaranja. Ključan teorijski doprinos izlasku iz uskog okvira povijesti žena dala je Joan Scott postulirajući rod kao, tada novu, korisnu analitičku kategoriju i utemeljujući time rodnu historiju (*gender history*), koja ne samo da se bavi poviješću roda već i rodnom analizom razotkriva kompleksnost struktura moći.

Rodna historija

U svom utjecajnom eseju Joan Scott postulirala je da rod, poststrukturalistički shvaćen kao set značenja koja se pridaju uočenim razlikama među spolovima, nije samo konstitutivni element društvenih odnosa već i primarno sredstvo za pridavanje značenja odnosima moći (Scott 1986). U prvom slučaju kao predmet historičarskog istraživanja Scott vidi četiri aspekta roda i njihove međusobne odnose: (1) setove simboličkih reprezentacija koje se evociraju u određenim kontekstima, (2) normativne koncepte koji interpretiraju značenje simbola, (3) politiku i društvene institucije i organizacije te (4) rodno konstruirane subjektivne identitete. U drugom značenju rod ima funkciju legitimiranja u odnosima moći čak i kada nije izravno riječ o rodnim ulogama. Scott, naime, smatra kako rodni koncepti strukturiraju percepciju te konkretnu i simboličku organizaciju cjelokupnog društvenog života budući da je spolna razlika primarno sredstvo za uspostavljanje razlike koja tvori značenje. Istraživanje roda tako omogućuje dekodiranje značenja i u tako složenim interakcijskim situacijama poput konsolidiranja države ili društvenog poretka, organiziranja socijalističkog pokreta ili pak kolonijalizma. Visoka politika rodno je konstruirana upravo stoga što svoj autoritet, važnost i javnu moć ustanovljava isključivanjem žena. Različite hijerarhije – primjerice rasne hijerarhije u kolonijalnim situacijama ili klasni poreci feudalnog ili kapitalističkog sustava – često su se diskurzivno legitimirale nizom rodno određenih značenja.

Novi se pristup od rekonstrukcije djelovanja žena u prošlosti preusmjerio na proučavanje djelovanja roda na razlikovanje *muškog* i *ženskog* te drugih markera nejednakosti. Binarne opozicije izgledaju bezvre-

menske zato što je politika njihovog uspostavljanja zamagljena, pa je zadatak povjesničara razotkriti tu političku borbu analizom povijesnih zapisa. Rod postaje korisnom kategorijom analize za promatranje svakog povijesnog događaja, a ne samo onih koji uključuju žene ili obitelj. Svaka politička, intelektualna, vjerska, ekonomska, socijalna i vojna promjena utjecala je na djelovanje i uloge subjekata definiranih kao *muškarci* i *žene*, a rodne strukture kulture utječu na svaku drugu strukturu i njihov povijesni razvoj.

Rodna historija je, barem na području teorije, u osamdesetim godinama zauzela mjesto povijesti žena u težnji za razumijevanjem društvenih mehanizama koji proizvode nejednakost. Rod, ili spolna razlika (*sexual difference*), koju je teorijski nastavila razvijati Joan Scott, nametnula se kao analitička kategorija i u historijskoj znanosti, s naglaskom na relacijskom odnosu muških i ženskih rodni uloga, što je trebalo omogućiti razumijevanje mnogo šireg kruga problema. Veliki pomak sastojao se i u tome što je uvodenjem pojma roda feministička historija ušla na područje političke povijesti i tako neizbježno inicirala njeno preispisivanje.

Kritike koje su upućene rodnoj historiji preslikavaju napetost između materijalističkih i diskurzivnih pristupa koja karakterizira historijske znanosti već pedesetak godina. Fokusiranje na jezik, reprezentacije i nestabilna značenja, po kritičarima, znači poricanje mogućnosti rekonstrukcije povijesne stvarnosti, materijalnih iskustava i stvarnog ljudskog djelovanja. Žene i muškarci od krvi i mesa postaju društveni i jezični konstrukti, a povjesničarima postaje poteškoća kako objasniti povijesne promjene. U kasnijim je esejima Joan Scott dovela u pitanje i sam koncept iskustva koji je diskurzivno proizveden i ostaje nepoznatljiv izvan jezika (Scott 1991). A bez iskustva, upozoravaju kritičarke, teško je utemeljiti feminističku ili bilo kakvu emancipacijsku politiku. Odgovor na takve kritike glasi da je političke veze među ženama moguće stvarati samo ako se prepozna raznolikost i različitost te prihvate i analiziraju nužno konfliktni procesi stvaranja složenih rodni identiteta (Lee Downs 2010).

Povijesni pregled feminističkog pokreta

Uvod u feminističko djelovanje

Razvojem civilizacija kroz povijest većina kultura u svijetu u svoje je društvene temelje ugradila sustav koji diferencira rodne uloge žena i muškaraca sukladno spolnoj kategoriji, stvarajući time dihotomiju koja ne označuje razmjenu odnosa po vertikalnoj liniji, već hijerarhiju unutar koje muškarac dominira ženom. Ta se dihotomija prelijeva na širok spektar društvenih i kulturoloških obrazaca, normi i rituala (Weisner-Hanks 2011), vežući tako muškarce uz javnu sferu i prisiljavajući žene na ostanak u privatnoj sferi, u kojoj su usko vezane uz biološku funkciju, dakle reprodukciju (Lerner 1986; Galić 1999). Max Weber u *Economy and Society (Ekonomija i društvo; 1978)* zaključuje kako je patrijarhat najznačajniji oblik predbirokratskog oblika dominacije, čiji korijeni leže u personalnoj dominaciji koja je svoj legitimitet zadobila kroz impersonalizaciju i birokratizaciju ustaljenih normi prakticiranih i prenošenih tradicijom.

Da se ta tradicija ustalila i uspješno prenosila, možemo vidjeti u zapisima o ženama u doba antike, koji, osim što su ih pisali i pristrano interpretirali muškarci, zapravo doživljavaju žene kao dodatak muškarčevoj povijesti. I u doba antičke Grčke i u doba Rima žene su bile gotovo u potpunosti obespravljene te nisu smjele glasati i javno djelovati, „uživajući“ jedva nešto bolji status od robova (Townsend 2016). Vezanima uz privatnu sferu, zaduženja su im bila briga o obitelji i odgoj djece, dok je muškarac javno djelovao i privređivao, što mu je omogućilo ostvarivanje niza socijalnih i političkih uloga.

To je neminovno postalo dijelom kršćanskog svjetonazora i tradicije koji su dihotomiju javno/privatno percipirali kao muško/žensko po uzoru na antičku Grčku i Rim. Prema tome možemo jasno pratiti na koji je način takva spoznajna pozicija determinirala živote i način pro-

mišljanja od uspostave kršćanstva preko srednjeg vijeka, renesanse i prosvjetiteljstva praktički do 19. stoljeća i onodobnih društvenih turbulencija.

Iako službena historiografija bilježi mali broj žena u spomenutom vremenskom presjeku koje su propitivale i kritizirale patrijarhalnu normiranost, ipak postoje zapisi o njima ili su sačuvana njihova pisana autorska djela. Od **Sapfo** u antičkoj Grčkoj, čija je poezija prožeta homoerotskim opisima (Pleše 2018), i **Hildegarde iz Bingena**, nje-mačke opatice na prijelazu s 11. u 12. stoljeće, čiji su teološki radovi o metafizici i ontologiji iznenađujuće ginocentrični (Duran 2014), do **Christine de Pizan** na prijelazu u renesansu, koja je u svom djelu *Grad žena* kroz likove poznatih žena zagovarala njihovu vrijednost kao članicā društva i prokazivala mizoginiju (Walters 2005). No tek je doba prosvjetiteljstva omogućilo snažniju artikulaciju ženskog pitanja.

Protofeminizam 18. stoljeća

U vrijeme Francuske revolucije stvorila se prilika da se u kontekstu prava i sloboda naglasak stavi na žensko pitanje, a to je učinila **Olympe de Gouges**. Nakon objave *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* uvidjela je njenu **androcentričnost**, iako su upravo žene činile jezgru mase koja je revoluciju i pokrenula, stoga je 1791. objavila svoju verziju, **Deklaraciju o pravima žena i građanki**. Prozvala je muškarce za nepravdu i podčinjavanje žena, tvrdeći kako su žene rođene slobodne i jednake muškarcima te smatrajući da ako ih zakon obvezuje, onda moraju posjedovati jednaka prava i mogućnosti sudjelovanja u javnom životu kao i muškarci. Pozvala je i žene da ustanu u obranu svojih prava jer one same posjeduju moć vlastitog oslobođenja. Zbog eksplicitne subverzivne misli koja je zadirala u samo pitanje legitimacije patrijarhata, ali i nove Republike, osuđena je na giljotinu dvije godine nakon objave Deklaracije.

U Engleskoj je **Mary Wollstonecraft**, ponukana vlastitim životnim

iskustvom i svjedočeći podčinjenosti žena, izdala nekoliko radova koji su utemeljili spoznajno i diskurzivno polje feminizma te se danas smatraju *protofeminističkim djelima*. Najpoznatije je **Obrana ženskih prava** iz 1796., u kojem je otvoreno kritizirala položaj žena ukazujući na njihovu društvenu inferiornost od rođenja. Stvarajući u vrijeme prosvjetiteljskog pokreta, koji je kao vrijednosne ideale postavio razum i znanje, Wollstonecraft je značajan dio kritike usmjerila na obrazovni sustav koji namjerno žene čini nesposobnima i tako perpetuirala spolne nejednakosti. Problematizirala je i samu ženstvenost, koju je definirala kao puko ispunjenje muškarčevih fantazija i prikriveno sredstvo ženske subordinacije.

Dok je Olympe de Gouges ukazala na problematičnost androcetričnosti u pravnim okvirima, Mary Wollstonecraft detektirala je subtilnije razine patrijarhalne opresije nad ženama, što je predstavljalo uvod u turbulentno 19. stoljeće.

Prvi val feminizma

U 19. stoljeću došlo je do *unifikacije ženskog iskustva* društvene isključenosti i segregiranosti, što je rezultiralo pokretom za emancipaciju. To je ujedno značilo usko vezivanje ideologije feminizma sa ženskim pokretima.

Društvene prilike za takav poduhvat pojavile su se tijekom vala modernizacije koji se proširio Europom. Prelazak iz agrarnog u industrijsko društvo utjecao je na promjenu ljudske svakodnevice i dominantnih svjetonazora, a znanost je postala najviši izvor spoznaje, čime se tradicijskim i religijskim vjerovanjima suprotstavila ideja o čovjekovu napretku (Mihaljević 2016). Veliki je poticaj i diskurzivan doprinos pokretu dao **John Stuart Mill** esejom **Podređenost žena** iz 1869., koji je postao temeljnim tekstom liberalnog feminizma, iako je na njega veliki utjecaj ostvarila njegova partnerica i feministkinja prvog vala Harriet Taylor Mill.

pokreti su žarišta imali u Velikoj Britaniji i SAD-u, otkuda su se širili u druge zemlje. Kroz cijelo 19. stoljeće diljem Velike Britanije i SAD-a formiraju se ženska udruženja, ali tek u drugoj polovici započinju organizirane kampanje za obrazovanje žena, zaposlenje izvan kruga doma i obitelji, reformu bračnog zakona i ostvarivanje biračkog prava, što je postalo centralnim zahtjevom prvog vala feminizma, a pokret je nazvan **sufražetskim pokretom** (engl. *suffrage* 'pravo glasa').

U Engleskoj, zemlji predvodnici modernizacijskog procesa, žene su tijekom stoljeća sustavno organizirale peticije za širenje biračkog prava i prikupljene potpise predavale parlamentu, vršeći pritisak i ukazujući na postojanje građanske volje da se ono i ostvari. Val je u SAD-u službeno počeo na prvoj feminističkoj konvenciji u Seneca Fallsu 1848. godine, na kojoj se tražila pravna jednakost žena, što su predvodile **Elizabeth Cady Stanton, Susan B. Anthony i Lucretia Mott**. Elizabeth Cady Stanton u tu je svrhu izradila **Deklaraciju o pravima i osjećajima** kao vodič ranog ženskog pokreta, a po uzoru na *Deklaraciju nezavisnosti* (Eisenberg, Ruthsdotter 1998).

Prvi je val uzdrmao stare društvene temelje viktorske doba jer su žene otvoreno dovodile u pitanje ustaljene socijalne norme i progovarale o *nelagodnim istinama* (parezijama) (Mihaljević 2016). Njihovo je javno djelovanje potaknulo antifeminističke stavove u društvu kojima se aktivnost feministkinja nastojala diskreditirati, a britanska je vlast nepopustljivo odbijala zahtjeve sufražetkinja, zbog čega je njihova taktika djelovanja s vremenom postajala borbenija i militantnija, pa su se okrenule direktnim akcijama, počele upadati na sastanke političara i organizirati masovne prosvjede (Walters 2005).

Jedan se dio britanskih feministkinja, predvođenih **Emmeline Pankhurst** i njenim kćerima (Christabel, Sylviom i Adelom), počeo radikalnije organizirati i 1903. godine osnovale su Ženski društveni i politički savez (*Women's Social and Political Union - WSPU*), unutar kojeg su odbacile sve zakonski dozvoljene metode djelovanja uvidje-

vši kako one ne dovode do očekivanog ishoda. Razbijale su prozore na javnim zgradama, razrezivale slike u galerijama, presijecale telegrafске žice, ubacivale kiselinu u poštanske sandučice i palile kuće, a sufražetkinja Emily Davison 1913. je godine iskočila na trkaću stazu za vrijeme konjske utrke i tragično nastradala. Pitanje taktike izazvalo je raskol unutar pokreta podijelivši ga na one koje su nasilje opravdavale i one koje su smatrale da ih takva taktika diskreditira, poput Millicent Fawcett, koja je oko sebe okupila reformistički orijentirane feministkinje koje su htjele djelovati legalnim putem (Kent 1999; Walters 2005; Mihaljević 2016).

No početkom Prvog svjetskog rata okolnosti su se dosta izmijenile te je u kolovozu 1914. godine Emmeline Pankhurst objavila kako je kampanja za pravo glasa žena suspendirana. Mnoge su se žene, ponajviše iz siromašnijih slojeva, zapošljavale u bolnicama, tvornicama oružja i strojarskim djelatnostima, što je s jedne strane stvorilo priliku da se dokažu kao jednako vješte i produktivne članice društva, a s druge otvorilo pitanja nejednakih plaća i loših radnih uvjeta. Odmah po završetku rata 1918. godine žene iznad 30 godina starosti ostvarile su pravo glasa, ali tek su 1928. godine osvojile jednaka biračka prava kao i muškarci (u SAD-u su žene prvi put na izbore izašle 1869. godine u Wyomingu, a u ostalim državama 1920. godine). Nakon zakonskih izmjena došlo je razdoblje propitivanja formalnih prava u odnosu na stvarne slobode s obzirom na raširenost diskriminacije žena u javnom prostoru i na radnim mjestima, što je zahtijevalo stratešku promjenu feminističkog pokreta, pogotovo zbog toga što je krajem 1920-ih pokret kao takav izgubio na važnosti (Kent 1999; Walters 2005; Mihaljević 2016).

U vrijeme prvog vala dotaklo se i pitanje kontracepcije zahvaljujući američkoj medicinskoj sestri **Margaret Sanger** i Engleskinji **Marie Stopes**, a preko kontracepcije i ženske seksualnosti 1930-ih godina otvorilo se i pitanje pobačaja u SAD-u, ponajviše motivirano činjenicom kako je godišnje velik broj žena umirao od nestručno izvedenih

zahvata (Walters 2005). No ovo se pitanje uistinu našlo u društvenom fokusu tek za vrijeme drugog vala feminizma 1970-ih godina.

Kritika

Feministkinje prvog vala uglavnom su potjecale iz bogatijih slojeva, bile obrazovane i nerijetko imale podršku svojih muževa, a u SAD-u je pokret bio dodatno opterećen rasnom ekskluzivnošću, pa se tako većina ženske borbe odnosila samo na bijele obrazovane žene, a ne i na crkinje koje su još dodatno trpjele teret ropstva. Poznati govor **Sojourner Truth** iz 1852. godine ***Ain't I a Woman?*** (*Nisam li i ja žena?*) kritika je upravo tog problema (hooks 1990).

Drugi val feminizma

Nove okolnosti po završetku Drugog svjetskog rata, od redefiniranja seksualnosti i braka i osnivanja Komisije Ujedinjenih Naroda o statusu žena 1947. do donošenja Opće deklaracije o ljudskim pravima 1949. navele su brojne žene „zapadnog svijeta“ da počnu (ili nastave) dublje propitivati žensku ulogu u društvu.

Početak novog vala najavila je **Simone de Beauvoir** objavom ***Drugog spola*** 1949. godine. Promišljajući o ženskom iskustvu, De Beauvoir prva je prepoznala *odvojenost društvene uloge od spolne danosti*, uvidjevši kako je tijekom cijele povijesti ženama osporavana potpuna ljudskost zbog društvene normiranosti prema patrijarhalnim vrijednostima, što je žene činilo *Drugima*, uvijek objektima, a nikada subjektima. Žene se odgajaju da budu pasivne, ovisne o muškarcu i inferiorne, a to nisu njoj inherentna stanja, već ih steče unutar društva koje ju oblikuje. Iako se nije deklarirala kao feministkinja, ovim je spoznajno-diskurzivnim doprinosom postala začetnicom novog teoretskog diskursa koji problematizira koncept spola.

Pod De Beauvoirinim utjecajem **Betty Friedan** 1965. objavljuje ***The Feminine Mystique*** (Ženska mistika), što je obilježilo početak drugog

vala feminizma u SAD-u. U knjizi progovara o „problemu koji nema ime“ i razbija mit o sretnim kućanicama imućnih, bijelih, američkih predgrađa, koje naziva „ugodnim koncentracijskim logorima“ jer žena zapravo nema pravo na svoj vlastiti identitet, već je društveno uvjetovana kao supruga, kućanica, majka i seksualni objekt. Iako je njena knjiga kritizirana kao pojednostavljivanje ženskog iskustva jer ignorira ona socijalno isključenih žena (kritika koju joj je uputila crna feministkinja bell hooks), Friedan je ukazala na prešućen, ali svepri-
sutan, problem pozivajući žene da preispitaju „što one uistinu žele“.

Kate Millett objavljuje *Sexual Politics* (*Spolna politika*; 1970), u kojoj pristupa analizi *patrijarhata kao političke institucije* koja obuhvaća odnos struktura moći, a odnos među spolovima jest odnos dominacije i subordinacije. Upravo to što je muška kontrola kroz povijest obuhvaćala i javnu i privatnu sferu utjecalo je na činjenicu kako su sve civilizacije do sada uspostavljene kroz patrijarhat. Stoga Millett smatra da je, kako bi se uklonila muška dominacija, ključno odbaciti pojam roda onakvog kakvog ga je konstruirao patrijarhat.

Pokret za žensko oslobođenje (zapadni feministički pokret) nastao je dijelom kao reakcija na isključenost žena iz novoformiranih ljevičarskih pokreta poput studentskih, antiratnih i aktivizma Nove ljevice. Žene su stoga stvarale svoje prostore u kojima su mogle slobodno problematizirati svoja iskustva, iz čega su formirani zahtjevi za jednakim plaćama i obrazovanjem, dostupnošću ustanova predškolskog odgoja, besplatnom kontracepcijom i pobačajem na zahtjev (Mihaljević 2016). Drugi val iznjedrio je velik broj teoretičarki i koncepcija o rješavanju ženskog pitanja, pri čemu su se spajala neomarksistička i psihoanalitička tumačenja, rezultirajući povezivanjem podčinjenosti žena sa širom kritikom patrijarhata, kapitalizma, heteronormativnosti te tradicionalnih ženskih uloga kao suprugā i majki. Tako su formirana tri glavna teorijska koncepta unutar feminističke teorije – **liberalni, socijalistički i radikalni feminizam**.

U SAD-u 1970-ih liberalna feministkinja **Gloria Steinem** izdaje časopis *Ms.*, kojim otvara prostor za ženske teme koje izostaju u *mainstreamu*, radikalna feministkinja **Shulamith Firestone** objavljuje *The Dialectic of Sex* (*Dijalektika spola*), u kojoj zagovara kako je spol, a ne klasa, glavni faktor društvene podjele i stoga očekuje feminističku revoluciju, a ne feministički pokret. U Engleskoj australna radikalna feministkinja **Germaine Greer** u knjizi *The Female Eunuch* (*Ženski eunuh*; 1970) raspravlja o internalizaciji osjećaja inferiornosti kod žena, kao i kompletnog sustava vrijednosti i uloga koje joj je dodijelio patrijarhat, a socijalistička feministkinja **Juliet Mitchell** u *Woman's Estate* (*Žensko imanje*; 1971) kroz analizu pokreta u Europi i na američkom kontinentu zaključuje kako su žene suštinski najugnetavanija skupina i stoga potencijalno najrevolucionarnija te definira četiri područja ženskog života koje treba mijenjati: produkciju, reprodukciju, seksualnost i socijalizaciju djece (Walters 2005).

Zahvaljujući promišljanju o seksualnosti, za vrijeme drugog vala nastupila je i **seksualna revolucija**. Kroz problematizaciju ženske intime i seksualnosti, ali i reproduktivnih prava, posljedično je došlo do deregulacije seksualnih normi i uloge spolova s obzirom na to da je spol definiran kao „statusna kategorija s političkim implikacijama“ (Millett 2000: 23–24, prev. a.). Kao važno političko pitanje nije postavljena samo ženska seksualnost naspram muške već i dugo zabranjivana homoseksualnost i biseksualnost u izrazito heteronormativnom okruženju. Međutim, pokret nije objedinio gej muškarce i žene jer su muškarci ipak bili dio dominantne kulture, dok je lezbijski pokret s jedne strane bio neodjeljiv od ženskog, a s druge se morao boriti s opresijom heterofeminističkih krugova, što je bio razlog formiranja lezbijskog feminističkog pokreta krajem 1960-ih (Jeffreys 1990).

U vrijeme drugog vala počelo se progovarati i o **nasilju muškaraca prema ženama**, stoga su se sve više počela problematizirati ženska iskustva tjelesnog i psihološkog zlostavljanja, silovanja u braku i ostalih oblika nasilja u braku i obitelji kako bi ih se razumjelo kao dio patrijarhalne društvene strukture (Walby 1990; Walters 2005). Upra-

vo je feministička teorija dala ključan doprinos u javnom artikuliranju i senzibiliziranju javnosti o problemu rodno uvjetovanog nasilja te dekonstruirala tradicionalno poimanje političkog. Privatno je postalo političko, a političko je javno.

Kritika

Velika je kritika proizlazila iz redova crnih feministkinja o rasnoj ekskluzivnosti bijelih feministkinja drugog vala, a najveću kritiku uputila je **bell hooks** kroz djela *Zar ja nisam žena?* iz 1981. i *Feministička teorija: od margine ka centru* iz 1984. godine, u kojima je upozorila na to kako pokret za žensko oslobođenje nije otvorio prostor za identifikaciju žena druge boje kože, što je direktno dovelo u pitanje univerzalnost ženskog iskustva i uopće pojam sestrinstva. Bila je to kritika zbog nedostatka interseksionalnosti na liniji spola/roda, klase i rase, što će se u kasnijim fazama razvoja pokreta pokazati kao bitan koncept u feminističkoj teoriji. Također, bilo je kritika iz ostatka svijeta koje su smatrale pokret pretjerano *zapadocentričnim* i stoga neprimjenjivim na mnoge zemlje gdje su ekonomske, političke, ali i kulturološke, okolnosti drugačije uvjetovale položaj žena.

Treći val feminizma

Započeo je sredinom 1990-ih, izrastajući iz postkolonijalnih i postmodernističkih teorijskih pristupa. Pod utjecajem dekonstrukcije kao metodološko-teorijskog okvira, što je označilo odbacivanje svih velikih metanarativa o društvu i svijetu općenito, dekonstruirali su se mnogi pojmovi nastali u prethodnim razdobljima poput univerzalnosti ženstvenosti, tijela, roda, seksualnosti i heteronormativnosti (Rampton 2015; Mihaljević 2016).

Kao reakcija na ono što su feministkinje trećeg vala percipirale kao seksualnu rigidnost, pa čak i antiseksualnost drugog vala (Janus 2013), formiran je pokret *girl power*, koji je znatno odstupao u estetici i tjelesnom izričaju reappropriajući šminku, kratke suknje, visoke

pete i duboki dekolte, što je prethodno doživljavano kao vid muške opresije kroz objektivizaciju žena (Snyder 2008; Rampton 2015). Feministkinje trećeg vala smatrale su kako ženstvenost kao takva posjeduje emancipatorsku snagu kroz integraciju tabuiziranih simbola ženske, ili ženstvene, inkulturacije (Snyder 2008).

Velik dio feminističke kritike u vrijeme trećeg vala odnosio se na medije, koji su postali sveprisutan alat kulturalne produkcije. Način na koji su mediji izvještavali o raznim društvenim temama, od pobačaja i siromaštva do političke moći, utjecalo je na kreiranje javnog mnijenja i poticalo, ili stopiralo, društvene promjene (Snyder 2008). Stoga je 1996. godine u SAD-u pokrenut časopis *Bitch Magazine*, u kojem se nastojao ponuditi feministički odgovor na medijski prikaz rodni uloga, ukazujući na važnost koju mediji i kultura imaju u ženskom pokretu (Janus 2013).

U spajanju postmodernizma i poststrukturalizma, autonomija i individualizam postaju vrijednosti koje mijenjaju paradigmatičko razumijevanje stvarnosti i brišu apsolutna pravila i moralne principe. Snažan je utjecaj lingvistike i feminističke kritike jezika, u čemu je vodeću poziciju zauzela **Judith Butler** objavom knjige *Nevolje s rodom* 1999., u kojoj je problematizirala definiranje ne samo roda nego i spola, smatrajući „ženu“ spornom kategorijom s obzirom na njenu uvjetovanost klasom, etnicitetom, seksualnošću i drugim vidovima identiteta, uz naglasak kako je rod fluidan i varijabilan te neovisan o biološkim karakteristikama.

U ovom periodu formirani su i novi feministički žanrovi poput *kiberfeminizma*, s **Donnom Haraway** kao glavnom predstavnicom, koja se u svom *Kiborškom manifestu* iz 1985. kroz metaforu kiborga zalaže za nadilaženje dualizama i tradicionalnih pristupa rodu, feminizmu i politici. Također, nastao je i glazbeni *underground punk* feministički pokret **Riot Grrrl** koji kroz pjesme problematizira teme poput silovanja, obiteljskog nasilja, seksualnosti, rasizma, patrijarhata i ženskog osnaživanja (Janus 2013).

Obilježje je ovog pokreta, kao i njegovih predstavnica, *individualizacija ženske borbe*, odnosno odbijanje njene univerzalnosti, uz stav kako je žensko iskustvo uvjetovano isključivo kontekstima i identitetima u kojima je nastalo. Njegova transverzalnost leži u shvaćanju različitosti identiteta – bilo etničkih, bilo klasnih, bilo onih vezanih uz seksualnu orijentaciju – kao dinamičkih, situacijskih i privremenih te podložnih povijesnim promjenama, čime je interseksionalnost kao analitička kategorija uistinu zadobila svoje mjesto u feminističkoj teoriji.

Kritika

Kritika trećem valu dolazi najviše iz krugova pripadnica, ili pobornica, drugog vala na račun toga što su neke deklarirane feministkinje trećeg vala malo znale o svojoj vlastitoj povijesti, što su prihvatile antifeminističke i patrijarhalne stavove o feminizmu (drugog vala) i isticale svoju različitost kao kontrapoziciju teorijskom diskursu prethodnog vala, iako su se nerijetko nadovezivale na njegove spoznajne i diskurzivne dosege (Kelly 2005; Snyder 2008). Također, nekritički su doživljavale feminističkim sve što je produkt ženina slobodnog izbora iako taj izbor perpetuirao patrijarhalne norme i obrasce ponašanja. Nerijetko nekritički pristup iskustvu, naglašena individualizacija i proizvoljni subjektivizam faktori su koji kočuju prerastanje suvremenog feminizma u masovni pokret (Snyder, 2008).

Četvrti val feminizma

Pokret koji je trenutno aktualan, a karakterizira ga sveopća inkluzivnost i vrlo pozitivni stavovi o tijelu i seksualnosti, što ga **pokviruje**. Nastao je početkom ovog desetljeća kao reakcija na još uvijek snažnu prisutnost rodne neravnopravnosti uz porast utjecaja ultrakonzervativnih skupina koje nastoje retraditionalizirati društvo te unatoč percepciji prisutnoj od 1990-ih naovamo kako su žene ostvarile svoju ravnopravnost, zbog čega feminizam kao takav više nije potreban (Cochrane 2013; Abrahams 2017). Prisutno još u vrijeme trećeg vala,

sada je postalo jasno kako se poveznica feminizma i feminističkog pokreta s vrijednostima i njegovim postignućima zapravo briše te iako se društvene promjene nastale djelovanjem feministkinja percipiraju kao poželjne i dobre, feminizam biva stigmatiziran, što koči njegov daljnji razvoj i rad na postizanju još neostvarenih ciljeva. S druge strane, zahvaljujući upotrebi suvremenih tehnologija, ostvaren je brz protok informacija o stvarnom stupnju postignute rodne ravnopravnosti i prisutnosti patrijarhalnih normi u društvu i institucijama, stoga se razne forme feminističkih inicijativa poput **#MeToo** i **#Time'sUp** pokreta brzo šire globalno (Grady 2018). No o doseg i uspješnosti četvrtog vala moći ćemo tek svjedočiti u narednom periodu i uz određeni vremenski odmak.

Zadaci za samostalan rad:

- Jesu li drugi i četvrti val feminizma različiti ili slični u svojim ciljevima? Ako jesu, zašto? Ako nisu, zašto?
- Pogledati dokumentarac *Anita: Speaking Truth to Power* (2013) i napisati kritički osvrt uz interseksionalni pristup analizi fenomena seksualnog nasilja, rasne diskriminacije, sekundarne viktimizacije te odnosa moći na primjeru suđenja.

PRAVO I ROD: FEMINISTIČKI PRISTUPI PRAVU

Ivana Radačić

Razvoj feminizma u pravu

Razmatranja odnosa roda i prava započinju kroz feminističke pristupe pravu, koji su se počeli razvijati krajem 60-ih godina prošlog stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama, u doba kad su feministkinje počele propitivati i druge znanstvene discipline kao dio tzv. drugog vala feminizma. Ti su se pristupi kasnije proširili i u drugim zemljama, posebice Velikoj Britaniji, Kanadi i Australiji. Feministička pravna teorija dio je kritičkih pristupa pravu zajedno s američkim pravnim realizmom¹ i kritičkim pravnim studijima², a povezana je i s aktivističkom pravnom tradicijom utemeljenom u pokretu za građanska prava te s borbom sufražetkinja za prava glasa u 19. stoljeću (tzv. prvi val feminizma). U američkoj pravnoj znanosti, kao i ostalim sustavima baziranim na anglosaksonskoj pravnoj tradiciji, feminizam se razvijao u tri etape: fazi istosti, u kojoj se upućivalo na sličnost muškaraca i žena, fazi različitosti, u kojoj se upućivalo na spolne/rodne³ razlike, te fazi raznolikosti, u kojoj se promišljalo ne samo o rodnim razlikama već i o razlikama među ženama, odnosno sustavima višestruke opresije (Challamas 1999). Trenutno su dominantni postmoderni

1 Teorija prava nastala početkom 20. stoljeća kao kritika pravnog formalizma, čiji je centralni argument da se pravo najbolje može razumjeti analizirajući što suci rade, a ne ono što kažu da rade. Ona, naime, upućuje na to da suci ne primjenjuju jednostavno i mehanički pravne principe na nekontroverzne činjenice (što tvrde formalisti).

2 Pripadnici ove škole, nastale 1970-ih godina u SAD-u, tvrde da se pravo koristi kako bi se održao status quo društvenih struktura moći te da kodificira predrasude protiv marginaliziranih grupa.

3 Termin spol koristi se dominantno da opiše biološke razlike između muškaraca i žena, a rod da opiše društveno konstruirane identitete i uloge. Za kritiku binarnog shvaćanja pogledati npr. Butler (1990).

feministički pristupi, koje karakterizira propitivanje subjekta i ciljeva feminizma (Radačić 2009a). Pored toga krajem 1990-ih, posebice u Velikoj Britaniji, pojavljuje se novi pravni pravac koji se naziva *studiji roda, seksualnosti i prava* (pogledati *Feminist Legal Studies* 2009). Osim feminističkih taj pravac uključuje uvide queer teorija⁴, a područje interesa su, osim „ženskih pitanja“, i konstrukcija muškosti, rodni identiteti i seksualne orijentacije.

U kontinentalnoj Europi feministički pristupi pravu ne mogu se lako klasificirati, odnosno ne karakterizira ih sustavni razvoj. Kurikuli pravnih fakulteta u pravilu ne sadržavaju feminističke kolegije, uz iznimku skandinavskih zemalja. Ondje se 70-ih godina prošlog stoljeća, najprije u Norveškoj (tzv. osloanska škola, koju predvodi Tove Stang Dahl) reorganiziraju kolegiji tako da se u središte stavljaju ženska iskustva i uvode se kolegiji o ženama i pravu. U Francuskoj se od 1970-ih do 1990-ih javlja filozofsko-književni poststrukturalistički pristup, čije su najpoznatije predstavnice Irigaray, Kristeva, Cixous. Iako ni jedna nije pravica, njihova je analiza jezika i spolne razlike utjecala i na razvoj feminističkih pravnih teorija.

U mnogim zemljama srednje i istočne Europe feministički pristupi pravu nisu se njegovali, stoga sustavna razmatranja odnosa roda i prava generalno nedostaju na pravnim fakultetima tog dijela Europe. Neki sadržaji podučavaju se kroz kolegije o pravu EU (npr. rodna ravnopravnost), međunarodno pravo (ljudska prava žena) ili pravne klinike (npr. reproduktivna prava u Poljskoj).

Na pravnim fakultetima u Hrvatskoj (još) se ne podučavaju feminističke teorije niti se analiziraju rodni aspekti prava (Radačić 2016) iako je feminizam prisutan već od 1970-ih godina u tadašnjoj Hrvatskoj (uključujući u znanosti), posebice kroz rad sekcije Žena i društvo (Lorand 2019). Feministički pristupi pravu, odavno legitimizirani u zapadnim zemljama, još uvijek su u hrvatskom akademskom prostoru suspekt-

4 Kritička teorija koja se razvila 1990-ih iz queer i ženskih studija. Nastavlja se na feminističko propitivanje ideje spola/roda kao esencijalističke kategorije sebstva te analizu društvene konstrukcije seksualnih činova i identiteta unutar gej/lezbijskih studija.

ni.⁵ Ne postoji niti jedan kolegij koji bi se bavio proučavanjem odnosa roda i prava ili feminističkom teorijom, a svega je nekoliko onih koji se bave rodnom ravnopravnošću ili pravima žena⁶. Osim toga samo je nekolicina tekstova koje se bave feminizmom, pitanjima rodne ravnopravnosti ili pravima žena objavljena u Hrvatskoj. S druge strane neformalni program Ženskih studija već preko dvadeset godina nudi kolegij Feminizam i pravo, a Centar za ženske studije izdao je i (jedi-ni) priručnik *Žene i pravo: feminističke pravne teorije* (Radačić 2009b), koji sadrži prijevode ključnih feminističkih pravnih tekstova te neke izvorne tekstove hrvatskih autorica.

Nezainteresiranost pravne akademije za feminizam ima značajne praktične implikacije. Naime, feminističko pravno znanje ključno je za donošenje i provedbu učinkovitih zakona koji su usmjereni na poboljšanje položaja žena (ali i drugih marginaliziranih skupina), odnosno adresiranje problema **diskriminacije žena⁷, nasilja nad ženama⁸ i reproduktivnih prava⁹**. Iako je u Hrvatskoj u posljednja

5 O problemima izbora u znanstveno zvanje u polje prava zbog feminističkog korpusa autorice pogledati Weiler 2013.

6 Kolegij doc. dr. sc. Vasiljević na Pravnom fakultetu u Zagrebu o rodnoj ravnopravnosti te kolegij Spol/rod, žene i ljudska prava na poslijediplomskom studiju ljudskih prava na Sveučilištu J. J. Strossmayera u Osijeku, koji vode prof. dr. sc. Biljana Kašić i autorica. Posljednjih osam godina autorica je predavala kolegij Gender/Sex and Human Rights na Hrvatskim studijima, no on je 2019. ukinut bez objašnjenja.

7 Diskriminacija je u Konvenciji UN-a o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (čl. 1.) definirana kao „svak(a) razlik(a), isključenje ili ograničenje učinjeno na osnovi spola kojemu je posljedica ili svrha da ženama ugrozi ili onemogući priznanje, uživanje ili korištenje ljudskih prava.“ (UN 1979). O različitim idejama o diskriminaciji i ravnopravnosti pisat će se dalje u tekstu.

8 Rodno uvjetovano nasilje nad ženama jest nasilje usmjereno na ženu zato što je žena ili ono koje nerazmjerno pogađa žene. Obuhvaća sva djela „koja imaju za posljedicu ili će vjerojatno imati za posljedicu tjelesnu, seksualnu, psihičku ili ekonomsku štetu ili patnju žena, uključujući prijetnje takvim djelima, prisilu ili namjerno oduzimanje slobode, bilo da se pojavljuju u javnom ili privatnom životu“. Osim obiteljskog nasilja, uključuje nasilje u zajednici (npr. seksualno uznemiravanje, silovanje) te nasilje koje sponzorira država (npr. ratno). Pogledati Konvenciju Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (tzv. Istanbulska konvencija), koju je ratificirala i Republika Hrvatska 13. travnja 2018. godine (Vijeće Europe 2011).

9 Reproductivna prava uključuju pravo na reproduktivno samoodređenje (što se odnosi na pravo na odlučivanje da li, kada i u kojim razmacima imati djecu te pravo na informacije za

dva desetljeća (posebice tijekom pristupa EU) donesen niz zakona, tj. zakonskih odredbi, koji su usmjereni na poboljšanje položaja žena, taj pomak nije tako progresivan kako se na prvi pogled čini. Tako npr. Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 82/2008) sadrži nedopustivu afirmativnu mjeru (za muškarce)¹⁰, dok Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji (NN 70/2017) definira obiteljsko nasilje kao prekršaj, a zaštitne mjere kao sankcije¹¹ (Radačić 2014a). Osim toga, izrazito je problematična primjena tih zakona u praksi.

Navedeno ukazuje na to da su nam teorijska promišljanja odnosa roda i prava, kao i feminističke empirijske analize prava, potrebne da bismo znali kako oživotvoriti odredbe prava EU ili međunarodnog prava. Feminizam je, dakle, potreban pravu. No, je li feminizmu potrebno pravo? Iako kritične prema pravu kao mehanizmu održavanja postojećeg poretka (koji se temelji, između ostalog, na rodnoj neravnopravnosti), feministkinje koriste pravo kao mehanizam društvene promjene. Upravo je ta normativna aspiracija – promjena prava uz istovremenu kritiku njegove patrijarhalne prirode – jedna od temeljnih značajki feminističkih pravnih pristupa (West 2018; Conaghan 2000).

Temeljne značajke feminističke jurisprudencije

Postoje mnoge feminističke (pravne) perspektive, koje različite autorice klasificiraju na različite načine. Jedna je od podjela ona s obzirom na epistemološki pristup. Tako npr. Smart (1995), nadograđujući se na Harding, razlikuje feministički empiricizam, feminističku epistemologiju stajališta i feministički postmodernizam. Druga je

donošenje takve odluke i sredstva za njezino provođenje) te pravo na reproduktivno i seksualno zdravlje. Pogledati Program djelovanja Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju iz 1994. godine (UNFPA 2014).

10 Zakon propisuje da se pri izboru zamjenika/ce pravobranitelja/ice daje automatska prednost osobi suprotnog spola od pravobranitelja/ice bez obzira na njegove/njezine kvalifikacije, što je u praksi nedopustiva afirmativna mjera za muškarce.

11 Istanbulska konvencija zahtijeva da se djela tretiraju kao ozbiljna kaznena djela, da je primjena mjera zaštite neovisna o drugim postupcima te da postoje hitne mjere zabrane.

uobičajena podjela s obzirom na političku orijentaciju i filozofsku i kulturnu tradiciju autorica. Conaghan (2000) tako kao osnovne pravce navodi liberalni, kulturalni, socijalistički i radikalni feminizam. Sredinom 1970-ih iz mirovnih, okolišnih i feminističkih pokreta javlja se i ekofeminizam – feministički pristup ekologiji, koji ukazuje na povezanost opresije prirode i žena (Cross 2018). Nadalje, od sredine 1990-ih javljaju se feminizmi višestruke diskriminacije (feminizam „obojenih“, lezbijski feminizam, feminizam Trećeg svijeta, „domorodački“ feminizam), postmoderni pristupi te pristupi inspirirani uvidima queer teorije. Sve su te klasifikacije idealne kategorije: mnoge teoretičarke i pravci ne mogu se jednostavno smjestiti u jedan okvir. Unatoč postojanju brojnih različitih pravaca postoje i određene osnovne značajke feminističkih pristupa pravu: **propitivanje rod-nih implikacija prava, kritika patrijarhalne prirode prava te cilj transformacije prava**. Bartlett feminističku jurisprudenciju definira kao „porodicu različitih perspektiva ili okvira koji se koriste kako bi se analizirao stvaran i željeni odnos između prava i roda“ (Bartlett 1999: 3, prev. a.), a Littleton je opisuje kao sve pokušaje „objašnjenja, kritike i promjene prava u ime žena i iz perspektive žena“ (Littleton 1989: 755, prev. a.). Dok ova definicija sadrži problematike esencijalističke konotacije (o kojima će se više pisati u nastavku), ona ističe i jednu važnu karakteristiku feminističkih pravnih pristupa (koja razlikuje feminističke pristupe od mogućih drugih analiza roda i prava): utemeljenost na iskustvima (različitih) žena i cilj transformacije prava. Nadalje, feministička pravna teorija usmjerena je na praksu. Smart, posuđujući od Marxa, naziva je **praxis**: „kombinacija teorije i prakse, konstruirana razvojem metodologije koja osigurava da se teorijski uvidi reflektiraju u politici akcije i da se saznanja iz prakse reflektiraju u razvoju teorije“ (Smart 1989: 69, prev. a.). **Cilj je feminizma eksplicitno politički**: promjena teorije i prakse kako bi se osigurala ravnopravnost i sloboda za žene, odnosno društvena pravda. U tim naporima nužna je **interdisciplinarnost**, što je još jedna od karakteristika feminizma (i u pravu).

Te karakteristike feminizma – eksplicitan politički cilj, interdisciplinaran karakter te usmjerenost na praksu – predstavljaju izazov dominantnom pozitivističkom poimanju prava kao objektivnog sustava regulacije i rješavanja sukoba, neovisnog od politike i morala. Feminističke pravne teoretičarke kritiziraju takvu konceptualizaciju te pokazuju **kako osnovni pravni koncepti** nepristranosti, objektivnosti i neutralnosti odražavaju zapravo **perspektive dominantne grupe** (muškaraca), kojoj je kulturološki omogućeno zaniijekati pozicionalnost (Davies 2008). MacKinnon tako piše: „(M)uška dominacija vjerojatno (je) najrašireniji i najčvršći sustav moći u povijesti (...) metafizički (je) gotovo savršen. Njegovo je stajalište standardno za sva gledišta, njegova pristranost značenje univerzalnosti“ (MacKinnon 1987: 39, prev. a.).

Feminističke pravnice također pokazuju kako **pravo izražava moć** kroz tvrdnju da može spoznati istinu primjenom objektivne pravne metode (Smart 1989). Kritizirajući dominantne pravne metode, predlažu **alternativne** koje su prikladne za izražavanje iskustava žena, kao npr. postavljanje „ženskog pitanja“¹², feminističko praktičko prosuđivanje¹³ te osvještavanje¹⁴ (Bartlett 1990).

Nadalje, feministkinje kritiziraju i **ideju pravnog subjekta** kao autonomnog, apstraktnog, bespolnog, bestjelesnog, samodostatnog pojedinca neopterećena svojom materijalnom pozicijom i odnosima, ukazujući na inherentnu muškost takvog pojedinca, a posebice na to kako je takva konceptualizacija teško primjenjiva na trudne žene (Naffine 2004). Osim toga kritiziraju i **podjelu na privatno i javno**,

12 Postavljati „žensko pitanje“ znači pitati koje su rodne implikacije pravila i prakse koji bi se inače mogli činiti neutralnim. „Žensko pitanje“ pita jesu li, zašto i kako žene izostavljene ili nedovoljno zastupljene u pravnom pravilu ili praksi; održavaju li, zašto i kako pravna regulativa i praksa podčinjenost žena; te kako promijeniti pravila i praksu tako da uključe iskustva žena i ne održavaju njihovu podčinjenost.

13 Ova metoda združuje neke aspekte klasičnog aristotelovskog modela praktičnog rasuđivanja s feminističkom usredotočenošću na prepoznavanje i uzimanje u obzir perspektiva isključenih, kao i osjetljivost na kontekst.

14 Ova metoda interaktivni je i suradnički proces artikuliranja iskustva i davanja značenja tom iskustvu u interakciji s drugima. Ključna je u radu MacKinnon (1989).

koja je jedna od temeljnih koncepata liberalnih pravnih sustava, pokazujući njezine rodne implikacije – ulogu u održavanju sustava subordinacije žena (Olsen 1993). Rekonceptualizacija te podjele u međunarodnom pravu, uz kritiku implicitne muškosti subjekta, bila je ključna za **razvoj ljudskih prava žena**¹⁵: upravo zbog te podjele pitanja se nasilja nad ženama, diskriminacije žena u privatnoj sferi (na poslu, zajednici, radnim mjestima) i reproduktivnih prava nisu do sredine 1990-ih smatrala pitanjima ljudskih prava (Radačić 2008; Otto 2005). Ta su pak pitanja u središtu feminističkih pravnih rasprava na nacionalnim i na međunarodnoj razini.

Premda kritiziraju pravo, feministkinje vjeruju u njegov potencijal za društvenu promjenu i zalažu se za njegovu transformaciju. No različite se feministkinje ne slažu oko toga kako bi transformacija trebala izgledati i kojim bi je strategijama i sredstvima trebalo postići. Njihovi pristupi između ostalog ovise o tome kako vide relevantnost spolne/rodne razlike i razlikā među ženama, koje pak utječu na njihovo razumijevanje jednakosti/ravnopravnosti¹⁶, što je povezano i s njihovom političkom orijentacijom, filozofskim ili sociološkim pristupom te širim društveno-političkim okvirom u kojem djeluju. U nastavku će se prikazati osnovne ideje o rodnoj ravnopravnosti nastale u okviru liberalnog, kulturalnog, radikalnog i socijalističkog feminizma, kritiku esencijalizma tih teorija te suvremene postmoderne pristupe.

15 Termin ljudska prava žena razvio se kako bi upozorio na to da spol/rod utječe na učestalost i oblike kršenja prava (tzv. rodno specifična kršenja, npr. nasilje nad ženama, kršenje reproduktivnih prava). Dok su se u početku prava žena pokušala zaštititi kroz odredbe o nediskriminaciji rodno neutralnih konvencija, kasnije su se donosile konvencije usmjerene na zaštitu prava žena, a od 1990-ih glavna strategija postala je provođenje rodno osjetljive politike (gender mainstreaming). Četvrta svjetska konferencija o pravima žena održana u Beču predstavlja važan događaj u zaštiti prava žena, kada su ona proglašena „nedjeljivim“ dijelom univerzalnih ljudskih prava. Pogledati Radačić 2008.

16 U tekstu će se koristiti termin ravnopravnost jer je to termin koji koristi Ustav RH.

Feministički pristupi rodnoj razlici i rodnoj ravnopravnosti

Liberalni feminizam

Rane feministkinje bile su liberalne političke orijentacije, a svoju su energiju usmjerile na borbu protiv eksplicitno diskriminatorskih zakona. Smatrale su da je subordinacija žena uzrokovana društvenim i pravnim preprekama koje sprečavaju njihov pristup javnoj sferi politike i ekonomije. Upozoravajući na fundamentalnu sličnost žena i muškaraca, zahtijevale su da se liberalna individualistička filozofija primijeni na žene te da **se sa ženama postupa jednako** kao i s muškarcima.¹⁷ Tvrdile su da bi **pravo trebalo biti slijepo za pitanja spola** – da ne bi trebalo postavljati ograničenja ili povlastice na temelju spola.

Dok se strategija jednakog postupanja pokazala relativno uspješnom u propitivanju eksplicitno diskriminatorskih zakona i „iracionalnih klasifikacija“¹⁸, bila je manje uspješna u propitivanju zakona u kojima se različito postupanje opravdavalo na temelju navodno „urođenih“ razlika. Naime kao što je i Aristotel, začetnik ideje o postupanju s jednakima jednako (a s različitim različito), primijetio, odluka o tome jesu li dvije osobe jednake (ili različite) ovisi u potpunosti o kontekstu i mjernoj jedinici usporedbe. A ta je jedinica u pravu dominantno (bila) muškarac. S obzirom na to da su žene različite od muškaraca, kako biološki tako i, još važnije, društveno (u smislu moći), pravilo jednakog postupanja ženama ne obećava stvarnu ravnopravnost, posebice ne onima u najlošijem položaju čija su iskustva najmanje slična muškarcima. Osim toga, pravilo jednakog postupanja teško je

17 Test direktne diskriminacije odnosi se na zabranu nejednakog postupanja na temelju spola, koje se samo iznimno može opravdati. Dominantan je test u pravu i danas u području rodne ravnopravnosti.

18 Primjer „neosnovane klasifikacije“ koju je liberalni feminizam napadao u SAD-u jest zakonska odredba koja je muškarcima davala prednost kad je riječ o poslu upravitelja imanja, a koju je američki Vrhovni sud proglasio neustavnom u predmetu Reed protiv Reeda (Challamas 1999).

primijeniti u slučajevima kad nema muškarca kao točke usporedbe, primjerice kod kršenja reproduktivnih prava, te kad je riječ o problemima s kojima se uglavnom suočavaju žene, kao što su rodno uvjetovano nasilje. Također, zahtjev da pravo bude slijepo za spol u svijetu u kojem je spol osnova društvene stratifikacije ne može rezultirati stvarnom ravnopravnošću. Kao što je tvrdila Catharine MacKinnon, usvajanjem rodno neutralnih pravila muškarci zapravo dobivaju „povlašten tretman jer im društvo već u startu daje prednost, a zakonski je zabranjeno tu prednost uzeti u obzir jer bi to značilo dati rodu važnost“ (MacKinnon 1987: 35, prev. a.).

Suvremene liberalne feministkinje uviđaju ta ograničenja, te se upuštaju u reinterpretaciju liberalnih ideala autonomije, dostojanstva, ravnopravnosti kako bi osigurale uključenost žena (npr. Nussbaum 1999). Ti se ideali koriste za promociju ljudskih prava žena, no ključni su za razvoj prava žena bili i uvidi ostalih feminističkih teorija o relevantnosti rodne (i druge) razlike.

Kulturalni feminizam

Kulturalni feminizam (odnosni feminizam/feminizam „drugog glasa“) javio se potkraj 1970-ih godina kao odgovor na neuspjeh liberalne strategije jednakog postupanja. Vezuje se uz objavu knjige *In a Different Voice*, u kojoj Carol Gilligan (1989) ukazuje na postojanje razlika u moralnom razvoju djevojčica i dječaka: većina njezinih ispitanika odgovarala je na moralni problem *etikom pravde*, koja uključuje apstrahiranje moralnih problema iz međuljudskih odnosa i balansiranje hijerarhijski postavljenih prava, dok su ispitanice obično odgovarale *etikom brige*, relacijskim i kontekstualnim pristupom moralnim problemima, uz davanje vrijednosti empatiji i odnosu.

Kulturalne feministkinje smatraju kako zadatak feminizma nije asimilirati žene u patrijarhat te dokazati da one mogu funkcionirati kao muškarci i ispuniti muške norme, nego promijeniti institucije kako bi odražavale i zadovoljavale vrijednosti etike brige. Tako kultural-

ni feminizam osporava strategiju jednakog postupanja i rodne neutralnosti prava, zahtijevajući da pravo **prepozna spolnu/rodnu razliku** (i vrednuje žensku). Taj feminizam otkriva dominantnost etike pravde u liberalnim pravnim sustavima i „muškost“ subjekta prava te zahtijeva njegovu rekonceptualizaciju tako da se prepozna odnosna priroda ljudi te vrednuje etika brige.

Robin West, jedna od glavnih predstavnica kulturnog feminizma u pravu, u svom je članku *Jurisprudence and Gender* (1988) tvrdila da je cijela moderna pravna znanost (liberalna i kritička) „muška“ jer je krenula od „teze odvajanja“ (vjerovanja da je pojedinac prvo i prije svega materijalno odvojen i odijeljen od drugih osoba), što, tvrdi ona, nije točno za žene, koje su materijalno povezane s drugim osobama u kritičnim iskustvima, primjerice trudnoći i heteroseksualnoj penetraciji. Resnik (1999) propitivala je pak apstraktne ideje nepristranosti i emocionalne odvojenosti sudaca, a Carrie Menkel-Meadow (1997) dala je prijedloge reforme pravnih postupaka.

Brojne su teoretičarke kritizirale kulturni feminizam, smatrajući da afirmira stereotipne slike žene kao njegovateljice (Smart 1989; Williams 1997). Catharine MacKinnon propitivala je, pak, autentičnost ženskog glasa u uvjetima muške dominacije: „(K)ad žene potvrđuju razlike, gdje različitost znači dominaciju, kao kad je u pitanju rod, to znači da potvrđuju kvalitete i karakteristike bespomoćnosti“ (MacKinnon 1987: 39, prev. a.).

Mogućnost da se razlike koje se vide kao vrijednost pretvore u razlike koje održavaju predrasude i diskriminaciju, na što su upozoravale kritičarke, vidljiva je u zakonima o radu koji zabranjuju ženama različite vrste rada kako bi ih se „zaštitilo“. Nadalje, zahtjev za različitim postupanjem također pretpostavlja (mušku) normu. Stoga su **afirmativne mjere**¹⁹ konceptualizirane kao posebne mjere, čime se žene

¹⁹ Afirmativne mjere/pozitivne mjere/pozitivna diskriminacija privremene su mjere kojima se određenoj marginaliziranoj grupi daju određene povoljnosti (npr. kvote u parlamentima, prednost pri zapošljavanju pod uvjetom da su osobe jednakih kvalifikacija, stipendije itd.)

doživljavaju kao različite, u potrebi za posebnom zaštitom.²⁰ Nadalje, primjena načela različitog postupanja može rezultirati primjenom različitih standarda te prenaslasi važnost roda i potvrditi njegovo dominantno binarno shvaćanje.

Iako je kulturalni feminizam uvelike pridonio razvoju feminističke pravne znanosti zahtjevom da se u pravo inkorporiraju isključeni glasovi i vrednuje etika brige, nije dovoljno prepoznao multiplicitet isključenih glasova te ograničenost izgovorenog kulturalnim normama o rodu i seksualnosti. Ograničavanje „ženskog glasa“ sustavom muške dominacije putem seksualne eksploatacije žena u fokusu je radikalnog feminizma.

Radikalni feminizam (feminizam dominacije)

Radikalni se feminizam razvio 1980-ih godina kao odgovor na dilemu o istosti/različitosti koja je bila u fokusu liberalnog i kulturalnog feminizma. Taj se feminizam fokusira na **subordinaciju žena**, koja je, prema tom pristupu, strukturalna na isti način kao što je klasna opresija strukturalna za marksiste. Catharine MacKinnon, glavna predstavnica tog pristupa i jedna od najznačajnijih suvremenih feminističkih pravnica, smatra da je središnji instrument muške dominacije **prisvajanje ženske seksualnosti od muškaraca** te da je pravni sustav središnji mehanizam za njeno održavanje pomoću prihvaćanja muškog standarda prikriivenog kao „objektivnost“.

MacKinnon kritizira liberalni i kulturalni pristup ravnopravnosti i aristotelovsku formulu ravnopravnosti na kojoj su bazirani. Tvrdi da oba standarda prihvaćaju „muškost“ kao normu:

Pod standardom istosti, žene se mjere prema slaganju s muškarcem, naša jednakost mjeri se po tome koliko smo blizu njegovoj mjeri. Kod standarda različitosti, mjerimo se na osnovi nedostataka slaganja s njim, naša se ženskost mjeri po tome koliko smo udaljene od njegove

²⁰ S druge strane ti su zahtjevi pomogli razumijevanju indirektno diskriminacije, koja nastaje kad rodno neutralna norma ili praksa ima nepovoljan učinak na žene.

mjere. (...) Pristupimo li spolnoj diskriminaciji na taj način – kao da je pitanje spola pitanje različitosti, a pitanje jednakosti pitanje istosti – dobivamo dva načina na koja zakon može mjeriti žene u odnosu na muški standard, i to nazivamo ravnopravnošću spolova (MacKinnon 1987: 34, prev. a.).

MacKinnon pitanje ravnopravnosti ne vidi kao pitanje istosti, već kao pitanje distribucije moći, a rodno pitanje ne smatra pitanjem razlike, nego **pitanjem muške nadmoći i ženske podređenosti**. Njezin „pristup dominacije“ ne bavi se formulom formalne ravnopravnosti; to je test kojim se provjerava održavaju li zakoni i praksa podređenost žena.

Pristup dominacije fokusira se na **zlostavljanje žena koje je najviše utemeljeno na spolu** – na nasilje nad ženama – te razmatra ulogu prava u održavanju tog sustava. MacKinnon se posebno bavi seksualnom eksploatacijom žena, pod čime podrazumijeva seksualno uznemiravanje²¹, silovanje²², obiteljsko nasilje nad ženama i djecom²³, ali i prostituciju i pornografiju, ispitujući vezu između diskriminacije, nasilja i konstrukcije ženske seksualnosti. Poimanje prostitucije (i pornografije) kao nasilja nad ženama na metama je kritika ne samo pokreta za prava seksualnih radnica/ka već i suvremenih liberalnih i tzv. seks pozitivnih/radikalnih feministkinja (Scoular 2004).

Fokus radikalnog feminizma na dominaciji (a ne na razlici) i istraživanje uloge prava u održavanju sustava dominacije označili su pomak u feminizmu i pravu, a povezivanje seksualnosti i dominacije otvorilo je put postmodernističkom propitivanju pravne konstrukcije seksu-

²¹ Zahvaljujući radu MacKinnon (1979), seksualno je zlostavljanje priznato kao pravna kategorija u američkom pravu, a kasnije i pravu EU.

²² Ona je dovela u pitanje element „pristanak“ (koji se tradicionalno promatrao s točke gledišta silovatelja, a ne žene) kao instrument muškog dominiranja u zakonu. Naime, do sredine 1990-ih ako je osumnjičeni smatrao da postoji pristanak (bio u zabludi o pristanku), nije bilo krivnje. Za analizu mitova o silovanju i rodni stereotipa u hrvatskoj sudskoj praksi pogledati Radačić 2014b.

²³ Obiteljsko nasilje jest nasilje počinjeno nad članom/icom obitelji ili drugom bliskom osobom (najčešće partnersko), a uključuje fizičko, seksualno, psihološko i ekonomsko nasilje. Pogledati Istanbulsku konvenciju.

alnosti. Radikalni je feminizam (posebice rad MacKinnon) iznjedrio konkretne pravne reforme, i to ne samo u SAD već i na razini prava EU (a onda posljedično i pravnih sustava zemalja EU), koje je prepoznalo **spolno uznemiravanje kao oblik diskriminacije žena**²⁴, te na međunarodnoj razini usvajanjem **Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena**²⁵, koja polazi od radikalno feminističke pretpostavke o raširenoj diskriminaciji žena.

No problem je s radikalnim feminizmom to što subordinaciju žena shvaća previše jednodimenzionalno, **prikazujući žene isključivo kao žrtve** seksualne opresije. Osim toga, predstavlja žene kao homogenu skupinu i odbacuje druge prikaze iskustava žena kao primjere „lažne svjesnosti“, pretpostavljajući esencijalističko i binarno shvaćanje roda. Konačno, radikalni feminizam pretpostavlja **centralnost rodne opresije**, zanemarujući ostale sustave opresije, čime žene koje su izložene višestrukoj diskriminaciji mogu biti stavljene u nepovoljan položaj. Zbog toga je (i) taj feminizam na meti kritika socijalističkog feminizma.

Socijalistički feminizam

Socijalistički feminizam javio se 1970-ih godina kao odgovor na odsutnost feminističkih perspektiva u marksizmu i ostalim socijalističkim teorijama i zanemarivanje klasnog aspekta u radikalnom feminizmu.²⁶ Kao i radikalni feminizam zanima ga distribucija

24 Hrvatski Zakon o ravnopravnosti spolova definira uznemiravanje kao „svako neželjeno ponašanje uvjetovano spolom osobe, koje ima za cilj ili koje stvarno predstavlja povredu osobnog dostojanstva i koje stvara neugodno, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje“. Spolno je uznemiravanje pak definirano kao „svako neželjeno verbalno, neverbalno ili fizičko ponašanje spolne naravi, koje ima za cilj ili predstavlja povredu osobnog dostojanstva, a posebice ako stvara neugodno, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje“ (Zakon o ravnopravnosti spolova NN 82/2008).

25 Konvencija UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena, donesena 1979. godine, glavni je instrument za ostvarenje ljudskih prava žena. Osim građanskih i političkih, sadrži i ekonomska i socijalna prava, prepoznaje problematične kulturološke obrasce, primjenjuje se i u „privatnoj sferi“ te jamči reproduktivna prava.

26 Eisenstein (1977) ga opisuje kao sintezu tih dviju teorija, ukazujući na međuovis-

moći. Međutim socijalističke feministkinje kritiziraju ahistorijsku univerzalnu teoriju patrijarhata radikalnog feminizma ukazujući na povezanost patrijarhata i kapitalizma te nadograđuju marksističke analize produkcije analizom privatnog života i ekonomije kućanstva (Bowman 2016). Jaggar (1983) pokazuje kako spolna podjela produktivnog i reproduktivnog rada – spolna segregacija tržišta rada, nedostatak slobode u vezi s reprodukcijom te prisilna heteroseksualnost – rezultiraju otuđenjem žena od vlastitog bića.

Stoga socijalističke feministkinje zahtijevaju ne samo promjene na tržištu rada već i promjene obiteljskih struktura te slobodni izbor u sferama reprodukcije, seksualnosti i odgoja djece. Iako se zalažu za komunikalizaciju aktivnosti skrbi, kritične su prema učincima koje sustav socijalne skrbi ima na autonomiju žena te pozivaju na uspostavu alternativnih sustava koji ne bi ovisili o „antidemokratskoj birokratskoj administraciji državnih usluga“ (Young 1980: 66). U okviru borbe za bolja radnička prava i učinkovitije sustave socijalne skrbi javlja se i pokret *Wages for Housework*. Federici (2012) objašnjava da to nije (samo) borba za plaćanje rada, već za stvaranje mogućnosti da se rad odbije, za što je preduvjet da bude vidljiv (i zato novčano iskazan).

Iako predlažu pravne reforme, socijalističke feministkinje smatraju pravo kontradiktornim mehanizmom koji sam po sebi nije dostatan; potrebna je promjena svijesti. No pravne reforme, koliko kod bile limitirane u smislu da „'kupuju' neke žene dajući im ograničene povoljnosti, istovremeno ih osvještavaju pružajući uvid u kontrast između njihovog teškog i nepotpunog uspjeha i službene ideologije jednakih prilika“ (Eisenstein 1981: 222, prev. a.).

Premda su uvidi socijalističkog feminizma itekako relevantni za pravo (ne samo za radno već i obiteljsko pravo, reproduktivnu i seksualnu pravdu te kritiku podjele na javno i privatno), socijalistički feminizam nije imao toliki utjecaj na feminističku pravnu znanost (koja se,

nost sfera produkcije i reprodukcije te razumijevanja materijalnih oblika seksualne podjele rada i njegove ideološke komponente.

kako je već navedeno, primarno razvijala u zapadnim zemljama anglosaksonskog prava).²⁷ Međutim u posljednje vrijeme, s krizom neoliberalnog kapitalizma, socijalistički feminizam ima sve veći značaj, posebice novije perspektive koje u obzir uzimaju intersekcionalnost. Naime, socijalistički feminizam, kao i radikalni, ima esencijalističke tendencije.

Kritike esencijalizma – feminizmi višestruke diskriminacije

Taj se teorijski smjer razvio potkraj 20. stoljeća kao odgovor na **esencijalizam**²⁸ prijašnjih faza, a uključuje niz pravaca kojima je, osim kritike esencijalizma, zajedničko to da je **fokus na razlikama među ženama i povezanosti različitih sustava diskriminacije** te višestrukosti identiteta i perspektiva. Kritika esencijalizma započela je s afroameričkim feministkinjama u SAD-u, koje su razotkrile rasni esencijalizam u feminističkim teorijama i pomanjkanje rodne svjesnosti u kritičkim teorijama rase. Kimberlé Crenshaw (1989; 1992) dala je kritiku „lažne univerzalnosti“ u standardnoj feminističkoj analizi ideologije odvojenih sfera, dok je Angela Harris (1990) kritizirala rodni esencijalizam u teorijama C. MacKinnon i R. West. Crenshaw je (1989) također, prenijevši rad Elisabeth Spelman u pravno područje, stvorila **teoriju intersekcionalnosti**, koja eksplicitno navodi različite načine na koje se žene obojene kože stavljaju u nepovoljan položaj te progovorila o međusobnom utjecaju dvaju sustava opresije. Taj se pristup uskoro počeo primjenjivati i u odnosu na druge temelje diskriminacije.

U isto vrijeme kad se pojavila lezbijska i gej pravna znanost, lezbijske su feministkinje podvrgle **kritici heteroseksualne pretpostavke** u feminističkim teorijama i pomanjkanje rodne svijesti u gej i lezbijskim teorijama. Primjerice, Patricia Cain (1989) dala je kritiku het-

²⁷ Više su utjecaja lijeve teorije imale u *critical legal studies*. U pravnom feminizmu osim u djelima MacKinnon, koja ga kritizira, socijalistički feminizam nalazimo u kritici javnog/privatnog F. Olsen (1993).

²⁸ Termin se odnosi na lažnu univerzalnost kategorije „žena“ i centralnost rodne opresije.

eroseksističke strukture članka „Jurisprudence and gender“ Robin West te lažne univerzalizacije teorije seksualnosti Catharine MacKinnon.

Konačno, uza sve veću globalizaciju i sve veću važnost ljudskopravne perspektive, poljuljala se i američka dominacija u feminističkoj teoriji, kao i kolonijalno mišljenje. **Feministkinje tzv. Trećeg svijeta** bile su posebice kritične kad je riječ o zapadnjačkim feminističkim teorijama i njihovoj dominaciji u feminističkoj misli te u pokretu za zaštitu ženskih ljudskih prava. Primjerice, Ratna Kapur (2005) pokazala je kako slika žene kao žrtve – koju, prema njezinom mišljenju, ocrtava pokret za ženska ljudska prava, utemeljen teorijski na zapadnom, posebno radikalnom, feminizmu – afirmira esencijalno shvaćanje i roda i kulture.

Upozoravanje feministkinja koje se bave višestrukim diskriminacijama na kompleksnost ljudskih iskustava, višestrukost identiteta te multidimenzionalnost sustava opresija nad ženama uvelike je pridonijelo razvoju inkluzivnijeg feminizma, stvarajući prostor za dotada isključene glasove. **Intersekcionalni pristup** danas je dominantan pristup i u međunarodnom sustavu zaštite ljudskih prava te u pravu EU. Međutim zaštita od intersekcionalne diskriminacije i dalje predstavlja izazov u pravnim sustavima utemeljenim na dihotomijama. Osim toga, politike identiteta mogu dovesti do partikularizacije subjekta feminizma, što može onemogućiti specifične politike akcije te umanjiti njegovu političku snagu.

Naime, fokus na različitim sustavima opresije doveo je u pitanje osnovnu značajku feminizma – orijentiranost na žene (Conaghan 2000). No s druge strane postavlja se pitanje može li feminizam tvrditi da predstavlja žene ako pozornost ne usmjeri na višestruke sustave opresije te višestruke identitete žena. Kako bi pomirile oprečne zahtjeve za prepoznavanjem zajedničkih iskustava seksizma (nasilje, kršenje reproduktivnih prava, ekonomska marginalizacija) uz istovremeno prepoznavanje specifičnih problema žena u ranjivim

situacijama na temelju drugih identitetskih odrednica (rasa, etnicitet, dob, spolna orijentacija ili rodno izražavanje) ili životnih okolnosti (izbjeglištvo, siromaštvo, prostitucija), neke su feministkinje predložile primjenu tzv. **strateškog esencijalizma** (Spivak, nav. prema Conaghan 2000), pod čime se razumijeva korištenje kategorije „žena/žene“ u političke svrhe bez podrazumijevanja postojanja zajedničkog ženskog identiteta odnosno negiranja diskurzivnog nastanka kategorije. Međutim postmoderne teorije suprotstavljaju se esencijalizmu bilo koje vrste.

Propitivanje (rodnih) identiteta – postmoderni feministički pristupi

Postmoderni feminizam skup je različitih perspektiva utemeljenih na radovima Derridaa, Lacana i Foucaulta. Postmoderne feministkinje osporavaju stav da bi kategoričke apstraktne teorije koje su dobivene promišljanjem i pretpostavkama o ljudskoj prirodi mogle poslužiti kao osnova znanja. Sukladno shvaćanju identiteta kao nestalnog i društveno konstruiranog, „‘sastavljenog’ od višestrukih institucionalnih i ideoloških sila koje se na različite načine, preklapaju, susreću, pa čak i proturječe jedna drugoj“ (Bartlet 1994: 14, prev. a.), one kritiziraju ne samo dominantan pogled na (pravni) subjekt kao autonomnu, racionalnu, za sebe zainteresiranu osobu slobodne volje već i poimanje žene kao stabilne i homogene kategorije (posebice kao žrtve). Feminističke teoretičarke postmoderne orijentacije analiziraju ulogu prava u konstrukciji identiteta, fokusirajući se posebno na seksualnost (Smart, Frug). Na tragu Foucaulta, mnoge postmoderne feministkinje istražuju diskurzivnu moć prava: moć da konstruira identitete i odnose moći (Frug 1992).

Neke postmoderne feministkinje, na tragu Derridaa, koriste tehnike dekonstrukcije kako bi razotkrile patrijarhalne strukture u pravu (Cornell 1998). Tako osim subjekta prava dekonstruiraju i glavne dihotomije u pravu, kao što su objektivno/subjektivno ili razum/emo-

cija, dihotomije kojima je pripisan rod na hijerarhijski način. Te teoretičarke protive se i shvaćanju roda kao dihotomije, tvrdeći da ima „toliko mogućih spolnih sebstava koliko ima ljudi“ (Cornell 1998: 7, prev. a.). Dihotomno shvaćanje roda kritiziraju i queer teoretičari/ke (npr. Butler), što također ima utjecaja na feminizam, pred koji se postavlja zahtjev da uključi iskustva transeksualnih, interseksualnih i queer osoba.

Postmoderni feministički pristupi nesumnjivo su doprinijeli razvoju feminizma i prava, propitujući esencijalističke kategorije i dominantne dihotomije. Glavna kritika upućena postmodernom feminizmu jest da je odvojen od materijalne stvarnosti žena te da onemogućava politiku akcije baziranu na iskustvima žena. (Conaghan 2000). Naime, postmoderne feministkinje općenito ne vjeruju u mogućnost rekonstrukcije prava koja bi mogla pridonijeti položaju žena u društvu, odnosno ne vjeruju u postojanje subjekta „žena“ (ili bilo kojeg drugog subjekta). No „smrt“ žene kao subjekta čini se preuranjenom s obzirom na to da su žene tek 1990-ih prepoznate kao subjekti ljudskih prava. Također je opasno odbaciti pravo u trenutku kad je počelo prepoznavati žene kao subjekte. Ako želimo raditi na ukidanju rodno specifičnog nasilja, diskriminacije, ženskog siromaštva i kršenja reproduktivnih i seksualnih prava, moramo se baviti ne samo dekonstrukcijom već i rekonstrukcijom prava i feminizma. Kao što piše Conaghan (2000), feminizam mora zadržati svoje normativne aspiracije, no one trebaju postati ne samo ravnopravnost za žene nego i, kao što misli Cornell (1998), sloboda za sva „spolno određena bića“ (*sexuate beings*).

Zaključna razmatranja

Feminizam se u pravu javlja s drugim valom feminizma (1960-ih), a prošao je kroz nekoliko faza. Danas ga karakterizira mnoštvo perspektiva, od kojih ni jedna ne daje jednoznačnu definiciju roda, ženskog

iskustva, moći, viktimizacije i opresije žena. Suprotno tome, ukazuje se na kompleksnost tih pojmova te višestrukost i nestalnost identiteta. Fokus na intersekcionalnim oblicima diskriminacije čini feminizam uključivijim, no u praksi nailazimo na problem fragmentacije, a što se vidi i u međunarodnom sustavu zaštite ljudskih prava. Nadalje, sve se više propituje poimanje žene kao žrtve (dominantno shvaćanje radikalnog feminizma) te seksualnosti kao opresije. Osim toga, queer teorije dovele su do propitivanja kategorije „žena“ i binarnog shvaćanja roda, što je uz rasprave o seksualnosti jedno od temeljnih prijepornih mjesta današnjeg feminizma, posebice između feministkinja mlađe i starije generacije. Mnogi feministi/kinje mlađe generacije dio su i drugih pokreta ili stvaraju nove pravce – u pravnoj znanosti primjer je razvoj studija roda, seksualnosti i prava. Novi pravci odgovor su, između ostalog, i na potrebu da se u rasprave o rodu i rodnoj diskriminaciji uključe muškarci te da studiji roda analiziraju i muške identitete te utjecaj patrijarhata na muškarce.

Feminizam je imao velik utjecaj na pravo: u posljednja dva desetljeća došlo je do ogromnog pomaka u smislu normativnog pravnog okvira i institucija za poboljšanje položaja žena (i na nacionalnim i nadnacionalnim razinama). No unatoč tome pokazuje se ograničena moć prava da promijeni materijalne uvjete žena, zbog čega mnogo feministkinja sve više gubi povjerenje u pravo. Nadalje, kritizira se i usmjerenost na državni represivni aparat kao alat za poboljšanje položaja žena²⁹ te se predlažu rješenja koja proizlaze i provode se u zajednici.

29 U članku iz 2007., u kojem analizira američki pokret protiv trgovine ljudima koji sav seksualni rad izjednačuje s trgovinom ljudima, Berstein problematizira pojavu koju naziva *carceral feminism*, odnosno kooptiranje feminizma u neoliberalnu agendu i kaznenopravne politike.

Zadaci za samostalan rad:

- Navedite primjere diskriminacije žena koji se odnose na nejednako postupanje, ali i primjere u kojima je problem u rodno neutralnoj odredbi koja ima nepovoljan učinak na žene.

- U centru su feminističkih kritika zakoni i sudska praksa u području seksualnog nasilja, kao jednom od pravnih područja u kojem su rodni stereotipi najvidljiviji. Opišite rodne stereotipe koje vidite u sljedećim scenarijima (preuzeti iz Radačić 2014b). Kako sudska praksa u ovim slučajevima konstruira žene i muškarce i seksualnost žena i muškaraca? Što nam to govori o nepristranosti i objektivnosti prava?

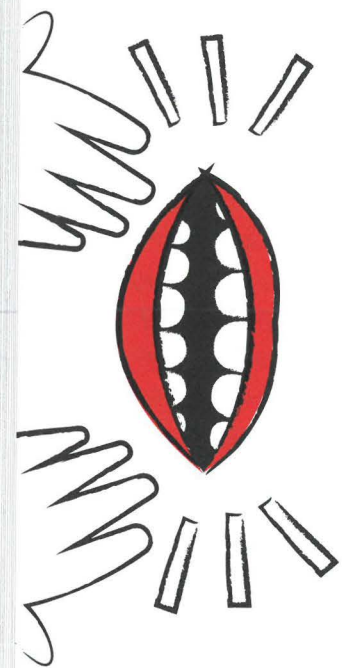
1. Sud je prihvatio da je time što je oštećenu uhvatio za ruku, povukao u sobu i zaključao vrata, okrivljeni (prijatelj sina s kojim je pijan došao u kuću oštećene kasno navečer) pri ulasku u sobu „objektivno primijenio silu slabijeg intenziteta“. Međutim, Sud je smatrao da se s obzirom na slab intenzitet te sile otvara pitanje svijesti okrivljenika da radi nešto suprotno volji oštećenice, posebno „imajući u vidu gotovo intimnu situaciju koja je prethodila, zajedničko gledanje TV-a i razgovor u noćnim satima, pažnju i brigu što je oštećenica pokazala prema optuženiku time što mu dopušta prenočiti (...) i posvećuje svoje vrijeme (...) odjevena samo u pidžamu“. Sud je prihvatio da je optuženi iskreno vjerovao da je oštećena sudjelovala dobrovoljno u spolnom odnošaju, unatoč njezinom verbalnom opiranju. Verbalno opiranje za Sud nije bio nedvosmisleni izraz njezine volje. Nadalje, Sud je smatrao da sila može biti doživljena kao „način izvedbe spolnog čina“, a ušutkavanje oštećenice i pokrivanje njezinih usta dlanom kao upozorenje da bude tiša kako ne bi probudili njenog sina.

2. Sud je smatrao da prijetnje i rezanje spavačice tijekom prvog dolaska kod oštećene nisu relevantni zbog protoka vremena (otprilike dva sata), dok zabadanje noža u pod neposredno prije spolnog odnošaja za Sud nije imalo karakter sile, već se prema Sudu to može smatrati okrivljenikovom „mačističkom pobudom, upravljenom na naglašavanje muškosti i seksizma“.

3. Sud je smatrao da je očito da oštećenično trčanje oko stola (nakon što je okrivljenog, višestruko starijeg muškarca, udarila biljarskim štapom) pijani optuženik shvaća kao izazivanje, a ne odbijanje spolnog odnošaja, i da bi tako to shvatio svaki, a pogotovo pijan, čovjek.

- Navedite primjer rodno specifičnog kršenja prava na život te prava na rad.

- Koje je vaše viđenje zabrane nošenja islamskih marama u nekim zemljama u Europi? Jesu li takva pravila diskriminatorna, kako tvrde neke feministkinje, ili su usmjerena suzbijanju diskriminacije, kako tvrde druge? Argumentirajte.

EKONOMIJA RODA

Ana Marija Sikirić

U ovom poglavlju sagledava se utjecaj roda na ekonomske odnose, procese i rezultate. U sklopu ekonomskih istraživanja sve se više raspravlja o problemu rodne nejednakosti zbog spoznaje da je rodna jednakost kritična komponenta društvenog napretka te da ima širok i jasan utjecaj na ekonomski i socijalni razvoj. Osnaživanje žena i poticanje rodne jednakosti temeljni je element demokratskog razvoja društva. Mnogi problemi budućnosti neće moći biti riješeni bez rodne perspektive jer je demografski i ekonomski razvoj usko povezan s postizanjem rodne jednakosti. Ekonomska je snaga neodrživa bez intenzivnijeg participiranja žena na tržištu rada. U poglavlju se sažeto sagledava utjecaj rodne jednakosti na gospodarski rast i razvoj, uloga makroekonomskih politika u rješavanju problema rodne nejednakosti te prezentira rodno osjetljivi proračun kao primjer rodno osjetljivog ekonomskog djelovanja.

Rodna jednakost i gospodarski rast i razvoj

Iako su ekonomisti već u tridesetim i pedesetim godinama 20. stoljeća počeli debatirati o tzv. ženskim pitanjima, povezanost roda i ekonomije prepoznata je tek u ranim sedamdesetim godinama istog stoljeća¹, a s makroekonomskog gledišta još i kasnije. Uočeno je da gospodarski razvoj nema jednak utjecaj na muškarce i žene, a osamdesetih godina se dovodi u pitanje i rodna neutralnost makroekonomskih politika, kao i utjecaj roda i rodnih odnosa na makroekonomska kretanja. Stoga se rod u ekonomskim istraživanjima pojavljuje kao analitička kategorija s ciljem kreiranja politika koje će ukloniti postojeće rodne nejednakosti.

¹ Pogledati detaljnije Beneria (1995).

Fokus se primarno stavlja na rodnu nejednakost na tržištu rada. Aktivnim sudjelovanjem na tržištu rada pojedinac postiže financijsku neovisnost i svojim radom doprinosi gospodarskom rastu i razvoju. Financijska neovisnost omogućuje, kako ženama tako i muškarcima, kontrolu nad vlastitim životom te pruža mogućnost izbora, stoga se promatra kao ključan korak prema postizanju veće jednakosti muškaraca i žena u društvu općenito. Žene su danas premostile obrazovni jaz u usporedbi s muškarcima i predstavljaju ogroman radni ljudski potencijal, ali njihov status na tržištu rada ne odražava potpuno obrazovna dostignuća. Na tržištu rada još je uvijek prisutna rodna nejednakost koja se očituje kroz nižu aktivnost ženske radne snage, niže stope zaposlenosti žena i niže dohotke žena u odnosu na stope i dohotke muškaraca te kroz rodnu segregaciju zanimanja². Navedeno ukazuje na to da iako žene predstavljaju ogroman radni ljudski potencijal, njihov je doprinos vrednovanoj gospodarskoj aktivnosti, rastu i blagostanju nerazmjern njihovom stvarnom potencijalu.

Neravnopravno sudjelovanje žena na tržištu rada direktno se i indirektno povezuje s pojmom roda i rodnim ulogama koje proizlaze iz njega. Od ranih vremena muškarci su zaduženi za „hranjenje obitelji“ i od njih se očekuje aktivno sudjelovanje na tržištu rada, dok se žene brinu za obitelj i kućanstvo. Ovakva podjela rada kao posljedica društveno konstruiranih očekivanja, normi i ponašanja snažan je instrument za potpuno ili djelomično isključivanje žena iz gospodarskog života. Time žena potpuno ili djelomično gubi svoju financijsku neovisnost, što joj ograničava kontrolu nad vlastitim životom, smanjuje pregovaračku moć u kućanstvu i općenito stvara hijerarhijski odnos podređenosti između jednako vrijednih društvenih skupina. Izuzev toga može imati i negativne efekte na financijsku sigurnost žene u budućnosti kroz niže mirovine i slično.

² Tendencija žena i muškaraca da izabiru različita zanimanja, odnosno da se muškarci zapošljavaju na „muškim“ radnim mjestima (inženjerstvo, znanost i sl.), a žene na „ženskim“ (zdravstvena zaštita i socijalna skrb, obrazovanje itd.). Čak i kada se žene educiraju za „muška“ zanimanja, posao nalaze u „ženskim“ zanimanjima (European Commission 2013).

Rodna nejednakost nije samo društveno nepoželjna pojava kao i bilo koji drugi oblik nejednakosti nego ima i negativne ekonomske učinke na gospodarski rast i razvoj, što dokazuju rezultati brojnih studija i provedenih empirijskih istraživanja koja su uključivala zemlje različitih razina ekonomskog razvoja³. Drugim riječima, rodna jednakost u obrazovanju i na tržištu rada direktno ili indirektno pozitivno utječe na gospodarski rast i razvoj putem sljedećih ekonomskih učinaka (Sikirić 2017):

Povećanje ljudskog kapitala. Rodna jednakost povećava ljudski kapital, koji se definira kao znanje, iskustvo, sposobnosti, kreativna umijeća i inovativnost koje radnu snagu čine produktivnom. Povećanje ljudskog kapitala s kvantitativnog aspekta podrazumijeva povećanje broja radnika, a s kvalitativnog znanje, umijeće i inovativnost pojedinca.

Veća jednakost u obrazovanju rezultira obrazovanijom, a samim time i efikasnijom, ženskom radnom snagom. U razvijenim zemljama svijeta ulaganje u obrazovanje žena investicija je s najvećim povratima (Murphy 2009). Osim toga, omogućavanjem veće pregovaračke moći ženama u kućanstvu, rodna jednakost pozitivno utječe na zdravlje i razinu obrazovanja djece, čime se direktno utječe na kvalitetu budućeg ljudskog kapitala. Pregovaračka snaga u kućanstvu, a osobito se to odnosi na odluke oko trošenja dohotka kućanstva, ovisi o visini zarađenog dohotka muškaraca i žena, razini obrazovanja, obiteljskom zakonu itd. Dokazano je da se češće novac iz „ženske torbice“ troši za dobrobit i blagostanje cijele obitelji nego novac iz „novčanika muškarca“ jer dječju štednju prije uplaćuje onaj tko brine za obitelj nego onaj tko donosi novac u kuću. Stoga kada je financijska snaga žena veća, dohodak kućanstva u većoj se mjeri troši na djecu, na njihovo obrazovanje, prehranu i zdravlje (Xu 2007). Rezultati istraživanja u Meksiku ukazuju na to da muškarci samo 50% svog dohotka troše na dobrobit obitelji, dok žene goto-

³ Pogledati detaljnije Klasen (1999); Klasen (2002); Klasen, Laman (2009); Knowles et al. (2002); Brummet (2008); Forbes (2000).

vo cijeli svoj dohodak utroše na obitelj (Chant 1985). Obrazovanje majki ima puno veći pozitivan efekt na obrazovanje i zdravlje djeteta nego obrazovanje očeva, iako ne treba zanemariti ni činjenicu da se obrazovanije žene udaju i za obrazovanije muškarce, pa svi navedeni pozitivni efekti mogu biti i rezultat nepromatranih pozitivnih učinaka obrazovanih očeva (Shultz 2002).

Povećanje konkurentnosti. Ako se muškarcima i ženama ne pruže jednake prilike na tržištu rada, kvaliteta radne snage bit će lošija, što će rezultirati nižom produktivnošću i manjom konkurentnosti kako toga poduzeća tako i gospodarstva u cjelini (Ward et al. 2010). Isto tako rodna će jednakost povećati investicije u fizički kapital jer produktivnija radna snaga osigurava veći povrat na uloženo i samim tim privlači investicije. Povećanjem investicija direktno se povećava ekonomski rast. Ovaj efekt relativno je mali, ali statistički signifikantan (Klasen, Lamanna 2009). Najveći efekt postignut je u srednje razvijenim zemljama, dok u slabije razvijenim zemljama ovaj efekt nije primijećen prvenstveno stoga što su strane direktne investicije usmjerene na gospodarske aktivnosti za koje nije potrebna obrazovana radna snaga (Busse, Nunnenkamp 2009).

Povećanje štednje. Studija provedena u 20 srednje industrijaliziranih zemalja pokazala je da povećanje stope zaposlenosti žena i dohodaka žena pozitivno utječe na štednju. No ova makroekonomska studija ne pruža objašnjenje zašto su žene sklonije štednji (Seguino 2003). Eventualno se to može povezati s dokazanom činjenicom da su žene te koje, češće od muškaraca, troše svoj dohodak na obitelj i, u skladu s time, uplaćuju dječju štednju.

Štednja se preko financijskog sektora preusmjerava u investicije. Štednja stanovništva važan je izvor kapitala osobito u zemljama koje imaju ograničen pristup inozemnim tržištima kapitala. Pritom ne treba zanemariti ni to da utjecaj veće rodne jednakosti na štednju ovisi također o kretanjima kamatne stope, oporezivanju, sklonosti štednji u kreditnim zadrugama, nacionalnoj kulturi itd. (Seguino 2003).

Smanjenje korupcije. Povećanje udjela žena u parlamentu za 25 postotnih poena povećava indeks korupcije⁴ za 1 poen (Swamy et al. 2001). Razlozi zašto su žene u manjoj mjeri sklone korupciji nisu istraženi, ali navedene se rodne razlike najčešće pripisuju manjoj uključivosti žena u korupcijske mreže i njihovom neznanju kako se uključiti u takve procese.

Veća makroekonomska stabilnost. Istraživanjem provedenim u švicarskoj dokazana je teza da sudjelovanje žena u donošenju odluka rezultira smanjenjem budžetskog deficita lokalnih proračuna. To se pripisuje dužem životnom vijeku žena te njihovoj svjesnosti negativnih posljedica velikog deficita na buduće generacije, što indirektno ima pozitivan efekt na makroekonomsku stabilnost (Krogstrup, Wälti 2007). Osim toga sudjelovanjem žena u donošenju političkih odluka osiguravaju se mogućnosti donošenja odluka usmjerenih na zadovoljavanje i potreba žena, što doprinosi sveukupnom većem zadovoljstvu građana (Chattopady, Duflo 2004).

Smanjenje rizika od siromaštva. Viša razina obrazovanja žena povećava mogućnost dobivanja bolje plaćenog radnog mjesta te tako znatno smanjuje rizik siromaštva (Ward et al. 2010).

Unatoč uvjerljivim dokazima da rodna jednakost direktno ili indirektno ima pozitivan učinak na gospodarski rast, također je jasno da jačina i način utjecaja ovisi o nizu kontekstualnih faktora, uključujući strukturu gospodarstva, razinu gospodarskog razvoja, rodnu segregaciju gospodarskih sektora, kulturu, vjeru itd. U nekim slučajevima rodna jednakost može imati i negativan učinak na gospodarski rast. Na primjer u slabije razvijenim zemljama čije se gospodarstvo uvelike oslanja na proizvodnju i izvoz radno intenzivnih proizvoda za kojima je potražnja cjenovno osjetljiva, nejednakost u dohocima muškaraca i žena ima pozitivan učinak na gospodarski rast. Niži dohoci ženske radne snage snižavaju troškove proizvodnje, čime se povećava njihova konkurentnost na inozemnom tržištu, privlače in-

⁴ Indeks korupcije kreće se od 0 (najviše razina korupcije) do 6 (najniža razina korupcije).

vesticije, povećava izvoz i gospodarski rast (Busse, Spielmann 2006; Blecker, Seguino 2002). No ako gospodarstvo nije ovisno isključivo o izvozu radno intenzivnih proizvoda, nejednakost u dohocima muškaraca i žena može imati samo štetan utjecaj (Blecker, Seguino 2002; Schober, Winter-Ebmer 2009)⁵.

Ne smije se zanemariti ni teza prema kojoj što je društvo gospodarski razvijenije, to je veća rodna jednakost, barem u pojedinim aspektima društva. Gospodarski razvoj povećava potražnju za radnom snagom i samim tim povećava prilike za zapošljavanje žena. No literatura naglašava da kod slabije razvijenih zemalja gospodarski rast prvotno dovodi do povećanja rodne nejednakosti. Razlog tome je što se u početku gospodarskog razvoja isključivo povećava stopa zaposlenosti muškaraca, dok će se tek daljnjim razvojem i ulaskom žena na tržište rada nejednakosti smanjiti te će krajnji efekt gospodarskog rasta biti pozitivan za rodnu jednakost (Forsythe 2003).

Prema Seguino (2003), stope zaposlenosti i žena i muškaraca rastu u vrijeme gospodarskog prosperiteta, a u vrijeme se gospodarskog pada smanjuju. Pritom muškarci u vrijeme prosperiteta često imaju veći pristup novokreiranim radnim mjestima, čak i u sektorima u kojima pretežno prevladava ženska radna snaga, što znači da gospodarski rast ne mora nužno doprinosti rodnoj jednakosti, nego, naprotiv, čak je i smanjiti. Odraz je toga i činjenica da je rodna nejednakost na tržištu rada prisutna čak i u zemljama s visokim stopama zaposlenosti.

Teško je pronaći jasnu vezu između rodne jednakosti i gospodarskog rasta te krajnji učinak postizanja rodne jednakosti nije moguće u cijelosti predvidjeti. Sigurno je samo da postignuća nekog društva uvelike ovise o razvoju i osnaživanju žena i djevojaka, a ne samo muške radne snage. Žene nisu samo vrijedni ljudski resursi nego i individue koje svojim pravima i intelektualnim razvojem doprinose ekonomskom rastu neke zemlje. Nijedna zemlja, bila ona velika ili mala, razvi-

⁵ Pogledati detaljnije Woodon, De La Briere (2018).

jena ili nerazvijena, nema višak intelektualnog kapitala i kvalitetnih ljudskih resursa. Svakim zanemarivanjem ili onemogućavanjem jednakih prilika muškarcima i ženama, kako u obrazovanju tako i na tržištu rada, zemlja gubi mogućnost snažnijeg rasta i razvoja, odnosno mogućnost postizanja razine potencijalne proizvodnje, kao i rasta potencijalnog BDP-a.

Rodno osviještene ekonomske politike

Dugo se vjerovalo da su problemi siromaštva i nejednakosti automatski rješivi gospodarskim rastom i razvojem. Pomakom od neoklasičnog pristupa postaje sve jasnije da socijalni problemi nisu rješivi sami od sebe te da, naprotiv, često mogu biti i kočnice gospodarskog razvoja. Stoga se tijekom proteklog desetljeća sve više raspravlja o problemu rodne nejednakosti te uložiti makroekonomske politike u oblikovanju životnog standarda žena i mogućnosti njihovog ekonomskog osnaživanja. Makroekonomija u pravilu pokušava upravljati ekonomijom države kao cjelinom s ciljem ostvarivanja četiri zlatna makroekonomska cilja (Samuelson, Nordhaus 2000): gospodarski rast, puna zaposlenost, stabilnost cijena i pozitivna vanjsko-trgovinska bilanca.

Ostvarivanje navedenih ciljeva nije moguće bez intenzivnijeg uključivanja žena na tržište. Osim toga odlukama koje se donose u okviru makroekonomskih politika vlada može povećati, smanjiti ili ostaviti na istoj razini gubitke društva do kojih dolazi zbog nejednakosti između muškaraca i žena. Za rješavanje problema rodne nejednakosti neophodno je prilikom oblikovanja ekonomskih politika u prvom koraku prepoznati različite uloge i potrebe žena i muškaraca, postojeće rodne nejednakosti te njihove uzroke i posljedice. Tek tada je moguće oblikovati politike i mjere koje će svakom pojedincu omogućiti razvoj njegovih osobnih sposobnosti neovisno o ograničenjima postavljenima rodnom ulogama. Rodna osviještenost u ekonomiji podrazumijeva informiranost i uvažavanje rodni uloga i odnosa te sagledavanje

kako one utječu na ekonomske odluke, procese, rezultate i položaj žena i muškaraca, iz čega proizlazi da **uvažavajući različite društveno kreirane uloge žena i muškaraca, kao i potrebe koje proizlaze iz njih, rodno osviještene ekonomske politike osiguravaju jednak pristup javnim uslugama i resursima i ženama i muškarcima s ciljem otklanjanja postojećih rodnih nejednakosti.**

U sagledavanju društveno-kulturalno oblikovanih uloga i očekivanja od žena i muškaraca potrebno je voditi računa o tome da su one kreirane djelovanjem i žena i muškaraca u želji da ispune zadana očekivanja, stoga i jedni i drugi svojim ponašanjem mogu doprinijeti njihovim promjenama. Današnje uloge muškaraca i žena višestruke su, točnije uključuju produktivne, reproduktivne, društvene i političke uloge (Krösschell et al. s. a.).

Produktivna uloga odnosi se na zapošljavanje ili samozapošljavanje, odnosno na plaćeni rad. Plaćeni rad podrazumijeva sve proizvodne aktivnosti koje pojedinac obavlja na tržištu rada i za koje prima određenu naknadu. U mnogim društvima primarno se muškarac percipira kao aktivni sudionik na tržištu rada, ali s obzirom na to da žene danas predstavljaju veći udio visokoobrazovnog radno sposobnog stanovništva nikako se ne smije zanemariti trenutačni neravno-pravan položaj žena na tržištu rada.

Reproduktivna uloga odnosi se na neplaćeni rad koji se u najvećoj mjeri smatra obavezom žena. Neplaćeni rad podrazumijeva sve proizvodne aktivnosti koje se odvijaju izvan tržišta rada, a koje pojedinac obavlja u sklopu brige za svoje kućanstvo, kao što su na primjer kućanski poslovi, briga za djecu, starije i nemoćne, usluge prijevoza, veći i manji popravci, rad u obiteljskom poslu i tako dalje. Navedene aktivnosti smatraju se proizvodnim aktivnostima jer se uz ograničene resurse pokušavaju zadovoljiti ljudske potrebe, a spadaju u neplaćeni rad jer ih pojedinac obavlja samostalno bez primanja naknade, unatoč činjenici da ih u teoriji može obaviti kupnjom usluga i proizvoda na tržištu (Swiebel 1999). Vrijednost i važnost ne-

plaćenog rada zanemaruje se, a kao glavni argument za to navodi se nemogućnost njegovog kvantificiranja i standardiziranja (Waring 1989). No iako se za ovaj rad ne isplaćuje određena naknada, to ne znači da on nema vrijednost. Njegova vrijednost može se mjeriti kao oportunitetni trošak, odnosno izgubljena korist vremena utrošenog na neplaćeni rad.

Neplaćeni rad ostaje ekonomski neprepoznat zato što je neplaćen, dok s druge strane zbog svoje opsežnosti značajno umanjuje prilike za zapošljavanje žena na puno radno vrijeme. Osim toga neplaćeni rad od vitalne je važnosti za ekonomski razvoj jedne zemlje jer previše i premalo neplaćenog rada u kućanstvu ugrožava mogućnost življenja „dobrog života“. Iako je neplaćeni rad u kućanstvu izvan granica proizvodnje, njegovo odvijanje utječe na broj i kvalitetu buduće radne snage te natalitet pojedine zemlje (Elson 2002). Plaćeni i neplaćeni rad povezani su i međuovisni. Kako neplaćeni rad ne može funkcionirati bez plaćenog rada, tako ni plaćeni ne može bez neplaćenog, stoga rodno osviještena ekonomija uvažava i vrednuje i neplaćeni rad i vrijeme utrošeno na njega.

Društvena uloga odnosi se na angažman u zajednici, uključujući volonterski rad i različita članstva. Žene se često odlučuju na takav angažman i sudjeluju u organizaciji aktivnosti korisnih za društvo poput kuhanja za beskućnike, brige za nemoćne i socijalno osjetljive skupine, organiziranja dječjih druženja kao vida zajedničke brige za djecu i sl.

Politička uloga podrazumijeva političku aktivnost, u kojoj značajno prednjače muškarci. Danas se sve veći broj žena uključuje u političke aktivnosti, ali su unatoč tome još uvijek podzastupljene na višim razinama i često marginalizirane. U pojedinim slučajevima to je tako jer se u nekim društvima smatra neprimjerenim da se žena angažira oko javnih pitanja, dok u većini slučajeva žene nemaju mogućnost, zbog svojih preostalih obaveza, intenzivnije se uključiti u političke aktivnosti kako na lokalnoj tako i na nacionalnoj razini. Navedeno rezultira time da žene ne sudjeluju u donošenju političkih odluka, što

otežava prepoznavanje stvarnih problema žena te njihovo rješavanje. Svaka od uloga na različit način utječe na ekonomske odluke pojedinca, vrijeme utrošeno na plaćeni i neplaćeni rad te položaj pojedinca u društvu. Tako se žene na tržištu rada suočavaju s drukčijim okolnostima, prilikama, izazovima i ograničenjima nego muškarci, djelomično zbog rodne segregacije zanimanja, a djelomično zbog svoje reproduktivne uloge i opterećenja neplaćenim radom. Neravnopravna podjela obiteljskih obaveza i kućanskih poslova negativno utječe na profesionalni život žena. Većina zaposlenih žena, i to bez obzira na stupanj obrazovanja i položaj u strukturi u kojoj su zaposlene, bila je u situaciji da je zbog otežanog usklađivanja profesionalnih i obiteljskih obaveza morala izabrati između jednih i drugih i u takvim situacijama obično prednost daju obitelji, osobito ako imaju djecu. Žene obaveze na poslu prilagođavaju brizi o djeci tako što rade skraćeno radno vrijeme, češće uzimaju dopuste i idu na bolovanje kako bi se mogle brinuti o bolesnoj djeci, što često rezultira nižim dohocima i manjom mogućnosti napredovanja i razvoja karijere. Osim toga sukob obiteljskih i poslovnih obaveza može imati negativne posljedice i na mentalno i fizičko zdravlje žene zbog česte neispavanosti i stresa koje na dnevnoj bazi osjeća svaka druga zaposlena žena (Klasnić 2017).

S obzirom na različite rodne uloge i obaveze koje društvo pripisuje muškarcima i ženama, realno je očekivati da će se i potrebe jednih i drugih razlikovati. Pri identifikaciji potreba žena i muškaraca nužno je razlikovati strateške potrebe od praktičnih. **Praktične potrebe** odnose se na potrebe koje proizlaze iz uloga koje društvo pripisuje muškarcima i ženama. **Strateške potrebe** ovise o specifičnim društvenim, ekonomskim i političkim okolnostima u kojima žene i muškarci žive te daju odgovor na pitanje što jedni i drugi trebaju da bi poboljšali svoj položaj ili status i uklonili ograničenja koja nameću društveno oblikovane uloge. Stoga aktivnosti koje su usmjerene isključivo na zadovoljavanje praktičnih potreba neće dati dugoročne rezultate sve dok se ne uzmu u obzir i strateške potrebe. Zadovoljenje

samo praktičnih potreba može čak učvrstiti nejednak položaj žena i muškaraca, dok s druge strane strateške potrebe ne mogu biti zadovoljene bez zadovoljenja onih praktičnih.

Žena u gospodarskom smislu nije nedovoljno iskorišten nego, naprotiv, preiskorišten resurs i ima kronični nedostatak vremena. Postojeća nedovoljna uključenost žena u gospodarske, društvene i političke aktivnosti ne smije se pripisivati nedostatnu interesu ili nedostatku kompetencija žena, nego nemogućnosti usklađivanja privatnog i profesionalnog života. Stoga prilikom donošenja odluka u okviru makroekonomskih politika potrebno je sagledati kako će one utjecati na ekonomske odluke i položaj žena i muškaraca te uvažavati i vrednovati neplaćeni rad i kreirati mjere koje će omogućiti jednako sudjelovanje žena i muškaraca u gospodarskom, ali i političkom, životu jedne zemlje. S obzirom na neproporcionalnu raspodjelu neplaćenog rada između žena i muškaraca i relativnu sporost promjena trenutačnih rodni uloga, naglasak se u rodno osviještenim ekonomskim politikama u prvim fazama stavlja na implementaciju mjera koje će olakšati ženama usklađivanje privatnog i poslovnog života i omogućiti im ravnopravnije sudjelovanje na tržištu rada i financijsku neovisnost.

Rodno osviještena fiskalna politika i rodno osjetljivi proračun

Suvremena makroekonomska politika predstavlja kombinaciju mjera iz više segmenata ekonomske politike: monetarne, politike platne bilance, dohodaka, cijena te fiskalne politike. Budući da se problem rodne nejednakosti može usko povezati s neadekvatnom redistribucijom resursa i prilika te nejednakim stupnjem zadovoljenja potreba muškaraca i žena, među politikama koje čine makroekonomsku politiku fiskalna se politika smatra najboljim alatom za postizanje rodne jednakosti.

Glavne su funkcije fiskalne politike: alokacijska, redistribucijska i stabilizacijska (Sever 1995). Pod alokacijom se podrazumijeva financiranje javnih dobara i usluga te zadovoljenje potreba svih građana, kako žena tako i muškaraca. Redistribucija dohotka i bogatstva dovodi do ravnomyjnije raspodjele i veće jednakosti, odnosno novac se usmjerava od bogatih stanovnika siromašnima (npr. socijalnom pomoći), od mlađih generacija starijima (isplatom mirovina) te iz visokorazvijenih regija niže razvijenim regijama. Osim navedenog, država fiskalnom politikom treba doprinositi većoj stabilnosti cijena i tečaja, punoj zaposlenosti materijalnih i ljudskih resursa, zadovoljavajućem saldu bilance plaćanja, zadovoljavajućoj stopi održivog gospodarskog rasta i zadovoljavajućem tempu strukturalnih promjena u gospodarstvu, odnosno postizanju stabilizacijskih ciljeva (Jurković 2002). Prvenstveno zbog funkcija alokacije i redistribucije fiskalna politika izvrstan je alat za promicanje rodne jednakosti. Ona treba biti oblikovana tako da doprinosi ne samo većoj rodnoj jednakosti nego sveukupnoj jednakosti svih građana, a veća rodna jednakost doprinosi postizanju i stabilizacijskih ciljeva fiskalne politike. Stoga se najznačajniji instrument fiskalne politike, proračun, treba koristiti u svrhu postizanja navedenog cilja.

Proračun pokazuje kako vlada planira alocirati javni novac te zadovoljiti ekonomske i društvene potrebe svojih građana. Uobičajeno, vlada i građani gledaju na proračun kao na rodno neutralni instrument te ne percipiraju niti analiziraju njegov različit utjecaj na muškarce i žene. No zbog činjenice da žene i dalje imaju manju ekonomsku, društvenu i političku moć od muškaraca te da se zbog različitih rodni uloga i obaveza koje im društvo pripisuje potrebe, a među njima i javne potrebe, muškaraca i žena razlikuju, odluke koje se donose u sklopu proračunskog procesa zasigurno imaju različit utjecaj na jedne i druge. Zanemarivanje potencijalnog nejednakog učinka proračuna na muškarce i žene negativno utječe na produktivnost, kvalitetu radne snage, gospodarski rast i društveno blagostanje, stoga vlada pri donošenju proračuna treba prepoznati nejednakosti

i uvažavati različite uloge i obaveze muškaraca i žena u svom društvu te na temelju navedenih spoznaja alocirati javni novac i implementirati politike i programe tako da doprinose rodnoj jednakosti. Proračun kojim se pokušava eliminirati postojeća rodna nejednakost u teoriji zove se rodno osjetljivi proračun ili rodni proračun.

Rodno osjetljivi proračun ne podrazumijeva zaseban proračun za žene niti stavlja žene u povlašteni položaj u odnosu na muškarce. Isto tako ne podrazumijeva ni određeni iznos javnih resursa koji se koristi za promicanje rodne jednakosti ni to da 50% javnih sredstava koriste žene, a 50% muškarci, nego zahtijeva holistički pristup temeljen na ravnopravnosti spolova u cjelokupnom proračunskom procesu, koji danas, unatoč formalnoj neutralnosti i jednakom tretmanu, ne osigurava i rodnu jednakost. **Rodno osjetljivi proračun, jednostavno rečeno, pri planiranju i izvršavanju proračuna identificira i uzima u obzir različite društvene uloge i obaveze muškaraca i žena, čime omogućuje jednako zadovoljenje njihovih različitih potreba s krajnjim ciljem postizanja rodne jednakosti.** Pritom se polazi od pretpostavke da proračun ne utječe samo na distribuciju materijalnih i financijskih resursa, nego i onih nematerijalnih, osobito vrijeme. Stoga rodno osjetljivi proračun, za razliku od uobičajenog proračuna, osim plaćenog rada vrednuje i uzima u obzir i neplaćeni rad u kućanstvu te njegu i skrb za obitelj i zajednicu. Analizom, uvažavanjem i vrednovanjem neplaćenog rada te različitih društvenih i biološki uvjetovanih uloga, potreba i preferencija muškog i ženskog stanovništva moguće je sagledati dodatne kriterije za alokaciju i distribuciju proračunskih prihoda, odnosno za usmjeravanje i determiniranje javnih rashoda na način koji će, osim stabilizacijskim ciljevima, doprinositi i boljoj preraspodjeli dohotka te jednakom zadovoljenju javnih potreba svih građana i građanki. Stoga najvažniji pozitivan učinak rodno osjetljivog proračuna uz veću rodnu jednakost jest i **efikasnija i efektivnija javna potrošnja** javnih sredstava (Sikirić 2017).

Prema literaturi, izdvajaju se tri faze implementacije rodno osjetljivog proračuna. Prva faza podrazumijeva analizu javnih rashoda i prihoda

iz kuta rodne jednakosti. U drugoj se fazi na temelju rezultata analize iz prve faze modificiraju pojedini javni prihodi i rashodi s ciljem postizanja veće rodne jednakosti, dok u trećoj fazi proces zahvaća proračunski ciklus u cijelosti na svim razinama proračuna. Navedenim etapama prethodi još jedna faza ključna za započinjanje procesa rodno osjetljivog proračuna. U ovoj se pretfazi nosioci procesa rodno osjetljivog proračuna i javnost osvještavaju o postojećem problemu rodne nejednakosti, njegovim uzrocima i posljedicama te uložiti proračuna u njegovom rješavanju. **Rodna osjetljivost proračuna ne mjeri se količinom potrošenih sredstava ili brojem stavaka u proračunu, nego željom i voljom da se uvažavanjem različitosti muškaraca i žena kroz sustavne analize kontinuirano teži jednakom zadovoljenju javnih potreba žena i muškaraca i kreiranju takvih politika i programa koji će doprinosti većoj rodnoj jednakosti.**

Prve inicijative za uvođenje rodno osjetljivog proračuna, koje su ga smatrale osnovnim instrumentom za postizanje jednakosti između žena i muškaraca, pojavile su se 1984. godine u Australiji (COE 2005). Primjer Australije služio je kao osnova za pokretanje inicijativa i u drugim zemljama te je do danas više od šezdesetak zemalja započelo proces implementacije rodno osjetljivog proračuna. Pritom ne postoji jedinstveni recept za implementaciju. Svaka zemlja procesu pristupa na drukčiji način ovisno o karakteristikama postojećeg sustava proračuna i tehnikama njegovog planiranja, stupnju centraliziranosti, dostupnim podacima, informatičkim rješenjima, stručnosti ljudskih resursa, računovodstvenom sustavu, proračunskim klasifikacijama, rodnoj osviještenosti te kulturalnim i društvenim obilježjima. Temeljni preduvjet implementacije snažna je politička volja koja treba biti prisutna u svim fazama procesa.

Proces rodno osjetljivog proračuna dugotrajan je i neprekidan. Iako je do danas više od šezdesetak zemalja započelo taj proces, rodno osjetljivi proračun još je uvijek novo, interdisciplinarno i nedovoljno istraženo područje koje se pojavljuje kao odraz

suvremenog, vrlo visokog stupnja razvoja demokracije i ljudskih prava u najširem smislu. U konačnici, temeljni je cilj implementirati takav proračun koji ne samo da neće imati različit utjecaj na žene i muškarce nego će ujedno i promovirati rodnu jednakost kao jedan od važnih ekonomskih, političkih i socijalnih ciljeva.

Pitanja za provjeru znanja:

- Zašto su žene podzastupljene na tržištu rada?
- Objasnite međuzavisnost gospodarskog rasta i razvoja i rodne jednakosti.
- Definirajte pojam rodno osviještene ekonomske politike.
- Navedite i objasnite različite uloge muškaraca i žena.
- Objasnite razliku između plaćenog i neplaćenog rada i njihovu međuzavisnost.
- Zašto se fiskalna politika treba koristiti za postizanje rodne jednakosti?
- Što je rodno osjetljivi proračun?
- Navedite pozitivne učinke rodno osjetljivog proračuna.

Pitanja za razmišljanje:

- Razmislite koje su ekonomske i društvene posljedice zane-marivanja neplaćenog rada.
- Kako biste Vi utvrdili vrijednost neplaćenog rada u kućanstvu?
- Smatrate li da je trenutačna raspodjela uloga žena i muškaraca ispravna? Objasnite.

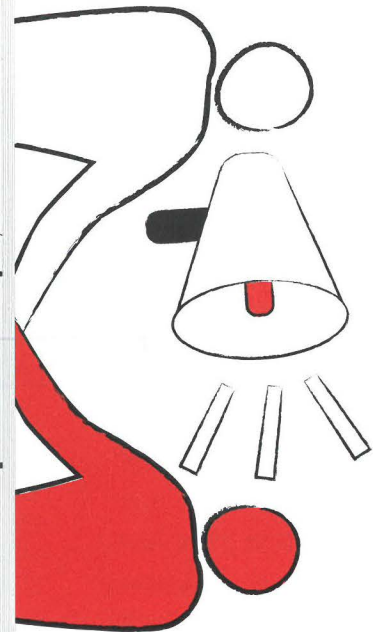
Zadaci za samostalan rad:

- Navedite aktivnosti koje se provode u okviru neplaćenog rada te identificirajte koliko vremena tjedno muški i ženski članovi Vašeg

kućanstva ili bližeg okruženja troše na njihovo obavljanje. Što zaključujete?

- Kako se obavljanje aktivnosti u okviru neplaćenog rada odražava na vrijeme utrošeno na plaćeni rad i slobodno vrijeme muških i ženskih članova Vašeg kućanstva ili okruženja?

- Navedite primjere mjera koje olakšavaju usklađivanje obaveza u okviru neplaćenog i plaćenog rada.

SOCIOLOGIJA RODA

Mirjana Adamović, Marija Geiger Zeman

Temelji i razvoj sociologije roda

Usprkos raširenom laičkom uvjerenju da je rod nešto očito, samorazumljivo i „prirodno“ sociologija roda ne samo da pokazuje kompleksnost ove kategorije već i znanstveno propituje na koje sve načine rod utječe na socijalne odnose i društvo u cjelini (Whar-ton 2012). Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih *rod* postaje jedan od važnih pojmova u zapadnoj sociologiji, a rodna je tematika sve do danas ostala vidljiva i relevantna kako u sociološkim teorijama tako i u empirijskim istraživanjima (Jackson, Scott 2006).

Sociologija roda kao sociološka se poddisciplina na zapadnim sveučilištima počela etablirati i razvijati pod utjecajem drugovalnog feminističkog aktivizma¹, što je evidentno na nekoliko razina (Saltzman Chafetz 2006). Naime krajem 1960-ih stasala je nova generacija

¹ Usprkos mnogobrojnim kritikama da metafora vala zamračuje raznolikost feminističkih pristupa jer sugerira sukcesivnost i kontinuitet feminističkih ideja i aktivnosti (Coleman 2009), povijest zapadnog feminizma uobičajeno se prikazuje u nekoliko etapa ili valova. Prvi val feminizma nastao je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a bio je u znaku organiziranog djelovanja i borbe za pravo glasa i sudjelovanje žena u političkom životu. Drugi val feminizma započinje 1960-ih godina, kad feminizam na Zapadu ulazi i u akademski život. Drugi je val u znaku borbe za jednake plaće, jednake mogućnosti za obrazovanje i zapošljavanje, a artikuliraju se i zahtjevi za ekonomsku i pravnu neovisnost, poštovanje ženskih reproduktivnih prava te se općenito izražava protest protiv svih oblika muškog nasilja nad ženama (Hollows 2002). Treći val feminizma započeo je tijekom 1980-ih i 1990-ih godina. Jedna od njegovih mnogobrojnih karakteristika jest da dolazi do inverzije poznate drugovalne krilatice „osobno je političko“ u „političko je osobno“, što znači da su feminističke politike postale stvar osobnog izbora i stila (Mann, Hauffman 2005, prema Coleman 2009).

feministički orijentiranih sociologinja koje na kritički način propituju **seksizam** – diskriminaciju, predrasude i stereotipe temeljene na rodu ili spolu (Masequesmay s. a.) – te mnogobrojne oblike nejednakosti između žena i muškaraca na svim razinama (mikro, mezo, makro) i u svim sferama društva (kultura, obitelj, roditeljstvo, obrazovanje, tržište rada, politika, religija, znanost itd.). U tom se „fascinantom intelektualnom“ (Oakley 2005: 188, prev. a.) periodu uvode novi pojmovi i koncepti, etabriraju se nova teorijska područja i postavljaju inovativna istraživačka pitanja. Jedno od tih novih pitanja odnosi se na dominantnu mušku perspektivu u produkciji sociološkog znanja. Ta „injekcija feminističke perspektive“ mnogima se činila ikonoklastičkom, te je kao takva prouzročila prave „potrese“ u (američkoj i britanskoj) sociologiji, kako ističe Oakley (2005: 184, prev. a.). Naime, kroz rodnu optiku iznova su kritički čitana i analizirana klasična djela „očeva sociologije“ (K. Marxa, F. Engelsa, M. Webera, E. Durkheima, G. Simmela itd.)² te se konstatiralo da postoji: 1) odsustvo žena u sociologiji; 2) dominantni utjecaj „muške perspektive“ u produkciji sociološkog znanja, što je evidentno u svim fazama znanstvenog rada – od izbora teme i istraživačke metode do interpretacije podataka i izvještavanja o rezultatima (Whip 1992; Bernard 1973); 3) marginalizacija žena kao kolektivnog entiteta i njihovo promatranje uglavnom u odnosu na muškarce i njihove (tradicijom definirane) uloge kćeri, majki, supruga odnosno seksualnih partnerica (Bernard 1973).

U sociološkim teorijama i istraživanjima pojavile su se teze o pristranoj muškoj perspektivi, odnosno *androcentризму*, *pretjeranim generalizacijama*, *rodnoj neosjetljivosti* i *dvostrukim standardima* (Eichler 1988, prema Whip 1992). Stevi Jackson i Sue Scott (2006) ističu da su utemeljitelji sociologije svjedočili usponu industrijskog kapitalizma, rađanju modernog društva i velikim transformacijama koje su se odvijale u svim sferama društva (rad, tržište rada, obitelj itd.) i ti su transformacijski procesi snažno utjecali na odnose između žena i muškaraca, mijenjajući sociokulturne definicije maskuliniteta i femi-

2 Pogledati Sydie 1994.

niteta. Međutim pitanja roda i rodnih odnosa „očevi sociologije“ uglavnom nisu promišljali (Jackson, Scott 2006). Rodne teme u klasičnoj sociološkoj tradiciji bile su periferne, a neki od autora iz tog razdoblja rodne su nejednakosti tumačili i opravdavali biološkim determinizmom i rodnim stereotipima (Saltzman Chafetz 2006).³ Klasična sociološka teorija preuzela je dihotomijski pristup u proučavanju i interpretiranju odnosa između žena i muškaraca, definirajući ih i tretirajući kao suprotne spolove – ono što vrijedi za muškarce ne vrijedi za žene i obratno (Sydie 1994). U dihotomijskom ključu muškarci i žene su **rodno segregirani**, oni djeluju u odvojenim sferama i pripisane su im različite karakteristike – muškarci su usmjereni na javnu sferu i pripisuju im se kvalitete poput racionalnosti, objektivnosti, agresivnosti, kompetitivnosti, instrumentalnosti, a žene su, s druge strane, poimane kao emocionalna, altruistična, kooperativna, ekspresivna i pasivna bića koja „prirodno“ funkcioniraju u privatnoj sferi (Sydie 1994; Stets, Burke 2000; Kramer 2011).

S obzirom na utvrđenu dominaciju muške perspektive i ograničenja patrijarhalnog naslijeđa u sociologiji (Walby 1990, Johnson 1997, prema Oakley 2005), Jessie Bernard zapitala se može li sociologija sadržajno i metodološki prevladati spol, odnosno prestati biti „znanost o muškom društvu“ i „postati znanost o društvu“ (Bernard 1973: 781, prev. a.). Rod je u suvremenoj sociologiji prihvaćen kao važna analitička kategorija bez koje socijalni život i njegove pojedine aspekte ne bi bilo moguće niti promišljati niti istraživati na adekvatne načine. Međutim, neke autorice ističu kako još uvijek postoji ne-

3 Auguste Comte smatrao je da su žene, doduše, superiorne spiritualno i emocionalno, ali da su istovremeno intelektualno inferiorne i infantilne, zbog čega su – po njegovom mišljenju – savršene za obiteljski i kućanski život (Kandal 1988, prema Saltzman Chafetz 2006). Na sličnoj crti promišljanja bio je i Herbert Spencer, koji je u početku bio liberalni feminist, ali je pod utjecajem socijalnog darvinizma promijenio stajalište i tvrdio da spolne razlike proizlaze iz biologije, a ne kulture. Spencer je, povrh toga, vjerovao da žene zbog manjih mozgova imaju defecitan smisao za pravdu i rasuđivanje te da prirodno teže zaštititi moćnog muškarca i svoj život osmišljavaju oko kućanstva i obitelji. Stoga omogućavanje ulaska žena u javnu sferu proglašava proturječnim ljudskom progresu (Kandal 1988, prema Saltzman Chafetz 2006).

uvažavanje feminističkih doprinosa sociologiji i marginalizacija feminističke sociologije (Abbott et al. 2005), kao i područja otpora prihvaćanju važnosti i relevantnosti roda te područja relativno intaktna u smislu tematiziranja roda (npr. *mainstream* sociološka teorija) (Jackson, Scott 2006).

Rasprave o spolu i rodu: priroda vs. kultura

Termini *spol* i *rod* često se u literaturi izmjenjuju, preklapaju ili rabe kao sinonimi (Lorber 2000)⁴. Što zapravo mislimo pod terminom roda u sociologiji? Već je istaknuto da je riječ o važnoj analitičkoj kategoriji, a termin je u sociologiju 1972. uvela britanska sociologinja Ann Oakley (2016), preuzevši ga od američkog psihijatra Roberta Stollera, koji je razmatrao distinkciju spola i roda (Jackson, Scott 2006). Pod **spolom** se – kao biološkom kategorijom – u sociologiji misli na „anatomske i fiziološke karakteristike koje označavaju biološku muškost (*maleness*) i ženskost (*femaleness*)“ (Jackson, Scott 2006: 9, prev. a.), a to su kromosomi, gonade, vanjske i unutarnje genitalije te sekundarne spolne karakteristike. Pod **rodom** se pak – kao sociokulturnom kategorijom – misli na „socijalno konstruirane ideje maskuliniteta (*masculinity*) i feminiteta (*femininity*)“ (Giddens, Sutton 2009: 601, prev. a.), odnosno na „psihološke, socijalne i kulturalne aspekte muškosti i ženskosti“ (Kessler, McKenna 1978: 7, prev. a.).

Dominantno poimanje roda i spola temelji se na **rodnoj binarnosti**, odnosno svrstavanju osobe u isključivo jedan spol i jedan rod: maskuline osobe imaju muška, a feminine osobe ženska tijela (Wade, Marx Ferree 2015). Barbara Ryan (2009) ukazuje na ograničenost rodno binarnog poimanja spola jer zbog gradacije između muškaraca i žena postoji više od dva spola (npr. interseksualne osobe, transeksualne osobe). Nadalje, Nelly Oudshoorn (1994) ističe da biološke

⁴ Kessler i McKenna (1978) umjesto termina *spol* (engl. *sex*) rabe *rod* (*gender*) čak i za biološke aspekte bivanja ženom/muškarcem, čime ističu da su i spol i rod socijalni konstrukti.

činjenice ni u kojem slučaju nisu samoevidentne kakvima se smatraju, što pokazuje na slučaju koncepta „hormonalnog tijela“, preciznije klasifikacije hormona na muške i ženske. I Lisa Wade i Myra Marx Ferree (2015) smatraju da je pogrešno rabiti rodno binarni jezik kad govorimo o hormonima s obzirom na to da sva ljudska tijela imaju i estrogen i testosteron, ali u promjenjivim razinama i omjerima.

S obzirom na to da je rod **socijalni konstrukt**, odnosno „socijalna definicija načina na koje se može biti ili načina ‘bivanja’ koji se smatraju primjerenim za nečiju spolnu kategoriju“ (Ryan 2009: 4204, prev. a.), evidentno je da je rod proizvod kulture. Rod je relativan, promjenjiv i bitno ovisan o kontekstu – „(m)askulinitet i feminitet (...) proizvodi (su) (...) socijalnih, kulturalnih i psiholoških karakteristika stečenih kroz proces postajanja muškarcem ili ženom u određenom društvu i određenom vremenu“ (Jackson, Scott 2006: 9, prev. a.). Svakako treba spomenuti da je pojam roda prisutan i u ranijoj feminističkoj literaturi. Mary Wollstonecraft je, na primjer, još u 18. stoljeću kritizirala ideju o „prirodnosti“ podjele među ženama i muškarcima u smislu da su njihove uloge, a u tom sklopu i „sudbina žene“, određene biologijom. Njena je kritika bila upućena ideji da reproduktivni kapaciteti ženu neizbježno predodređuju za ulogu majke, supruge i kućanice (Ravlić 2013). Važnost socijalnih i kulturnih procesa istaknula je i Simone de Beauvoir u feminističkom klasiku *Drugi spol* (*Le Deuxième Sexe*) iz 1949. godine, tvrdeći kako se ženom ne rađa, već se ženom postaje („One is not born, but rather becomes, a woman“) (De Beauvoir 1956: 273). Ovakva **socijalno-konstruktivistička interpretacija** roda kao povijesne i kulturalne varijable, a ne nečeg fiksiranog prirodom (Jackson, Scott 2006), negira **esencijalističku perspektivu** koja: 1) tvrdi da postoji „realna, prava esencija stvari, nepromjenjiva i fiksna svojstva“ nekog entiteta (Fuss 1989: xi, prev. a.) (npr. ženska priroda); 2) rodne razlike svodi na biološke razlike (Pilcher Whelehan 2004); 3) rodne razlike smatra univerzalnim, nepromjenjivim i transkulturalnim (Pilcher, Whelehan 2004). Iz pozicije **biološkog esencijalizma** (Pilcher, Whelehan 2004) ili **biološkog redukcionizma**

(Rosenblum, Tavis 2000, prema Ryan 2009) „anatomija je sudbina“, a žene i muškarci smatraju se fundamentalno različitim po svojim aspiracijama, interesima i vještinama, čime se osnažuju i održavaju stereotipi o ženskim/muškim statusima i ulogama u društvu, obitelji i obrazovanju, na tržištu rada itd. te se u konačnici ohrabruju i tradicionalni izbori žena/muškaraca (England 2010, prema Pološki Vokić et al. 2017). Iz pozicije biološkog redukcionizma, biologija (npr. geni, kromosomi, hormoni, anatomija mozga) određuje razlike u ponašanju između žena i muškaraca neovisno o sociokulturnom okruženju (Wade, Marx Ferree 2015; Giddens, Sutton 2009; Haralambos, Holborn 2002). Te se razlike smatraju univerzalnim, čime se implicira da su „prirodni faktori (...) odgovorni za nejednakosti između rodova“ (Giddens, Sutton 2009: 601, prev. a.). Kritičari te pozicije ističu kako su „teorije prirodne razlike“ vrlo često temeljene na podacima o ponašanju životinja, a ne na povijesnim i antropološkim uvidima u ljudska ponašanja koja variraju tijekom vremena i razlikuju se među kulturama (Giddens, Sutton 2009).

Amy S. Wharton ističe uzajamnost i isprepletenost bioloških i socijalnih svjetova – biološki ili genetski aspekti spola (muškosti/ženskosti) ne mogu se promatrati ni promišljati odvojeno od socijalnih procesa i praksi koje im daju značenje. Prema ovoj poziciji, spol (anatomija, fiziologija, genetika) tako „postaje sirovi materijal iz kojeg je rod konstruiran“ (Wharton 2012: 15, prev. a.).

Rod kao „višerazinski fenomen“

Uz klasu, etnicitet i rasu, rod je kategorija koja je duboko ukorijenjena u društvo i sve njegove aspekte te je „glavni status koji organizira gotovo sva područja socijalnog života“ (Lorber 2000: 1058, prev. a.). Koliko je rod kompleksan i za sociološku analizu važan i izazovan fenomen pokazuje sociologinja Amy S. Wharton (2012), koja rod tumači kao **višerazinski fenomen** koji se javlja na svim

razinama socijalne strukture: na individualnom nivou, na nivou interakcija te na onom socijalnih institucija.

Kada rod promatramo na individualnom nivou, u fokusu su **rodni identitet i socijalizacija** (Risman 2004; Wharton 2012). **Rodni identitet** jest nečija rodna identifikacija (Stets, Burke 2000), unutarnji osjećaj i iskustvo bivanja ženom/muškarcem (MacDonald 1998) ili maskulinim/femininim (Kramer 2011), odnosno samopripisivanje roda (Kessler, McKenna 1978). Rodni identitet, razumljivo, snažno utječe na **rodno ponašanje** (*gender-related behavior*) (Stets, Burke 2000). Tim se terminom označava „uporaba gesti, manirizama, jezika, odijevanja, ponašanja“ koji se u nekom društvu smatraju prikladnim za određeni spol (MacDonald 1998: 6, prev. a.). Tako će se npr. osobe koje se ponašaju dominantnije, asertivnije i kompetitivnije smatrati maskuliniziranim, odnosno ponašanje će se interpretirati u skladu s rodnim značenjima koje društvo/kultura pripisuje takvoj vrsti ponašanja (Ashmore et al. 1986, prema Stets, Burke 2000). Stets i Burke (2000) ističu da na nečiji rodni identitet utječu: 1) **rodne uloge** – „specifične društvene aktivnosti kojima je pripisan maskulini i feminini status“ (MacDonald 1998: 6, prev. a.); 2) **rodni stereotipi** – „unaprijed stvorene ideje kojima se ženama i muškarcima proizvoljno dodjeljuju karakteristike i uloge determinirane i limitirane njihovim spolom“ (Vijeće Europe 2014: 9, prev. a.) (npr. za žene altruizam, a za muškarce samopouzdanost) i 3) **rodni stavovi** – „gledišta drugih ili situacije obično povezane s nečijim rodom“ (Stets, Burke 2000: 997, prev. a.).

Već je istaknuto kako u zapadnoj kulturi dominira rodno binarna ideja o ženama i muškarcima kao suprotnim spolovima i rodovima (Wade, Marx Ferree 2015), ali to ne znači da će se žena/muškarac nužno ponašati feminino/maskulino (Haralambos, Holborn 2002). Osoba može sebe smatrati ženom ili muškarcem na nestereotipnan i nekonformistički način, samopozicionirajući se tako na nekoj točki unutar **feminino-maskulinog kontinuuma** kao više ili manje feminina/maskulina ili kao kombinacija femininog i maskulinog

(npr. osoba je aktivna i emocionalna, altruistična i racionalna itd.) (Stets, Burke 2000). Moguće je i da se osoba uopće ne uklapa u dominantnu rodno binarnu shemu. **Transrodnost** je krovni pojam za „osobe čiji se rodni identitet, rodna ekspresija ili ponašanje ne prilagođavaju onima tipično povezanim sa spolom koji im je pripisan rođenjem“ (American Psychological Association s. a., prev. a.), npr. *cross-dressers*, *drag queens/kings*, androgine osobe itd. Za razliku od **cisrodnih žena/muškaraca**, čiji se rodni identitet poklapa sa spolom dodijeljenim pri rođenju, rodni identitet i rodno izražavanje transrodnih, transeksualnih i rodno varijantnih osoba nisu podudarni sa spolom koji im je dodijeljen pri rođenju (Galupo et al. 2015).

Kroz kontakte s **činiteljima rodne socijalizacije** (obitelj, vršnjaci, obrazovne institucije, mediji) (Ferris, Stein 2010) djeca uče, imitiraju i internaliziraju rodno prikladna ponašanja, rodne norme, rodna značenja i rodne uloge koje odgovaraju njihovom spolu (Giddens, Sutton 2009). **Rodna socijalizacija** cjeloživotni je, „suptilan, prožimajući proces postajanja maskulinim ili femininim“ (Ferris, Stein 2010: 274, prev. a.). Djeca su motivirana i pozitivno sankcionirana za rodno poželjna ponašanja te negativnim sankcijama obeshrabrivana zbog rodno „neprikladnih“ ponašanja i praksi (npr. „dečki ne plaču“, „djevojčice se ne igraju autićima“ itd.) (Giddens, Sutton 2009). Studije rodne socijalizacije ne smatraju da su rodne razlike determinirane biologijom, već su proizvedene kulturom, a rodne nejednakosti smatraju se rezultatom socijalizacije u različite uloge (Giddens, Sutton 2009). Rodna socijalizacija nije jednostavan ni linearan proces, a teorije socijalizacije donekle zanemaruju činjenicu da socijalizacijski proces nije *brainwashing* jer osoba nije „pasivni objekt ili primatelj rodnog programiranja“ (Giddens, Sutton 2009: 602, prev. a.), već ima mogućnost izbora koje će rodne norme i očekivanja prihvatiti, a koje modificirati i/ili prekršiti (Kramer 2011). Novije teorije socijalizacije ističu (Kramer 2011): 1) aktivnu ulogu djece u socijalizacijskom procesu u smislu da se na njih utječe, ali i

da ona utječu na druge, 2) cjeloživotnu perspektivu i 3) važnost kontekstā (fizičkih, sociokulturnih itd.) u kojima se socijalizacijski proces odvija.

Ako rod promatramo na **nivou interakcija** (Wharton 2012; Risman 2005), razotkrivamo njegove relacijske dimenzije i kontekstualne aspekte. Iz pozicije etnometodologije i simboličkog interakcionizma identiteti su kreirani i održavani kroz interakcije s drugima. Ključni proces immanentan socijalnim interakcijama jest socijalna kategorizacija – proces „svrstavanja drugih i sebe kao članova/ica određenih grupa“ (Wharton 2012: 61, prev. a.). Rod je (re)kreiran, pregovaran i održavan kroz socijalne interakcije, a pritom je izuzetno važan socijalni kontekst jer pojedinci svoje ponašanje i reakcije adaptiraju upravo prema njemu (Wharton 2012). Ovi pristupi odbacuju ideju o rodu „kao stabilnom skupu crta osobnosti ili internaliziranih rodnih normi“ (Wharton 2012: 62, prev. a.) te ističu da ljudska ponašanja i reakcije variraju ovisno o socijalnom kontekstu (Wharton 2012). Rod je izveden ili činjen (doing gender) (West, Zimmerman 1987) i to tako da se: 1) aktivno slijede rodna pravila, norme i očekivanja zbog navike, osobnog zadovoljstva i reakcija drugih ili 2) krše rodna pravila zbog njihove kontradiktornosti, nepoželjnosti ili nemogućnosti konformiranja (Wade, Marx Feree 2015). Socijalna interakcija neprekidno (re)konstruira orodovljeni svijet (Wharton 2012). Harold Garfinkel (1967) pokazao je kako **rodnom/spolnom kategorizacijom** sebi i drugima pripisujemo rodne identitete. Prema Garfinkelu (1967), u svakodnevnom životu odrasle osobe prihvaćaju nekoliko „činjenica o rodu“ (pogledati Kessler, McKenna 1978; Vander Zanden 1990):

- Postoje isključivo dva roda – muški i ženski;
- Rod je nepromjenjiv;
- Genitalije su esencijalni znak roda (za žene vagina, za muškarce penis);
- Rodne se iznimke ne uvažavaju (smatraju se šalom, devijacijom ili patologijom);

- Osim ceremonijalnog (npr. maškare), prijelaz iz jednog roda u drugi ne postoji;
- Svaka osoba mora biti klasificirana/kategorizirana kao član/ica (isključivo) jednog roda;
- Dihotomija žensko/muško je „prirodna“;
- Pripadnost jednom od rodova „prirodna“ je i neovisna o nečijoj odluci.

Istražujući iskustva transeksualnih osoba, Suzanne J. Kessler i Wendy McKenna (1978) pokazale su da općeprihvaćene „činjenice o rodu“ na koje je ukazao Garfinkel (1967) jednostavno ne funkcioniraju jer su i spol i rod socijalne konstrukcije. Kessler i McKenna (1978) odbacuju postojanje jasnog i preciznog načina razlikovanja žena od muškaraca. Ove autorice prave distinkciju između dva temeljna procesa pomoću kojih se kreira i održava rodno binarni socijalni realitet. **Rodno pripisivanje** (*gender attribution*) jest kompleksan i interaktivan proces u kojem sudjeluju osoba koja pripisuje rod i osoba kojoj se pripisuje rod, a taj proces rezultira „očitom“ i „neupitnom“ činjenicom da je ta druga osoba žena ili muškarac (Kessler, McKenna 1978). U svakodnevnim interakcijama pretpostavljamo da netko tko izgleda i ponaša se kao žena/muškarac ima i odgovarajuće genitalije (vagina/penis) (Vander Zanden 1990). Međutim transeksualne (i transrodne) osobe dovode u pitanje preciznost postupka pripisivanja spola/roda (Vander Zaden 1990). **Rodno dodjeljivanje** (*gender assignment*) posebna je vrsta rodnog pripisivanja koja se događa samo jednom i to prilikom rođenja kada zdravstveno osoblje na temelju pregleda genitalija novorođenčetu pripisuje jedan spol/rod (Kessler, McKenna 1978). Novorođenčad s interseksualnim genitalijama ne uklapa se u dihotomijsku rodnu/spolnu shemu, pa se najčešće podvrgava operativnim zahvatima kako bi se prevladao „rodni limb“ – dodjeljivanjem ženskog ili muškog roda/spola održava se dihotomijski, binarni rodni/spolni poredak (Ferris, Stein 2010).

Rodna binarnost prožima svakodnevni život, ističu Kessler i McKenna

(1978), pa se rodne kategorije (maskulino/feminino) ne pripisuju samo osobama već i stvarima, pojavama, aktivnostima, profesijama, ponašanjima, objektima itd. Lisa Wade i Myra Marx Ferree (2015) ističu kako smo socijalizirani da svijet promatramo kroz „rodno binarne naočale“ i da steknemo znanja o tome što je i kako se izvodi tipično feminino/maskulino ponašanje (npr. tko stereotipno pleše balet, voli cipele i ružičastu boju te gleda romantične komedije, a tko stereotipno gleda akcijske filmove, voli nogomet i automobile te jede masne odreske). Međutim dosljedno apliciranje rodne binarnosti na svijet znači i daljnje dijeljenje stvari na feminine/maskuline kategorije (npr. stvari su feminine/maskuline, ali su ujedno i različitog stupnja feminiteta/maskuliniteta) kako bi se razriješile i objasnile brojne kontradikcije rodne binarnosti (npr. gitara se općenito smatra maskulnim instrumentom, no daljnjom podjelom ovaj instrument dijelimo na električne gitare, koje se smatraju „maskulinijim“, i na akustične gitare, koje su „femininije“) (Wade, Marx Ferree 2015). Tako se čuva „iluzija da je rodna binarnost realna“, bezvremena i nepromjenjiva, zaključuju Wade i Marx Ferree (2015: 28, prev. a.).

Institucionalni pristup, koji objašnjava Wharton (2012), bavi se različitim institucijama, procesima i trendovima (npr. rad, obrazovanje, roditeljstvo, partnerstvo, globalizacija itd.), odnosno njihovim strukturama i praksama kroz koje se: 1) (re)kreiraju i utjelovljuju rodna značenja, ali i 2) reproduciraju rodne nejednakosti (Wharton 2012; Risman 2004). Rod je **faktor društvenog raslojavanja**, a Jackson i Scott ističu da rod treba razumjeti kao „hijerarhijsku podjelu između muškaraca i žena ugrađenu u socijalne institucije i socijalne prakse“ (Jackson, Scott 2006: 1, prev. a.).

Orodovljene (*gendered*) **institucije** jesu institucije koje egzistiraju u različitim sektorima i aspektima društvenog života (npr. politika, ekonomija, akademska zajednica, tržište rada, religija itd.), a u kojima je rod organizirajući princip prisutan na razini ideologije, praksi, procesa i distribucije moći (Acker 1992). Preciznije, riječ je o institucijama: 1) koje su povijesno utemeljili, održavali i razvijali muškarci;

2) kojima su dominirali i još uvijek dominiraju muškarci; 3) koje su „definirane odsutnošću žena“ (Acker 1992: 567, prev. a.).

Empirijska istraživanja i statistike pokazuju da rod funkcionira kao temelj društvenog raslojavanja: rodne nejednakosti manifestiraju se kao razlike u mogućnostima i životnim šansama između žena i muškaraca, kao razlike u pristupima društveno važnim resursima te u nejednakoj raspodjeli moći i resursa između žena i muškaraca (Stockard, Johnson 1992; Wharton 2012). Rodne razlike najčešće se rabe kao legitimacijsko sredstvo za opravdanje spolne/rodne stratifikacije (Lorber 1994, prema Risman 2004). Stockard i Johnson (1992) ističu sociološki relevantnu činjenicu – uloge pripisane ženama i muškarcima nisu samo različite već su i različito evaluirane te u konačnici različito nagrađene. Stoga se rod – kao jedna od temeljnih kategorija na kojoj je društveni život organiziran (Vander Zanden 1990) – pokazuje značajnim generatorom nejednakosti i asimetrija te temeljem **rodne ili spolne stratifikacije** u društvu (Wharton 2012). Riječ je o hijerarhijskom rangiranju u kojem žene najčešće zauzimaju niže statuse i pozicije od muškaraca (Stockard, Johnson 1992). **Rodni status** jest socijalni rang dodijeljen ženama/muškarcima (MacDonald 1998).

Za razumijevanje perzistentnosti rodne stratifikacije i različitih oblika rodnih nejednakosti važno je uputiti i na pojam **patrijarhata**, koji doslovno označava ‘vladavinu očeva’ (Levy 2009a). Donald P. Levy ističe sociološku definiciju patrijarhata kao „bilo kojeg sustava koji doprinosi socijalnoj, kulturalnoj i ekonomskoj superiornosti ili hegemoniji muškaraca“ (Levy 2009a: 3377, prev. a.). Prema Maxu Weberu, upravo je patrijarhalni autoritet najdrevnija forma socijalno legitimirane moći, pa tako u tradicionalnom društvu (stariji) muškarac ima potpunu moć u obitelji i apsolutni autoritet nad ženom, djecom, slugama i mlađim muškarcima (prema Jackson, Scott 2006). To je „obrazac za druge oblike tradicionalnog autoriteta“ (Jackson, Scott, 2006: 4, prev. a.), npr. autoritet monarha. Feminističke teoretičarke patrijarhat su odredile kao „socijalni sustav muške

dominacije nad ženama“ (Pilcher, Whelehan 2004: 93, prev. a.). Međutim neke feminističke analize temeljene upravo na konceptu patrijarhata bile su kritizirane zbog (Pilcher, Whelehan 2004): 1) *ahistoričnosti*, odnosno ignoriranja evidentiranih povijesnih varijacija u odnosima između žena i muškaraca, 2) *redukcionizma* jer su objašnjenja svedena na jedan ili dva faktora (npr. biologija, kapitalizam); 3) *limitiranosti* jer su isključivo fokusirane na odnose između muškaraca i žena i 4) *univerzalizma* jer nisu uvažavane kulturalne razlike u odnosima između žena i muškaraca.

Preciznije i šire određenje patrijarhata daje Sylvia Walby u knjizi *Theorising Patriarchy* (1991). Walby patrijarhat definira kao sistem sačinjen od šest uzajamno podržavajućih socijalnih struktura – kućna proizvodnja, plaćeni rad, država, muško nasilje, seksualnost i kultura – kojima objašnjava međupovezanost podređenosti, ugnjetavanosti i eksploatacije žena od muškaraca. Svojim pristupom ona se nastoji „razračunati“ s kritičarkama koncepta patrijarhata, ističući da je riječ o „neophodnom konceptu za analizu rodnih nejednakosti“ (Walby 1991: 1, prev. a.). Walby (1991) pokazuje kako su se „forme i stupnjevi patrijarhata“ u Velikoj Britaniji mijenjali, pri čemu su neki njegovi aspekti reducirani, a neki intenzivirani. Walby također razlikuje dvije **forme patrijarhata**: 1) privatni, „temeljen na kućanskoj produkciji kao glavnom mjestu ženske opresije“ i 2) javni, „temeljen na javnim mjestima“ (tržište rada, država) (Walby 1991: 24, prev. a.). Prijelaz od privatnog prema javnom patrijarhatu rezultirao je promjenama unutar svake od šest struktura, te su izmijenjeni i uzajamni odnosi između samih struktura (Walby 1991).

Muški životi, muška iskustva

Vidljivost kategorije roda u sociologiji velikim je dijelom rezultat teorijskih i istraživačkih napora sociologinja, baš kao što je i sociologija roda kao sociološka poddisciplina većinom primar-

no fokusirana na socijalne svjetove žena različitih dobi i njihova iskustva (Hearn, Kimmel 2006; Haywood, Ghail 2003). Međutim od kasnih 1980-ih i ranih 1990-ih, posebno u američkoj i britanskoj sociologiji, sve je veći interes za proučavanje muškaraca i maskuliniteta, pa se postavljaju pitanja o tome što znači biti muškarac kako u ranijim povijesnim razdobljima tako i u suvremenom društvu te što definira maskulinitet (Kimmel, Messner 2009). Pamela Abbott, Claire Wallace i Melissa Tyler (2005) ističu faktore koji su potaknuli na promišljanje i propitivanje maskuliniteta: 1) feminizam i feminističke teorije; 2) promjene u svijetu rada i u obitelji, koje su rezultirale tzv. krizom maskuliniteta, a koja pak postavlja pitanje što zapravo znači biti muškarac; 3) gej pokret, koji dovodi u pitanje konvencionalne predodžbe, definicije i interpretacije „pravog muškarca“ te adekvatne i prihvatljive izvedbe maskuliniteta. Kako je ranije naglašeno, nastanak sociologije roda bio je u znaku kritike androcentrizma i seksizma u sociologiji, pa se postavilo pitanje zašto bi se uopće etablirala **sociologija muškaraca i maskuliniteta** kao zasebna disciplina i „novo“ područje (Maynard 1990, prema Haywood, Ghail 2003).⁵ Neke od najvidljivijih tema kojima se sociolozi maskuliniteta bave jesu dječastvo i mladenaštvo, očinstvo, sport, nasilje, zdravlje, tijelo, seksualnost, intimnost, homofobija, identitet itd. (Kimmel, Aronson 2004).

⁵ Kao što sociologija roda ima bliske veze sa ženskim pokretom i ženskim studijima tako se i sociologija muškaraca i maskuliniteta naslanja na muške studije i muški pokret. Muški pokret i muški studiji nastali su 1970-ih te su na više načina upućeni na ženske studije (Capraro 2004). Muški pokret vrlo je heterogen, ali najčešće se govori o dvije temeljne struje: 1) pro-feminističkoj, koja je solidarna s feminizmom i ženskim pokretom te 2) konzervativnoj, koja zahtijeva očuvanje tradicionalnih muških privilegija u privatnoj i javnoj sferi (Capraro 2004). **Muški studiji** interdisciplinarno su područje fokusirano na muške živote, muške identitete i muška iskustva, pri čemu se muško iskustvo ne univerzalizira i ne izjednačava s ljudskim iskustvom (Brod 1987, prema Capraro 2004). Razvoj muških studija izazvao je oprečne reakcije feministkinja. Neke su isticale kako se muški studiji primarno bave maskulinitetom subjektima, a ne provode istraživanja o tome kako „muškarci zauzimaju, održavaju i koriste moć da podčine žene“ (Richardson, Robinson 1994, prema Abbott et al. 2005: 2, prev. a.).

Etablirani sociolozi maskuliniteta i deklarirani profeministi Jeff Hearn i Michael S. Kimmel (2006) ističu distinkciju između sociološkog *mainstream* pristupa maskulinitetu i „kritičke sociologije muškaraca“, koja je inspirirana: 1) feminističkim analizama patrijarhata i odnosa moći između žena i muškaraca u društvu; 2) kritikama heteroseksizma i homofobije. Analize pokazuju da u patrijarhalnim odnosima muškarci nisu isključivo opresori jer su i neke grupe muškaraca (npr. homoseksualni muškarci) ugnjetavane (Hearn, Kimmel 2006). Dvije komplementarne teme dominiraju u recentnim istraživanjima maskuliniteta: 1) **heterosocijalni odnosi moći** – moć muškaraca nad ženama; 2) **homosocijalni odnosi moći** – asimetrični odnosi moći između muškaraca (Hearn, Kimmel 2006). Capraro (2004) ukazuje na **paradoks maskuliniteta**, koji se odnosi na činjenicu da muškarci kao grupa objektivno još uvijek imaju moć nad ženama, dok se subjektivno mnogi muškarci uopće ne osjećaju moćno.

Mnogobrojna istraživanja maskuliniteta, muških iskustava i muških života pokazala su da u društvu egzistira više vrsta maskuliniteta i da se maskuliniteti ne konstruiraju u sociokulturnom vakuumu, već u različitim povijesnim razdobljima (Brittan 1989, prema Haywood, Ghail 2003) i institucionalnim kontekstima (npr. škole, fakulteti, sportski klubovi, vojska, zatvori, obitelj, radno mjesto, mediji itd.) (Hearn, Kimmel 2006). Kimmel i Bridges (2014) ističu da maskulinitet varira na više razina: *povijesnoj* (definicije i predodžbe maskuliniteta mijenjaju se tijekom vremena), *kroskulturalnoj* (konceptualizacije maskuliniteta kulturalno su specifične), *intrafizičkoj* (individualne konceptualizacije maskuliniteta mijenjaju se tijekom života osobe) i *kontekstualnoj* (u određenom društvu tijekom nekog vremenskog perioda maskulinitet za različite ljude ima različita značenja, npr. mladi visokoobrazovani heteroseksualni bijelac iz srednje klase različito poima maskulinitet od starijeg homoseksualnog bijelca iz radničke klase itd.).

Jedan od najpoznatijih koncepata koji je utjecajan i izvan sociologi-

je koncept je **hegemonijskog maskuliniteta**, koji je razvila R. W. Connell. Hegemonijski maskulinitet Connell razumije kao obrazac praksi koji reproducira mušku dominaciju nad ženama (Connell, Messerschmidt 2005). Hegemonijski maskulinitet razlikuje se od drugih tipova maskuliniteta – *suučesničkog*, *subordiniranog* i *marginaliziranog* (Levy 2009b) – te im je nadređen u sustavu rodnih odnosa (Connell, Messerschmidt 2005). Mada hegemonijski maskulinitet nije „normalan u statističkom smislu“ jer je rezerviran za manjinu muškaraca, on je normativan – „svi drugi muškarci sebe pozicioniraju o odnosu na njega“ (Connell, Messerschmidt 2005: 832, prev. a.). Hegemonijski je maskulinitet izložen povijesnim promjenama, što znači da je uz hegemoniju vezana borba jer se „starije forme maskuliniteta mogu zamijeniti novim“ (Connell, Messerschmidt 2005: 832–833, prev. a.).

Intersekcionalnost

Prema nekim tumačenjima upravo je **intersekcionalnost** „najvažniji doprinos feminističke teorije današnjem razumijevanju roda“ (Shields 2008: 301, prev. a.). Koncept intersekcionalnosti izvorno je nastao u afroameričkom feminizmu (*Black feminism*) i feminizmu Trećeg svijeta (ili Globalnog juga), postkolonijalnim i (kritičkim) rasnim studijima te queer teoriji, a značajno je utjecao na filozofiju, sociologiju, političke znanosti, ekonomiju, pravo i povijest te aktivističku praksu i *policy* projekte s ciljem promoviranja socijalne pravde (May 2015; Hankivsky 2014; Hill Collins, Bilge 2016; Davis 2008). U najopćenitijem smislu intersekcionalnost se temelji na ideji o „simultanom utjecaju rase, klase, roda i seksualnosti u formuliranju pitanja o rodu i traženju odgovora na njih“ (Kramer 2011: 13, prev. a.).

Pojam intersekcionalnosti inaugurirala je Kimberlé Williams Crenshaw 1989. godine kako bi ukazala na iskustva višestruke mar-

ginaliziranosti afroameričkih žena te na međupovezanost sustavā nejednakosti.⁶ Postoje različita određenja i definicije intersekcionalnosti – za neke je riječ o teoriji, paradigmi, okviru (*framework*), metodologiji (Hankivsky 2014), konceptu, „analitičkoj i političkoj orijentaciji“ (May 2015: 3, prev. a.), „obliku kritičkog istraživanja“ (Hill Collins, Bilge 2016: 31, prev. a.), odnosno „načinu razumijevanja i analiziranja kompleksnosti u svijetu, u ljudima i u ljudskim iskustvima“ (Hill Collins, Bilge 2016: 1–2, prev. a.). Popularnost i sveprisutnost riječi *intersekcionalnost* rezultirala je time da je gotovo postala „poštapalica“ u akademskoj zajednici, a raznolikost određenja potaknula je mnogobrojne rasprave, kritike i kontroverze (Davis 2008).

Žene/muškarci i feminiteti/maskuliniteti oblikovani su razlikama (npr. rasa, klasa, dob, seksualna orijentacija itd.), te je tako rodni status žena/muškaraca u intersekciji s njihovim drugim socijalnim statusima i pozicijama, podjelama i razlikama (Hearn, Kimmel 2006). Patricia Hill Collins i Sirma Bilge (2016) objašnjavaju **šest ključnih ideja intersekcionalnosti**:

Socijalna nejednakost – podjele i nejednakosti prožimaju društvo i rezultiraju razlikama u primanjima, socijalnim koristima, mogućnostima itd. Iz intersekcionalne perspektive uzrok socijalne nejednakosti nije isključivo jedan faktor (npr. rod ili klasa), već socijalnu nejednakost treba promatrati i razumijevati kao rezultat interakcije različitih kategorija. S obzirom na to da pojedinci zauzimaju višestruke, čak kontradiktorne, pozicije (Pelak 2009), oni simultano mogu biti i privilegirani i ugnjetavani ovisno o situaciji i kontekstu (Hankivsky 2014).

⁶ Feministkinje drugog vala propitivale su ženska iskustva, no afroameričke su feministkinje postavile važno pitanje o iskustvima *kojih* žena se u feminističkoj teoriji zapravo radi (Lutz et al. 2011; May 2015). Afroameričke feministkinje isticale su kako u feminizmu dominira pozicija bijelih, obrazovanih žena iz srednje klase (Hollows 2002). Idejom intersekcionalnosti željelo se istaknuti da je rod tek jedna od socijalnih lokacija (Hankivsky 2014) te stoga iskustva žena ne treba univerzalizirati – žene, naime, nisu unificirana grupa (Pelak 2009). Žene dijele „strukturnu lokaciju kao žene“, ali ta činjenica nije dovoljna da se adekvatno razumiju iskustva nejednakosti (Pelak 2009: 2396, prev. a.). Kimberlé Crenshaw pojmom je *intersekcionalnost* pokazala kako za razumijevanje pozicije i kompleksnih iskustava afroameričkih žena analize trebaju uzeti u obzir i rod i rasu (Davis 2008).

Moć – živote i identitete oblikuju različiti faktori (klasa, rasa, rod, seksualna orijentacija, etnicitet, religija, tjelesna sposobnost itd.) koji djeluju na različite i uzajamno podržavajuće načine. Ovi faktori ili osi podjela sačinjavaju sustave moći koji se uzajamno konstituira i presijecaju. Iz intersekcionalne točke gledišta nema čistog rasizma ili seksizma, već postoje odnosi moći rasizma i seksizma koji značenje dobivaju u uzajamnom odnosu (tj. u odnosu jednog prema drugom) (Hill Collins, Bilge 2016). Intersekcionalna perspektiva odbacuje jednodimenzionalno poimanje moći (Lutz et al. 2011). Odnosi moći analiziraju se: 1) preko svojih intersekcija (npr. rasizam, seksizam, heteroseksizam, klasizam, dobizam itd.) i 2) preko domena moći (*domains of power*) (koje su strukturalne, disciplinarne, kulturalne i interpersonalne) (Hill Collins, Bilge 2016).

Relacionalnost – binarno mišljenje zamjenjuje se relacijskim mišljenjem, koje ističe povezanost, isprepletenost i kompleksnost. Moć se ne promišlja kao statični entitet, odnosno kao nešto što je moguće steći ili izgubiti, već se promatra kao odnos.

Socijalni kontekst – o socijalnim nejednakostima, odnosima moći i relacijama te pojedinačnim/kolektivnim iskustvima treba promišljati kontekstualizirano, ne gubeći iz vida sve specifične kontekste (povijesne, političke, ekonomske itd.) (Hill Collins, Bilge 2016).

Kompleksnost – cilj je intersekcionalnosti zahvatiti, „razumjeti i analizirati kompleksnost u svijetu“ (Hill Collins, Bilge 2016: 29, prev. a.).

Socijalna pravda – intersekcionalna perspektiva na nov način konceptualizira individualne i grupne identitete te propituje sustave nejednakosti s ciljem njihove transformacije (May 2015). Generalno, cilj intersekcionalnosti detektiranje je sustava nejednakosti, transformacija i zajednički rad na postizanju socijalne pravde (Hankivsky 2014). Svakako treba istaknuti da postoje različita stajališta o tome što socijalna pravda jest i kako je postići, stoga je Hill Collins i Bilge smatraju „najsponornijom temeljnom idejom“ (Hill Collins, Bilge 2016: 30, prev. a.).

Mnoge autorice ističu propitivanje *statusa quo*, transformaciju i socijalnu pravdu kao važne teme intersekcionalne perspektive, čime se „naglašava međuovisnost znanja i aktivizma“ (Weber 1998: 25, prev. a.), što je posebno evidentno u afroameričkom feminizmu (pogledati Hill Collins 2002).

Rod i rad

Mnogi/e se istraživači/ce u području sociologije roda slažu kako su ekonomske mogućnosti muškaraca i žena ponajviše određene mogućnostima participacije na tržištu rada, što čini ključnu determinantu društvenog statusa većine populacije (Kramer 2005; Dunn, Skaggz 1999). Te mogućnosti određuju kvalitetu života kroz materijalno blagostanje, pristup obrazovanju te kulturnim i mnogim drugim uslugama. Tijekom posljednjih pedesetak godina dogodile su se velike promjene ne samo u pogledu transformacije ekonomije dobara prema ekonomiji usluga nego i u pogledu zapošljavanja žena, a pogotovo žena s djecom (Wharton 2005), što je imalo posljedice na ukupni život žena, a dovelo je i do redefiniranja obiteljskog života.

Masovni rad ženske radne snage posljedica je dvaju procesa; „informatizacije, umreživanja i globalizacije ekonomije“ i „spolno uvjetovane **segmentacije tržišta rada** koja iskorištava specifične socijalne uvjete kod žena da bi povećala produktivnost, upravljačku kontrolu i konačno, dobit“ (Castells 2002: 163, istakle a.). Važno je naglasiti kako porast uključenja žena u radnu snagu u posljednjih nekoliko desetljeća nije bio samo reakcija na **potražnju radne snage** nego su njezina **rodna obilježja** ono što ju je činilo i čini izrazito privlačnom. Masovno zapošljavanje žena nema nikakve veze s njihovim **biološkim obilježjima** jer su one oduvijek radile teške **fizičke poslove** i dokazale svoje sposobnosti u mnogim opasnim zanimanjima⁷. Ono

⁷ U feminističkim se istraživanjima koristi termin društveni ugovor koji podrazumijeva „skup implicitnih (podrazumijevajućih) i eksplicitnih (izričitih) pravila kojima se uređuju

nema veze, kako kaže Castells, niti s vještinom njihovih prstiju⁸, nego sa sljedećim faktorima: mogućnostima poslodavaca da slabije plate žensku radnu snagu, kompetencijama i kvalifikacijama ženske radne snage koje im omogućavaju da rade **visokostručne poslove** te s time što postoji **tradicionalna muška proizvodnja** i „tradicionalno žensko održavanje obiteljskih i društvenih odnosa“ (Castells 2002: 179). Nadalje, fleksibilnost žena kao radnica jedan je od najvažnijih faktora povećanja zapošljavanja žena od 1990-ih jer one obavljaju glavninu honorarnih i privremenih poslova, a često su i samozaposlene. Zapošljavanje žena u zadnjih nekoliko desetljeća uvećalo je njihovu moć u obitelji jer je povećalo obiteljske prihode, čime je potkopana patrijarhalna ideja **muškog hranitelja obitelji**⁹ (*male breadwinner*) (Castells 2002), a istovremeno su konstruirani brojni modeli koegzistencije zaposlenih muškarca i zaposlenih žena koji opisuju složene odnose u obitelji i partnerstvu (Akrap, Čipin, 2010; Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012).

Zaslugom feminističkog pokreta u Americi tijekom 1970-ih i 1980-ih, a pogotovo feminističkim zahtjevom da „osobno postane političko“, vrijednost osobnog iskustva postaje bitnom u osvještavanju žena o položaju na tržištu rada, ali i u drugim područjima života, s tendencijom da se potencijalno transformira društvo u cjelini i pozicija žena u društvu (Morgan 2015). Istraživanja tog izuzetno važnog područja pokazuju kako različito rodno iskustvo stoji u osnovi procesa vezanih uz rad te da su procesi industrijalizacije promijenili modalitete rada, pa mnogi poslovi više ne počivaju na upotrebi fizičke snage, što je imalo

rodni odnosi na način da se muškarcima i ženama dodjeljuju različiti poslovi i vrijednosti, odgovornosti i obveze na tri razine: na razini kulture društva u najširem smislu te riječi – uključujući norme i vrijednosti društva; na razini institucija društva – obitelji, obrazovanja, sustava rada i dr., te na razini socijalizacijskih procesa, prije svega u obitelji“ (Kašić 2007: 23).

8 Castells navodi primjer istraživanja antropologa u tvornicama elektronike u jugoistočnoj Aziji, u kojima su se žene zapošljavale prema sporazumu upravitelja tvornica i muških glava obitelji uz društveno prihvaćanje činjenice da će žene radom na sklapanju mikroskopskih dijelova kroz desetak godina uništiti svoj vid (Castells 2002).

9 Rodna uloga muškarca kao radnika i hranitelja kompatibilna je rodnoj ulozi žene kao majke koja se brine za kućanstvo (Galić 2011a).

utjecaja na mijenjanje rodnog identiteta, a u prvom redu identiteta muškaraca (Kramer 2011).

Danas su žene, usprkos sve višim kvalifikacijama i sve većoj obrazovanosti, na tržištu rada postotno manje zaposlene od muškaraca. Na primjer u 2016. godini stopa zaposlenosti muškaraca u EU-28 iznosila je 76,8%, a žena 65,3%, odnosno razlika je iznosila 11,5 postotnih bodova. Istovremeno su postojale izražene razlike u obrazovanju muškaraca i žena, pa je 44% žena u dobi od 30. do 34. godine bilo visokoobrazovano u usporedbi s 34% muškaraca (Europska komisija 2017b). Već ovaj statistički podatak parcijalno sugerira kako su **ekonomske mogućnosti orodovljene** te da je **društveni uspjeh** umnogome determiniran spolom, a istraživanja iz područja sociologije roda pokazuju kako su i društvena klasa, rasa i etnicitet bitni u nalaženju dobro plaćenih poslova. To je u opoziciji s ideološkim mišljenjem koje se zasniva na premisi kako uspjeh u društvu treba pripisati isključivo individualnom zalaganju, što bi značilo kako osobe s višim obrazovanjem i dužim radnim stažem imaju bolje izgleda za ukupni prosperitet (Kramer 2011). Istraživanja ukazuju na problem **jaza u plaćama žena i muškaraca** (*gender pay gap*)¹⁰, koji posljedično dovodi do **razlike u ženskim i muškim mirovinama** (*pension pay gap*)¹¹. Na rodni jaz u plaćama utječu: obrazovanje, ekonomska aktivnost, sektor i zaposlenje (Leythienne, Ronkowski 2018), a osim toga snažno

10 *Rodni jaz u plaćama* termin je koji se odnosi na razliku u plaći i prihodima između muškaraca i žena (Borić, Prlenda 2007). Prosječne razlike u plaćama u Europskoj uniji iznose 16,2%, a u Hrvatskoj 8,7%. Žene manje zarađuju po satu, ostvaruju manji broj plaćenih radnih sati i imaju niže stope zapošljavanja (npr. uslijed prekida karijere). Prosječne razlike u ukupnoj zaradi između muškaraca i žena u Hrvatskoj iznose 24,4%, a u zemljama EU 39,6% (Eurostat 2018b). U Hrvatskoj je znatno veći rodni jaz u plaćama u djelatnostima kao što su zdravstvo, financije i prerađivačka industrija u odnosu na ostale djelatnosti (Levačić, Broz 2015).

11 Žene (u dobi od 65. do 79. godine) u cijeloj Europskoj uniji primaju niže mirovine od muškaraca u prosjeku za 36%. Razlike su posljedica raznih faktora: dohotka ostvarenog od formalnog zaposlenja, nižih plaća u odnosu na muškarce, zaposlenosti na nepuno radno vrijeme, kraćeg radnog vijeka žena u odnosu na muškarce i načina funkcioniranja mirovinskog sustava. Manja razlika u mirovinama može biti posljedica ravnopravnijih mogućnosti zapošljavanja (npr. priznavanje skrbi o djeci u pojedinim članicama EU i primanja obiteljske mirovine) (Europska komisija 2017a).

je povezan sa **segregacijom poslova** po spolu/rodu i podjelom na ženska i muška zanimanja (Galić 2011a). Horizontalna i/ili sektorska segregacija, odnosno razlike u zanimanjima i industrijama, te rodne uloge i rodna podjela rada u znatno većoj mjeri objašnjavaju razlike u plaćama nego „konvencionalne varijable“ kao što su obrazovanje ili iskustvo na tržištu rada (Blau, Kahn 2016; Galić 2011a).

Iako zbog promjene statusa ženā u obitelji žene koje imaju djecu u zadnjih nekoliko desetljeća znatno lakše participiraju na tržištu rada nego ranije – za razliku od razdoblja prije Drugog svjetskog rata, kada su na tržištu rada participirale uglavnom neudane žene i udane žene bez djece (Wharton 2005) – žene se još uvijek susreću s **diskriminacijom**¹² (Wade, Marx Ferrere 2015; Galić 2011a; Galić 2011b), a osim **spolne**¹³ i **dobne diskriminacije**¹⁴ prisutne su i ostale vrste (npr. etnička i rasna diskriminacija). Diskriminacija nije vidljiva isključivo u praksama zapošljavanja, plaćanja i odnošenja poslodavaca prema ženskoj radnoj snazi, nego se očituje i u nizu izbora koje svaka žena mora učiniti čak i prije nego zaradi svoj prvi novac: u pregovaranju s obitelji, u odlučivanju o obrazovanju i profesiji te zaposlenju, kao i u usklađivanju rada i života/obitelji itd.; drugim riječima, odluke koje žena donosi izvan su njezine kontrole „oblikovane diskriminacijom, društvenim normama i ostalim silama“ (Schieder, Gould 2016: 2, prev. a.). Poslodavci jedino žene pitaju o reproduktivnom i bračnom

12 „Diskriminacija je aktivno djelovanje i ponašanje na temelju predrasuda ili namjernog osporavanja prava nekoj društvenoj grupi i/ili pripadnicima/ama tih grupa“ (Barada 2007: 19). Prakse diskriminacije zabranjene su zakonom i često ih je teško dokazati jer poslodavci, zakonski gledano, ne bi smjeli diskriminirati i podržavati rodnu strukturu poslova. Često prakse diskriminacije nisu ni osvijestene, nego poslodavci već prilikom zapošljavanja pokazuju interes za intimne planove žena vezane uz trudnoću, udaju i slično.

13 „Spolna diskriminacija svako je isključivanje, ograničavanje ili nejednak tretman temeljen na spolu. Neposredna (izravna) spolna diskriminacija nepovoljno je odnošenje prema osobi zbog njezinog/njegovog spola. Posredna (neizravna) spolna diskriminacija odnosi se na nepovoljan utjecaj prividno neutralnog zakona, mjere, javne politike ili prakse na pripadnike/ce jednog spola, osim ako ta razlika nije objektivno opravdana“ (Barada, Bulić 2007: 87).

14 Žene iznad 55 godina starosti, kao i muškarci u toj i iznad te dobi, znatno slabije participiraju na tržištu rada.

statusu, a one su izložene i spolnom uznemiravanju i ucjenama vezanima uz zaposlenje i rad (Galić 2011b). Kulturna vjerovanja, stereotipi i predrasude o tome što žene i muškarci ne mogu ili ne trebaju raditi važni su faktori segregacije poslova i imaju utjecaj na ponašanje i poslodavaca i onih koji posao traže. Žene su, osim toga, svjesnije diskriminacije od muškaraca, prepoznaju je u ponašanju ne samo nadređenih muškaraca, koji su glavni diskriminatori, nego i muških kolega na radnom mjestu te su spremnije od muškaraca podržati egalitarnije rodne odnose na tržištu rada (Galić 2011b).

Ideologija „odijeljenih rodni uloga u obitelji ojačala je rodnu podjelu rada na tržištu“ (Galić 2011a: 49). Naime, poslovi i zanimanja koje obavljaju muškarci/žene nisu inherentno maskulini/feminini, niti je „prirodno“ da određene poslove obavljaju samo žene/muškarci (Wharton 2012). Pod „ženskim“ zanimanjima (npr. tajnice, medicinske sestre, njegovateljice, odgajateljice u vrtiću, učiteljice) najčešće se misli na zanimanja koja zahtijevaju karakteristike koje se tradicionalno pripisuju ženama – empatija, briga, skrb i razumijevanje – a „muškim“ zanimanjima smatraju se ona koja se tradicionalno pripisuju muškarcima i uključuju fizičku snagu, agresivnost, kompetitivnost itd. (Wharton 2012). Na taj se način perpetuiraju rodni stereotipi, a logika esencijalizma održava tradicionalnu spolnu/rodnu kompoziciju nekog zanimanja (Wharton 2012).

Početak 1970-ih raspodjela zanimanja počela se mijenjati te su muškarci i žene počeli ulaziti u netradicionalna zanimanja (Pološki Vokić et al. 2017), no i danas u suvremenim društvima mnoga zanimanja obavljaju pripadnici samo jednog spola (Eurostat 2018a), odnosno muškarci i žene nisu jednako distribuirani unutar jednog zanimanja (Wharton 2005). Primjerice, podaci za zemlje Europske unije za 2016. godinu pokazuju da je u 20 zanimanja koje obavlja 76% zaposlenih i nadalje visoka zastupljenost žena, npr. čistači/ce¹⁵ (84%), zanimanja

15 Čišćenje prostora još je jedan od primjera rodne raspodjele poslova: na primjer žene najviše rade na poslovima održavanja unutarnje čistoće objekata, a javne prostore čiste muškarci (Katunarić 1984).

vezana uz osobnu skrb¹⁶ (89%), uredski službenici/e (84%), zdravstveni tehničari/ke (78%), nastavnici/e (71%). Istovremeno muškarci su najviše zastupljeni među graditeljima/cama (97%), vozačima/cama i operaterima/kama mobilnih postrojenja (96%), metalnim radnicima/ama (96%), tehničarima/kama za znanost i inženjerstvo (83%) te stručnjacima/kinjama za znanost i inženjerstvo (74%) (Eurostat 2018a). To govori kako su zanimanja društveno konstruirana te sukladna rodnim stereotipima, pri čemu se „značajke koje bi potkopale ovu ideju ignoriraju“ (Wade, Marx Ferree 2015: 286–287, prev. a.). Ovakvo grupiranje zanimanja naziva se **horizontalna rodna segregacija poslova** i označava „koncentraciju žena i muškaraca u profesijama ili sektorima ekonomske aktivnosti“ (Meulders et al. 2010: 2, prev. a.), a konstantna je karakteristika tržišta rada i suvremenih socioekonomskih sustava (Anker 1998, prema Meulders et al. 2010) s tendencijom rasta koncentracije žena u pojedinim sektorima (Franco 2007, prema Meulders et al. 2010). Horizontalna segregacija može biti rezultat i lokalnih/kulturalnih praksi (npr. u nekoj regiji ili u drugačijim povijesnim okolnostima neki se poslovi smatraju ženskim, a neki muškima)¹⁷ (Castells 2002; Wade, Marx Ferree 2015). Također, svaki posao ima rodne implikacije, što znači da se žene s majčinskim obavezama vjerojatno neće javljati na poslove u kojima se radi u smjenama (Kramer 2011). U vezi s dominiranjem žena u pojedinim, niže plaćenim, zanimanjima skovan je termin *ružičasti ovratnici* (*pink collar workers*) kako bi se opisali poslovi koje sada već tradicionalno obavljaju žene (uredski, administrativni, asistentski i tajnički poslovi), a upotrebljava se i u širem značenju za razne poslove uslužnog sektora u kojem dominiraju žene (Basu et al. 2015).

Muška su zanimanja (*occupation*) više plaćena i imaju veći društveni ugled (Eagly, Carli 2007). Istraživanja pokazuju da kada dođe do

16 Na primjer djevojčice se od malena uče kako brinuti o mlađoj djeci, što stvara dojam da i mogu obavljati takve poslove, za koje muškarci misle da nisu kompetentni.

17 Na primjer u Indiji se građevinarstvo doživljava ženskim poslom jer se žene smatraju odgovornim za dom, dok je u Maleziji to muški posao jer uključuje terenski rad i razmišljanje o gradnji (Wade, Marx Ferree 2015).

feminizacije zanimanja, društveni status tog zanimanja pada, dok je maskulinizacija zanimanja rjeđa i rezultira povećanjem prestiža, plaće i ugleda (Wade, Marx Ferree 2015). O toj društvenoj pojavi kontekstualno govori historijat mnogih zanimanja koja su mijenjala svoju spolnu/rodnu strukturu – npr. knjižničari/ke, učitelji/ce, bankovni činovnici/e i ostala zanimanja vezana uz administrativne poslove i sl. – a koja su nekada dominantno obavljali muškarci, no danas to čine žene (Wharton 2012).¹⁸

U pogledu rodne konstitucije zanimanja važno je istaknuti i to kako muškarci češće obavljaju **visokorizične poslove** (npr. u vojsci, vatrogastvu, policiji, spasilačkim službama i slično), a rad žena na visokorizičnim poslovima ne prepoznaje se i nisko se vrednuje (npr. niz poslova u poljoprivredi danas obavljaju žene, koje su izložene visokim koncentracijama pesticida, a slično je i s radom medicinskih sestara, čiji rad nije prepoznat kao visokorizična profesija) (Kramer 2011).

Nadalje, u sociologiji možemo govoriti i o **vertikalnoj rodnoj segregaciji** ili **hijerarhijskoj segregaciji** (Bettio, Verashchagina 2009, prema Meulders et al. 2010), koja se odnosi na „raspodjelu muškaraca i žena na različitim položajima unutar jednog zanimanja ili sektora“ (Prlenda 2007: 98), odnosno na grupe radnika u zanimanjima ili sektorima na vrhu hijerarhijske ljestvice koje karakteriziraju „poželjni atributi“ kao što su „prihod, prestiž, stabilnost posla itd., neovisno o sektoru ili aktivnosti“ (Meulders et al. 2010: 2, prev. a.). Fenomen koncentracije muškaraca na prestižnim i najplaćenijim poslovima unutar pojedine djelatnosti (npr. u SAD-su su to piloti¹⁹, arhitekti, računalni

18 U popularnom ženskom časopisu *Cosmopolitan* 1967. godine računalno je programiranje opisano kao „prirodno“ za žene jer traži „strpljenje i sposobnost baratanja detaljima“. Međutim otkada je računalno programiranje konstruirano kao „muški“ posao, njegov prestiž i plaća rastu (Wade, Marx Ferree 2015: 293, prev. a.).

19 Zanimanje zrakoplovne domaćice ili stjuardese Wade i Marx Ferree (2015) analiziraju kroz aspekte spolne objektivacije, što dokazuju oglasi američkih zrakoplovnih kompanija iz 1960-ih koji su bili seksualno dvosmisleni (npr. „Zna li vaša supruga da letite s nama?“), kao i zahtjevi spram tjelesnog izgleda stjuardesa (određena težina, omjer grudi, struka, bokova i nogu).

inženjeri, programeri, zubari, kirurzi itd.) naziva se **maskulinizacija bogatstva**, a temelji se na androcentričnom i seksističkom uvjerenju da su zanimanja/poslovi koje rade muškarci vredniji i važniji od onih koje rade žene (Wade, Marx Ferree 2015). Istovremeno, žene se u istoj struci (npr. medicinskoj i nizu drugih struka) bave niže cijenenim zanimanjima; vrlo je čest primjer specijalizacija žena u pedijatriji, obiteljskoj medicini, dermatologiji (Crompton, Harris 1998) ili pak u arhitekturi, u kojoj žene češće specijaliziraju unutrašnje uređenje. Istraživanja ukazuju na to kako su glavni razlozi vertikalne segregacije obaveze žena prema obitelji i kućanstvu, izostanak s posla zbog tih obaveza, manjak samopouzdanja i niže aspiracije, stereotipi i diskriminacija menadžerica u zapošljavanju i promocijskim praksama (Kanjuo Mrčela 2008, prema Emerek 2008).

U sociologiji roda koriste se različiti termini za prepreke s kojima se susreću žene u procesima napredovanja²⁰. Jedna je od njih **stakleni strop**, koji označava „nevidljive prepreke proizašle iz složenih strukturalnih odnosa u organizacijama i ustanovama u kojima dominiraju muškarci“ (Borić 2007: 90), a koje ženama onemogućavaju napredovanje. Istraživanja pokazuju da sve više žena dolazi na menadžerske pozicije, međutim koncentrirane su na nižim nivoima hijerarhije i vrše nadzor nad zaposlenicima slične kategorije (npr. žene često nadziru žene, pripadnice etničkih manjina nadziru pripadnice etničkih manjina, itd.) (Kramer 2011). Efekt staklenog stropa nastaje na temelju stereotipnog procjenjivanja sposobnosti žena, što u stvarnosti ima reperkusije na mogućnost njihove vertikalne mobilnosti (Rhode 2003). Osim staklenog stropa prisutne su i unutarnje prepreke napredovanju žena u vidu internalizacije stereotipa, npr. pomanjkanje samopouzdanja i osjećaj nesigurnosti koji dovode do

20 Treba reći kako su na upravljačkim pozicijama u Hrvatskoj žene zastupljene s 35% te da rade uglavnom na nižim rukovodećim mjestima, iako predstavljaju većinu među visokoobrazovanima. Zakon o ravnopravnosti spolova propisao je „obvezu poduzimanja tzv. mjera pozitivne akcije (pozitivne mjere) radi postizanja stvarne jednakosti žena i muškaraca“ (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova RH, 2012: 2). Zakon određuje da postoji podzastupljenost ako je broj osoba jednog spola manji od 40% ukupnog broja sudionika/ca na svakom nivou sudjelovanja.

efekta *samoostvarujućeg proročanstva*, odnosno do odustajanja i/ili nepokušavanja napredovanja. Jedna je od prepreka i organizacijsko nepovjerenje u ženske kapacitete i njihov **stil upravljanja** (Ernst 2003; Rhode 2003), o čemu su rezultati istraživanja proturječni. Naime upravljanje žena često je podložno stereotipnom procjenjivanju i mistifikaciji iako postoje istraživanja koja upućuju na to da žene upravljaju na specifičan način (Rosener 2011). Ženski stil upravljanja povezuje se sa suosjećajnošću, ljubaznošću, prijateljskom naklonošću, nježnošću i mirnom komunikacijom²¹, dok se muškarci procjenjuju agresivnima, ambicioznima, dominantnima i samopouzdanima (Eagly, Carli 2007), no u razmatranje stila upravljanja, kao i u pogledu izbora zanimanja, trebalo bi uključiti i kulturalne različitosti (Hofstede et al. 2010). Osim toga, dodatne edukacije i usavršavanja često se odvijaju izvan radnog vremena ili vikendima, a izvan radnog vremena nerijetko se dogovaraju i novi poslovi te grade i održavaju neformalne mreže (Rhode 2003). Žene takvim događanjima rjeđe prisustvuju, što na izvjestan način umanjuje njihove upravljačke potencijale, pogotovo u svjetlu toga što danas uspješni menadžeri više vremena troše na umrežavanje nego na upravljanje, iz čega proizlazi da je socijalni kapital važniji od tradicionalnog pristupa upravljanju (Eagly, Carli 2007).

Pojam **staklenog labirinta** oslanja se na pojam staklenog stropa (Eagly, Carly 2007). Eagly i Carly (2007) tvrde kako za žene koje se žele uspeti na rukovodeće pozicije putevi postoje, ali su puni (ne)očekivanih prepreka i poteškoća. Autorice prepoznaju prepreke, ali upućuju i na to da one nisu potpuno obeshrabrujuće.

Pojam staklenog stropa upotpunjava pojam **ljepljivog poda** (*sticky floor*)²², koji ukazuje kako mnoge zaposlenice ostaju zarobljene na ni-

21 U jednoj su se studiji uspješne menadžerice pokazale nepoštenijima, sebičnijima, nasrtljivijima i bezosjećajnijima u odnosu na menadžere (Eagly, Carly 2007). Naravno, istraživanja liderskog stila najčešće dovode do kompleksnih rezultata, pa je u tom smislu potrebno konzultirati daljnju literaturu (pogledati Rosener 2011).

22 Termin je prva upotrijebila 1992. autorica Catherine Berheide rekavši da bi mnoge žene bile sretne ako bi se u karijeri uopće susrele sa staklenim stropom, aludirajući na to kako mnogima od njih „strop“ ni približno nije dostupan (pogledati Morgan 2015).

skoplaćenim radnim mjestima bez ikakve mogućnosti napredovanja (Morgan 2015). Još jedan od mnoštva termina vezan uz ovu problematiku jest **stakleni zidovi** (*glass walls*), koji se odnosi na horizontalne prepreke koje sprečavaju lateralno kretanje, najčešće žena, na radnim mjestima unutar korporacija. Riječ je o nemogućnosti skupljanja radnih iskustava na nižim radnim mjestima, koja su nužna za kasnije vertikalno napredovanje (Morgan 2015; Eagly, Carly 2007). Leonie Still (1995) je, proučavajući fenomene *staklenog stropa* i *ljepljivog poda*, utvrdila postojanje kulturalnih, organizacijskih, individualnih i političkih (*governmental*) prepreka napredovanju, a koje su ujedno i potencijalni uzroci nenapredovanja žena (prema Morgan 2015). U vezi s vertikalnim napredovanjem muškaraca skovan je termin **stakleni lift** (*glass escalator*), kojim se opisuju muškarci zaposleni u dominantno ženskim profesijama koji vrlo brzo napreduju na upravljačke položaje (Williams 1992; Morgan 2015; Lorber 2000).

Kako riješiti ovaj niz problema i prepreka vezanih uz vertikalnu mobilnost žena? Kanter (1977) smatra kako se rješenja ne mogu tražiti na individualnoj razini te da su takvi modeli pogrešni jer ne mogu pridonijeti ukidanju nejednakosti. Problemi se, tvrdi ona, mogu riješiti samo na organizacijskom nivou, pri čemu bi organizacije trebale stvarati obrasce ponašanja sukladne svojim potrebama (prema Morgan 2015). Kellerman (2003) pak upućuje na činjenicu kako upravljanje danas više nema toliku važnost kao ranije jer su nove okolnosti u svijetu rada promijenile njegov značaj. Utjecaj procesa globalizacije ključan je jer podrazumijeva razmjenu velike količine informacija, oslabljenu organizacijsku hijerarhiju i pad važnosti autoriteta. Jesu li žene uopće i u kojoj mjeri zainteresirane za upravljanje? Ovo pitanje otvara u sociologiji roda niz mogućnosti za preispitivanje patrijarhalnosti suvremenih društava.

Rodnu organizaciju plaćenog rada prati **rodna organizacija rada u domaćinstvu**, a odnos rada i obitelji povijesno se mijenjao. Ta je tema otvorena još u kasnim 1970-ima, kada se debatiralo je li rad u kući uopće *rad*, odnosno je li riječ o neproduktivnom radu ili ženski rad u kući stvara višak vrijednosti (Thistle 2002), kao i rad za potrebe kapitalističke

proizvodnje. Za izdvojiti su, između ostalih, dva stajališta: 1) da je riječ o radu koji je uključen u kapitalističku ekonomiju kroz servisiranje muške radne snage i odgajanje budućih radnika i 2) da taj rad jača subordinaciju žena u kući (Jackson, Faulkner 1993).²³ Bez obzira na to kako se shvatila uloga neplaćenog rada, na djelu su globalni ekonomski trendovi koji pokazuju da za zadovoljenje mnogih potreba u obiteljima više nije dovoljan jedan dohodak nego dva (Galić, 2011a) pa pitanje neplaćenog rada u kući postaje još aktualnijim nego što je to bilo ranije kada žene nisu masovno sudjelovale na tržištu rada.

U međuvremenu istraživane su i predstavljene nove spoznaje po kojima se rad u kući razlikuje od rada za novac iako ne postoji potpuno utvrđena specifikacija poslova, uvjeta rada, vremena predviđenog za odmor i sl. (Jackson, Faulkner 1993). Temeljna je karakteristika kućnog rada to da je neplaćen i da se odvija u društvenim odnosima različitim od onih koje karakterizira kapitalistička proizvodnja. Specifičnost je ovog rada što on ima i emocionalne karakteristike „**rada iz ljubavi**“ jer mnoge žene nakon ulaska u bračnu zajednicu dolaze do spoznaje da nisu stekle ni emocionalno ni partnersko ispunjenje te da obiteljska zajednica prije ima karakteristike nejednakog odnosa moći (Jackson, Faulkner 1993)²⁴, pa kućnim radom žene nastoje, između ostalog, kompenzirati nedostatke takvog odnosa. Nadalje, od žena se očekuje kontinuirana **briga** (*care work*) bez obzira na to odnosi li se ona na funkcioniranje domaćinstva (kupovanje odjeće, hrane, održavanje društvenih kontakata itd.), djecu ili brigu o mlađim ili starijim članovima obitelji, što uključuje znatno šire i specifične oblike rada. Pritisak da se još dodatno organizira i brine

²³ Feminističke teoretičarke (Delphy, Leonard i Walby) došle su do zaključka da muškarci eksploatiraju ženski rad unutar kućnog ili patrijarhalnog modela proizvodnje. Analiza distribucije kućnih resursa pokazala je kako žene raspoložu resursima, ali prilikom distribucije u obzir uzimaju potrebe svih ostalih prije svojih vlastitih (npr. što se tiče novca i hrane); preciznije, potrebe muškaraca i njihove želje imaju prednost spram žena kao supruga i majki (Jackson, Faulkner 1993).

²⁴ Jedna je od karakteristika naivnog promišljanja braka i koncept tzv. romantične ljubavi odnosno idealizacija poželjnih karakteristika bračnog partnera. O konceptu romantične ljubavi pogledati djelo Simone de Beauvoir *Drugi spol*.

o životu u obitelji naziva se **trećom smjenom**, a uključuje pregovaranje, razumijevanje i emocionalni rad koji nije uključen u **drugu smjenu**, vezanu uz puko obavljanje poslova u obitelji nakon radnog dana (Hochschild 1997, prema Wharton 2005).

Nadalje, **majčinstvo** je vrlo visoko cijenjena vrijednost u većini društava jer ima implikacije na ženino osjećanje sebstva, odnose s drugima i ukupni životni stil (Jackson, Faulkner 1993). U zapadnim društvima majka se smatra isključivo odgovornom za odgoj djece, pri čemu se od nje očekuje da je toj ulozi u potpunosti posvećena.²⁵ Izjednačavanje roditeljstva s majčinstvom izrazito je rezistentna norma (Jackson, Faulkner 1993; Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012). Istraživanja pokazuju: 1) da su mnoga radna mjesta s punim radnim vremenom strukturirana tako da su nekompatibilna s roditeljstvom/majčinstvom i obavljanjem poslova vezanih za kućanstvo i obitelj (Lorber 2000) te 2) da alokacija vremena i usklađivanje radnih i obiteljskih obaveza uključuje mnoge sukobe i probleme u obiteljima, pri čemu se događa prelijevanje nezadovoljstva iz sfere rada u obitelj i obrnuto (Čudina-Obradović, Obradović 2001). Za usklađivanje rada i života **radno vrijeme** se pokazuje najvažnijim prediktorom. Naime, **usklađivanje majčinstva i participacije na tržištu rada** otežano je zbog prihvaćanja vrijednosti tradicionalizma, manje zastupljenosti muškaraca u brizi o obitelji, ali i niza strukturalnih prepreka koje uključuju rigidnost tržišta rada, neadekvatnu javnu skrb o djeci i nemogućnost postizanja fleksibilnosti radnog vremena (Eurofound 2018). Osobitom problemu na tržištu rada izložene su samohrane majke, koje najčešće nemaju dostatne prihode za sebe i skrb djeteta ili djece (Galić 2011a). Važno je istaknuti i kako su dobro plaćeni poslovi oblikovani prema razvoju muške karijere, koja je najčešće neprekinuta i dugotrajna te podrazumijeva rad u istom zanimanju, dok žene zbog majčinstva često imaju prekid karijere, pa se događa da nakon rodil-

²⁵ Feministkinje su nastojale dekonstruirati mit o majčinstvu kao ispunjenju sebstva te afirmirati prava majki izvan heteroseksualnih veza, što predstavlja izazov patrijarhalnim obiteljskim strukturama (Jackson, Faulkner 1993).

jnog/roditeljskog dopusta ne obavljaju poslove iste razine koje su obavljale ranije, pogotovo ako je riječ o ženama niže kvalifikacije (Lorber 2000; Galić 2011b).

U modernim se društvima dualizam rada na tržištu i rada u domaćinstvu nastoji prevladati, pa se na ta, u osnovi suprotstavljena, područja (koja pripadaju javnoj odnosno privatnoj sferi) gleda kroz prizmu međusobne ovisnosti.²⁶ Dapače, odnos rada i obitelji nije statičnog karaktera, nego odražava šire društvene vrijednosti i razvija se u skladu s njima (Wharton 2005). Dok su kulturne vrijednosti teško promjenjive, strukturalne prepreke predmet su javnih politika. Zbog toga postoji sve veća usmjerenost na **usklađivanje rada i života** (*work-life balance*), odnosno **usklađivanje rada i obitelji** (*work-family balance*); štoviše, ova se podjela našla u eksplicitnim ciljevima europskih politika (Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012). U svjetlu promjena na području rada u smjeru fleksibilnosti, ali i nesigurnosti opstanka, na tržištu rada postoji sve veća neusklađenost, pa neki autori govore prije o *konfliktu* nego o *ravnoteži* (Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012). Tome je razlog što usklađivanje ne samo da podrazumijeva (često patrijarhalni) partnerski dogovor o radu unutar obitelji nego i uključuje stalno određivanje prioriteta između poslovnih i obiteljskih obaveza u sve kraćem vremenskom roku (*competing priorities, time squeeze*) (Van der Lippe et al. 2006, Fagan et al. 2006, Edlund 2007, prema Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012). Upravljanje vremenom pokazuje se kao izuzetno težak zadatak jer ljudi sve više vremena provode na poslu, pa uslijed toga osjećaju pritisak da obaveze u obitelji „odrade“ na što racionalniji način.

Područje **usklađivanja** u sociologiji roda obuhvaća širok spektar istraživačkih problema koji uključuju već spomenute rodne stereotipe i predrasude, neravnomjernu podjelu poslova u obitelji, rod-

²⁶ Odvojene sfere rada i obitelji bile su sukladne odvojenim svjetovima odgovornosti i obaveza muškaraca i žena, koji se u prošlosti nisu međusobno preklapali (Wharton 2005).

nu segregaciju na tržištu rada i nesigurne oblike rada, rodni jaz u plaćama, zatim nedostupnost i/ili nemogućnost korištenja usluge predškolskog odgoja i obrazovanja, nerazvijenu svijest o važnosti politikā usklađivanja i nedostatak političke volje za uvođenjem promjena (Bertek, Dobrotić 2016), ali i optimalno korištenje ljudskih potencijala i postizanje ekonomske uspješnosti i više zaposlenosti (Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012). Usmjerenje nacionalnih politika u usklađivanju rada i života itekako je važno, pa se može govoriti o tri modela: 1) *skandinavski*, koji ima dostupnu institucionalnu skrb za djecu, plaćene roditeljske dopuste i skraćeno radno vrijeme zbog roditeljskih obaveza; 2) *liberalni i kontinentalni*, prema kojem je usklađivanje uglavnom prvenstveno prepušteno roditeljima, pa žene pretežno rade u skraćenom radnom vremenu i 3) *mediteranski*, koji karakterizira nedostatna institucionalna skrb i nemogućnost postizanja skraćenog radnog vremena, što rezultira isključenošću žena s djecom s tržišta rada (Scherer, Steiber 2007, prema Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012).

Gledano iz interseksionalne perspektive, u okviru te teme problematizira se i **komodifikacija kućnog rada**, posebno u kontekstu migrantske radne snage, čiji je rad u domaćinstvima srednje, više i visoke klase u npr. zemljama zapadne Europe jedna od najbrže rastućih industrija u posljednjih nekoliko desetljeća, tj. otkada su žene počele zauzimati značajno i neizostavno mjesto na tržištu rada (Kang 2003).

Na razini poduzeća ili iz organizacijske perspektive važnim se vidi uspostavljanje praksi prilagođenih obiteljskom životu, koje bi trebale omogućiti fleksibilno radno vrijeme, dijeljenje poslova (*job sharing*), rad na daljinu, rad od kuće te niz usluga vezanih uz brigu za starije i djecu (npr. vrtićku skrb u organizaciji poslodavca).²⁷ Procjenjuje se

²⁷ U Hrvatskoj danas postoji niz tvrtki koje su dobile oznaku *Mamforce company* kao „znak kvalitete koji poslodavcima potvrđuje kompetencije u provođenju obiteljski odgovorne i rodno osviještene politike upravljanja ljudskim potencijalima“. Pogledati opširnije na: <http://www.mamforce.hr/mamforce-potice-promjenu.aspx> (posjet 25. lipnja 2019.).

kako bi takva podrška omogućila ženama veće posvećivanje poslu i izgradnju socijalnog kapitala te natjecanje za više položaje, što je potvrdila jedna studija na uzorku od 72 velike američke firme koje su na taj način sredinom 1990-ih povisile udio žena u višem menadžmentu (Eagly, Carli 2007).

Zaključno, rodna nejednakost ugrađena je u organizaciju ekonomskih i obiteljskih, ali i mnogih drugih odnosa, pa svako dalje bavljenje ovom problematikom podrazumijeva traženje društvenih, sistemskih, a ne individualnih, rješenja (Lorber 2000). S druge strane, društvene norme i vrijednosna očekivanja u velikoj mjeri određuju mogućnost realizacije socijalnih politika (Crompton, Lyonette 2006, prema Kanjuo Mrčela, Černigoj Sadar 2012).

Zadaci za samostalan rad:

- Lisa Wade i Myra Marx Ferree (2015: 26–27) ističu da svijet promatramo kroz rodno binarne naočale. Razmislite o ovoj konstataciji i 1) napravite listu stvari (na primjer aktivnosti, profesija, odjeće, glazbe, hobija itd.) svrstavajući ih u rodne kategorije (maskulino/feminino) i 2) razmislite o eventualnoj potpodjeli navedenih stvari dodajući im stupanj maskuliniteta/feminiteta. Koliko ovakve (pot)podjele reduciraju realitet i utječu na živote konkretnih osoba?

- Razmislite o tome što za vas znači biti žena, odnosno muškarac. Porazgovarajte o tome sa svojim roditeljima te bakama i djedovima. Komparirajte odgovore. U čemu se vaše rodne predodžbe, definicije i očekivanja podudaraju, a u čemu ne? Koja generacija je tradicionalnija, a koja egalitarnija? Zašto?

- M. J. Matsuda je u članku „Beside my sister, facing the enemy: Legal theory out of coalition“ objasnila metodu koju naziva „pitaj drugo pitanje“ (*ask the other question*), a koja omogućava uvid u povezanost različitih oblika subordinacije: „Kada vidim da nešto izgleda rasistički, pitam ‘Gdje je u tome patrijarhat?’ Kad vidim da nešto izgleda seksis-

tički, pitam 'Gdje je u tome heteroseksizam?' Kada vidim nešto što izgleda homofobno, pitam, 'Gdje su u tome klasni interesi?'" (Matsuda 1991: 1189, prev. a.)

- Pogledajte dokumentarni film *Housemaids* (2013., redatelj: Gabriel Mascaro, vimeo.com/ondemand/housemaids) ili dokumentarni serijal BBC-a *Servants: The True Story of Life Below Stairs*. (Dio 1, 2, 3: www.youtube.com/watch?v=wqiMASK5MIU, www.youtube.com/watch?v=HEszMDXzWsk, www.youtube.com/watch?v=kbAsugV-jF8).

- Analizirajte odabrani dokumentarni film primjenjujući Matsudinu metodu „pitaj drugo pitanje“. Svoja zapažanja prokomentirajte s grupom.

- Svake godine Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske na svojim internetskim stranicama objavljuje publikaciju *Žene i muškarci u Hrvatskoj*. Potražite navedenu publikaciju te proučite statističke podatke koji se odnose na obrazovanje te zaposlenost i plaće. Kako se rodna binarnost i rodne nejednakosti manifestiraju u ovim važnim područjima?

PSIHOLOGIJA RODA

Ivana Jugović

psihologija roda područje je psihologije koje je svoj razvoj započelo tijekom 1960-ih i 1970-ih godina (Rutherford et al. 2012; Stewart, Dottolo 2006), kao reakcija na prethodne pristupe proučavanju razlika između žena i muškaraca. Dotada postojeći teorijski i empirijski pristupi pretpostavljali su da su razlike između žena i muškaraca univerzalne i biološki utemeljene, a muškarci su se često uzimali kao norma, odnosno standard za zdravo psihološko funkcioniranje ili moralni razvoj, primjerice u teorijama ili istraživanjima Eyesencka, Eriksona, Freuda, Kohlberga ili Piageta, dok su se žene izostavljale iz istraživanja ili smatrale inferiornima u odnosu na muškarce (McCreary, Chrisler 2010; Sechzer, Carulli Rabinowitz 2008). Ono što takva istraživanja i teorije nisu uzimali u obzir jest važnost društvenog konteksta u oblikovanju razlika između žena i muškaraca. Feminističke psihologinje su, potaknute pokretom za prava žena, krajem 1960-ih i u 1970-im godinama počele pisati o sociokulturnim utjecajima na ponašanja i koristile su pojam rod kako bi opisale psihološke i socijalne aspekte ponašanja. Naime, pojam spol u psihologijskim se istraživanjima koristio kako bi označio i biološke (npr. spolne kromosome ili hormone) i sociokulturalne čimbenike (npr. spolne uloge ili spolne razlike u ličnosti). No istovremeno je postojala tendencija da se spolne razlike interpretiraju kao urođene biološke razlike, čak i kada nije bilo dokaza o biološkim uzrocima (Bosson et al. 2018; Sechzer, Carulli Rabinowitz 2008). Feministička psihologinja Rhoda Unger (1979), s ciljem razrješenja višeznačnosti i nepreciznosti pojma spol, uvela je pojam rod, koji se odnosi na nebiološke, kulturalno konstruirane aspekte bivanja muškarcem ili ženom, razlikujući ga od pojma spol, koji se odnosi na biološke aspekte. Postupno su se razvijali

ključni koncepti psihologije roda, kao što su rodne uloge, rodni identitet i rodni stereotipi, koji odražavaju važnost socijalnih i kulturalnih aspekata ponašanja, osobina, uvjerenja i uloga žena i muškaraca. Ovi koncepti pružili su mogućnost za dublje razumijevanje kompleksnosti ne samo razlika između žena i muškaraca već i procesa kojima se usvajaju različita ponašanja i uloge te njihovih posljedica na slabiji položaj žena u društvu. Iako ima relativno kratku povijest, psihologija roda danas je vrlo bogato i plodno područje po pitanju teorijskih razmatranja i empirijskih istraživanja.

Ovo poglavlje pruža uvod u psihologiju roda, a u njegovom prvom dijelu opisane su glavne teorije psihologije roda, i to kronološki kako bi se mogli uočiti problemski sklopovi koji se obrađuju u pojedinim razdobljima. U drugom dijelu teksta protumačeni su temeljni koncepti psihologije roda uz objašnjenje razlika i sličnosti među njima. Treći dio nudi uvid u suvremene trendove u psihologiji roda uz recentna istraživanja u ovom području. U četvrtom dijelu teksta ukratko su opisani metodološki pristupi primijenjeni u istraživanjima u području psihologije roda.

1. Teorijski pristupi u psihologiji roda

Teorijski pregled pružit će uvid u ključne teorijske perspektive iz područja psihologije roda. Pregled uključuje socijalizacijske teorije poput teorije socijalnog učenja i kognitivno-razvojnih modela nastalih u 1960-im i 1970-im godinama, zatim teorije rodnih uloga kao osobina ličnosti iz 1970-ih te nakon njih modele iz 1980-ih kao što su teorija društvenih uloga i model roda u kontekstu.

No prije opisa ovih teorijskih pristupa rodu, važno je osvrnuti se i na dva pitanja koja se često susreću u psihologiji roda. Prvo je „Koliko su velike razlike između muškaraca i žena?“ a drugo „U kojoj mjeri razlike između žena i muškaraca objašnjavaju biološki čimbenici, a u kojoj okolinski?“ Kroz povijest psihologije često su se naglašavale razlike između žena i muškaraca (Rutherford et al. 2012). Ključno istraživanje koje je ukazalo na to da razlike nisu velike provele su Eleanor Maccoby i Carol

Jacklin 1974. godine, kada su metaanalizom 1400 studija utvrdile da se konzistentne razlike između žena i muškaraca javljaju u samo četiri od 80 ispitanih područja ponašanja. Pokazalo se da muškarci imaju bolju spacijalnu orijentaciju, matematičke sposobnosti i da imaju višu agresivnost od žena, dok su na verbalnim sposobnostima žene imale bolje rezultate (Maccoby, Jacklin 1974). U međuvremenu je recentnija metaanaliza matematičkih sposobnosti pokazala da gotovo i nema razlika između američkih učenika i učenica u matematičkim sposobnostima (Hyde et al. 2008). Što se tiče pitanja je li za razlike više odgovorna biologija ili okolina, Lips (2006) zaključuje da je s vremenom postalo jasno da ni biologija ni kultura ne oblikuju ponašanja samostalno, već u međudjelovanju oblikuju ponašanja u svakoj fazi razvoja osobe. Biološki temelji ljudskog ponašanja i iskustva mogu se pronaći u evoluciji, genetskom naslijeđu (kromosomima), fiziologiji (npr. hormonima) i morfologiji (npr. razvoju genitalija i grudi te razlici u visini i u građi mozga) (Stainton Rogers, Stainton Rogers 2001). No valja naglasiti da „biologija nije sudbina“ (Stainton Rogers, Stainton Rogers 2001: 17), odnosno da biološki utemeljene razlike nisu nužno nepromjenjive (esencijalne) (Lips 2006). Naime, iskustvo također može utjecati na biologiju (npr. strukturu i funkcije moždanih stanica i morfologiju mozga) (Ungerleider 1995).

Društveni utjecaji na ljudsko ponašanje opisani su kroz različite teorije psihologije roda koje su prezentirane u nastavku teksta. Ključne pretpostavke teorija u psihologiji roda jesu: da su rodne razlike rezultat ili učenja u kontaktu s okolinom ili identifikacije s vlastitim rodnim identitetom (a ne samo bioloških čimbenika); da su maskulinitet i feminitet odvojene i da se mogu javiti i kod žena i kod muškaraca (a ne da je feminitet jedino prirodna za žene, a maskulinitet za muškarce); te da se rodne razlike mogu objasniti nejednakim društvenim položajem žena i muškaraca i društvenim ulogama koje igraju (a ne samo biološkim čimbenicima i ranom socijalizacijom). U Tablici 1. prikazane su glavne ideje svakog od navedenih teorijskih pristupa u psihologiji roda.

Tablica 1. Teorijski pristupi u psihologiji roda po razdobljima

Razdoblje razvoja pristupa	Teorijski pristupi i autori/ce	Ključni doprinosi, ideje i koncepti
1960-e i 1970-e	Socijalizacijske teorije	
	Teorija socijalnog učenja (Bandura 1965)	Učenje rodno tipiziranog ponašanja odvija se po istim principima učenja koji vrijede za usvajanje ostalih ponašanja. Rodno se tipizirana ponašanja uče, stoga se mogu izmijeniti te naučiti ponašanja koja su neopterećena rodnim stereotipima.
	Kognitivne teorije rodnog razvoja: Kognitivno-razvojna teorija (Kohlberg 1966) Teorija rodnih shema (Bem 1981)	Istraživanje kognicije i rekonceptualizacija uloge djeteta kao aktivnog sudionika u učenju, a ne pasivnog primatelja socijalizacijskih utjecaja.
1970-e	Teorije rodnih uloga kao osobina ličnosti	
	Bem (1974)	Koncept androginosti. Politička komponenta – doprinos društvenoj promjeni.
	Spence et al. (1975)	Maskulnost i femininost odvojene su i neovisne osobine. Maskulnost i femininost multidimenzionalni su koncepti.
1980-e	Teorije rodnih uloga koje naglašavaju važnost društvenog konteksta	
	Teorija društvene uloge (Eagly 1987)	Naglašava se uloga trenutne društvene strukture, a ne rane socijalizacije, u objašnjenju rodnih razlika u ponašanjima.
	Model roda u kontekstu (Deaux, Major 1987)	Rodna ponašanja vrlo su fleksibilna i pod utjecajem konteksta.

1.1. Socijalizacijske teorije

U socijalizacijskim teorijama opisuje se rodno tipiziranje, tj. proces kojim se razvijaju karakteristike konzistentne s rodnom ulogom, kao što su rodno tipizirana ponašanja, osobine ličnosti, uvjerenja, preferencije i stavovi (Galambos 2004). Najpoznatije teorije koje objašnjavaju usvajanje rodnog identiteta i društveno propisanih ponašanja, osobina i uloga za muškarce i žene jesu teorije socijalnog učenja i kognitivne teorije rodnog razvoja.

1.1.1. Teorija socijalnog učenja

Prema teoriji socijalnog učenja, ponašanja u kojima se žene i muškarci razlikuju stečena su iskustvom i internalizacijom kulturalnih poruka o prihvatljivom ponašanju (Bandura 1989). Polazi se od pretpostavke da se učenje rodno tipiziranog ponašanja odvija po istim principima učenja koji vrijede za usvajanje ostalih ponašanja: potkrepljivanjem i kažnjavanjem, učenjem opažanjem, imitacijom i samoregulacijom (Bandura 1989). Djeca nauče anticipirati posljedice ponašanja, te se, primjerice, dječaci ponašaju na tipično maskulin način jer im to ponašanje donosi pozitivne reakcije okoline, a izbjegavaju se ponašati na tradicionalno feminin način jer zbog takvog ponašanja doživljavaju neodobravanje ili ignoriranje. Također se smatralo da djeca mogu vikarijski učiti, odnosno usvajati ponašanja tako što vide kako okolina reagira na rodno prikladna ili neprikladna ponašanja drugih osoba (Bandura 1965). Djeca postupno internaliziraju pravila o ponašanjima koja se s obzirom na rod očekuju od njih tako što nauče predviđati tuđe reakcije na svoja ponašanja, te sami usklađuju svoje postupke s naučenim normama (Kessler, McKenna 1978). U početku razvoja teorije socijalnog učenja smatralo se da su roditelji ključni modeli za usvajanje rodno tipiziranih ponašanja, no u novije vrijeme više se pažnje poklanja drugim socijalizacijskim utjecajima, kao što su odgajatelji/ce, učitelji/ce, treneri/ce i vršn-

jaci/kinje, kao i mediji kroz filmove, TV, knjige i časopise (Lips 2006). Teorija socijalnog učenja mnogo pažnje posvećuje mogućnostima promjene. S obzirom na to da je pretpostavka da se rodno tipizirana ponašanja uče, ona se također mogu i izmijeniti te naučiti druga koja su neopterećena rodnim stereotipima. Ta je pretpostavka i potvrđena istraživanjem o djelotvornosti potkrepljenja na ponašanja koja stereotipno odgovaraju suprotnom spolu/rodu. Naime, djevojčice i dječaci su se, nakon gledanja filma o djetetu koje obavlja rodno nestereotipne aktivnosti i za to dobiva pohvale, zaista češće ponašali na način koji se tradicionalno pripisuje suprotnom spolu (Katz, Walsh 1991).

1.1.2. Kognitivne teorije rodnog razvoja

Kognitivni pristup razvoju rodnih uloga usmjeren je na stjecanje znanja o spolu, rodu i rodnim ulogama te na povezanost tog znanja s pojavom rodno tipiziranog ponašanja (Vasta et al. 1997). Ključni fokus ovog pristupa jest orijentiranost na istraživanje kognicije i re-konceptualizacija uloge djeteta kao aktivnog sudionika/ce u učenju, a ne pasivnog primatelja/ice socijalizacijskih utjecaja. U ovom pristupu razlikuju se kognitivno-razvojna teorija (Kohlberg 1966) i teorija rodnih shema (Bem 1981).

1.1.2.1. Kognitivno-razvojna teorija

Kohlberg (1966) je smatrao da su djeca aktivni sudionici/e koji pokušavaju dati smisao svijetu oko sebe, kao i to da dječja uvjerenja o rodu usmjeravaju njihove interakcije u socijalnom okruženju, motivirajući ih da se ponašaju na maskulin ili feminin način (Archer, Lloyd 2002). Prema Kohlbergu, rodni identitet („Ja sam dječak“ ili „Ja sam djevojčica“) uključuje svjesnost djeteta o tome da postoje dva spola, kao i to da dijete pripada jednom od njih. Rodni identitet, tj. točno određenje vlastitog spola, razvija se oko 2. ili 3. godine djetet-

tova života. Nakon toga razvija se rodna stabilnost, u dobi od oko 3,5 do 4,5 godina, a odnosi se na znanje da osoba ostaje istog spola kroz razvoj. Potom, oko 6. do 7. godine, slijedi usvajanje rodne konstantnosti, koja se odnosi na razumijevanje da su dva spola fiksne kategorije i da se ne mogu promijeniti npr. promjenom izgleda (već se odnose na genitalne razlike). Djeca koja nisu usvojila rodnu konstantnost vjeruju da se djevojčica može promijeniti u dječaka kada ošiša kosu na kratko ili da dječak postaje djevojčica kada je odjeven u haljinu. Prema Kohlbergu, rodni identitet postaje stabilni organizirajući princip za rodna znanja i ponašanja tek kada djeca usvoje rodnu konstantnost. No istraživanja to nisu u potpunosti potvrdila, već su pokazala da je rodna konstantnost važna za odabir rodno tipiziranih igara kod dječaka, ali ne i kod djevojčica (Frey, Ruble 1992; Lobel, Menashri 1993).

Za razliku od teorije socijalnog učenja, u kognitivno-razvojnoj teoriji nagrađivanje nije ono što djecu čini rodno tipiziranima, već je identificiranje sebe kao dječaka odnosno djevojčice ono što rodno stereotipne aktivnosti čini nagrađujućima (Lippa 2005). Lippa (2005) se stoga pita bi li u društvu u kojem rodne razlike nisu snažne samoidentifikacija kao muškarca odnosno žene možda u manjoj mjeri vodila rodnim razlikama u ponašanjima.

1.1.2.2. Teorija rodnih shema

Sandra Bem smatrala je da su djeca prikazana previše pasivnima u teoriji socijalnog učenja. Prema njezinoj teoriji rodnih shema (1981), osoba uči kompleksnu mrežu koncepata i simbola povezanih s rodom od kulture u kojoj živi. Bem definira rodnu shemu kao kognitivnu strukturu koja se upotrebljava za organizaciju podataka koji se odnose na rod. Kada osoba usvoji rodnu shemu i njom organizira znanje i uvjerenja o rodu, tada i percipira svoja i tuđa ponašanja kroz filtere tih shema (Lippa 2005). Rodne sheme djece stereotipne su i vrlo pojednostavljene i odnose se najčešće na vrlo vidljive osobine poput

frizure, odjeće ili zanimanja, a djeca koriste te sheme o muškosti i ženskosti kako bi prilagodila svoja ponašanja vezana uz rod (Vander Zanden 1990). Bem naglašava i da osoba (odrasla ili dijete) može biti snažno rodno shematična (kada percipira svijet u terminima muško/žensko i pokušava uskladiti vlastito ponašanje s rodnim stereotipima) ili ashematična (kada joj nije bitno jesu li vlastita ili tuđa ponašanja maskulina ili feminina). Rodne sheme oblikovane su pod utjecajem kulture, obitelji, vršnjaka, medija, a što su razlike između muškaraca i žena u kulturi naglašenije, to je veća šansa da će dijete odrasti u rodno shematičnu osobu. Istraživanja pokazuju da se djeca čije su rodne sheme jače razvijene sjećaju više slika muškaraca i žena koji su prikazani u tradicionalnim i rodno stereotipnim ulogama nego onih koji su u suprotnosti s rodnim stereotipima (Stangor, Ruble 1987). Ovaj model skreće nam pažnju na činjenicu da djeca aktivno traže i uče pojmove vezane uz rod te da samoreguliraju svoja ponašanja.

1.2. Maskulinitet, femininitet i androginitet kao osobine ličnosti

Rod kao osobina ličnosti proučavao se u dva navrata. Od sredine 1930-ih do sredine 1960-ih proučavale su se femininitet i maskulinitet kao dvije suprotne i opće osobine ličnosti. Constantinople (1973) je uočila da se u tradiciji modela ličnosti smatralo da su maskulinitet i femininitet suprotni polovi jedne bipolarne dimenzije, što je značilo da osoba može biti ili maskulina ili feminina, no da istovremeno ne može posjedovati obje osobine. Constantinople (1973) se nije slagala s dotada raširenim uvjerenjem da je femininitet normalna i jedino prirodna u žena, a maskulinitet u muškaraca.

U 1970-im godinama istraživanja o rodu usmjeravaju se na rodne uloge kao osobine ličnosti. Femininitet se često operacionalizira kroz posjedovanje ekspresivnih osobina kao što su suosjećajnost, osjetljivost i vedrina, a maskulinitet kroz posjedovanje instrumentalnih osobina kao što su vodstvo i neovisnost (Bem 1974; Spence et

al. 1975). Sandra Bem i Janet Spence smatrale su maskulinitet i femininitet odvojenim i neovisnim osobinama, a ne suprotnim krajevima jednog kontinuuma kao što su to pretpostavljale dotada postojeće teorije maskuliniteta i femininiteta. **Femininitet** i **maskulinitet** definirale su u terminima društvenih ideala i očekivanja, a ne bioloških razlika između muškaraca i žena, a za razliku od dotada postojećih teorija o maskulinitetu i femininitetu, Spence i Bem nisu pretpostavljale da je jedino rodno tipizirano ponašanje zdravo za osobu (Bem 1974; Spence et al. 1975).

Iako su dijelile te temeljne pretpostavke, konceptualno i empirijsko stajalište Bem i Spence se razlikovalo. Bavljenje rodnim ulogama za Bem je imalo političko značenje (doprinos društvenoj promjeni) koliko i znanstveno (Ashmore 1990; Bem 1972, 1974). Smatrala je da tradicionalne rodne uloge ograničavaju osobu tj. da su žene ograničavane na to da budu feminine, a muškarci da budu maskulini. Uvela je koncept psihološke **androginiteta**, koju je smatrala odvojenim zasebnim općim tipom ličnosti povezanim s rodom koji se temelji na ravnoteži maskuliniteta i femininiteta. Pretpostavila je da se androgine osobe bolje prilagođavaju zahtjevima različitih situacija te da su zbog svoje fleksibilnosti androgini muškarci i žene bolje psihološki prilagođeni, dok su stereotipno maskuline ili stereotipno feminine osobe ograničene svojim rodnim ulogama. Istraživanja nisu u potpunosti potvrdila bolju psihološku prilagodbu androginih osoba u odnosu na one feminine ili maskuline. Dio istraživanja pokazao je da maskuline i androgine osobe imaju više samopouzdanja i iskazuju nižu razinu anksioznosti i depresivnosti od femininih (Bassoff, Glass 1982; Whitley 1983, 1984), dok je dio istraživanja pokazao da je femininitet povezana s empatičnošću (Spence, Helmreich 1978) i osobinama koje nekoga čine dobrim prijateljem, ljubavnikom i bračnim partnerom (Abele 2003; Kurdek, Schmitt 1986). Recentnije istraživanje s američkim adolescentima/cama pokazuje da postoji povezanost između androgine rodne uloge i veće kvalitete života povezane sa zdravljem među latinoameričkim djevojkama i djevojkama bjelkinjama, no da povezanosti nema kod afroameričkih djevojaka niti mladića, što up-

učuje na važnost uzimanja manjinskog statusa u obzir prilikom istraživanja rodne perspektive (Scott et al. 2015).

Spence je maskulinitet i feminitet smatrala osobinama poželjnim kod muškaraca i žena, ali tipičnijima za jedan nego drugi spol (Spence et al. 1974, 1975). Spence se razlikovala od Bem po tome što je smatrala da često korišteni upitnici kao što su Bem Sex Role Inventory (BSRI; Bem 1974) i Personal Attributes Questionnaire (PAQ; Spence et al. 1974) ne mjere maskulinitet i feminitet, već samo dimenzije instrumentalnosti i ekspresivnosti. Prema Spence, maskulinitet i feminitet multidimenzionalni su koncepti, a njihove su sastavnice međusobno slabo povezane (Spence, Buckner 1995). Spence je smatrala da različiti faktori koji doprinose rodnom identitetu, npr. osobine ličnosti, fizičke karakteristike, sposobnosti, interesi, preferencije zanimanja itd., imaju različit razvojni tijek i da su u kompleksnim interakcijama, a istraživanja su potvrdila da rodno tipizirane osobine nisu nužno povezane sa stavovima o rodnim ulogama (Spence, Helmreich 1978).

1.3. Teorije koje posebno naglašavaju važnost društvenog konteksta

U 1980-im godinama razvijeni su modeli u kojima se u proučavanju rodnih razlika uzima u obzir društveni kontekst, a ključni modeli tog razdoblja bili su teorija društvene uloge (Eagly 1987) i model roda u kontekstu (Deaux, Major 1987). Glavna je pretpostavka ovog pristupa da društvo uvelike utječe na oblikovanje misli, osjećaja i ponašanja žena i muškaraca (Ashmore 1990). Takav pristup uvelike proistječe iz feminističkog pokreta, koji se javlja u kasnim 1960-im godinama i koji usmjerava pažnju društva na položaj žena i utjecaj kulturalno-povijesnog konteksta na oblikovanje rodnih uloga (Spence et al. 1985).

1.3.1. Teorija društvene uloge

Alice Eagly (1987) u teoriji društvene uloge pretpostavlja da rodna podjela rada u društvu rezultira rodnim stereotipima i razlikama u ponašanju žena i muškaraca. Muškarci, ograničeni društvenom ulogom u kojoj više sudjeluju u kompetitivnom svijetu rada, sporta i javnom životu, pokazuju više asertivnih ponašanja i, kao rezultat toga, percipiraju se asertivnijima od žena. S druge strane, zbog rodnih uloga vezanih uz odgoj i brigu o djeci i domu, žene pokazuju više brižnosti, te su posljedično percipirane brižnijima od muškaraca (Lippa 2005). Dakle, uvjerenja koja proizlaze iz podjele rada očekivanja su koja ljudi imaju o osobinama i ponašanjima žena i muškaraca te uvjerenja o vlastitim sposobnostima i vještinama koje bi mogli ili trebali razviti. Eagly navodi da ta uvjerenja oblikuju ponašanja žena i muškaraca i time naglašava ulogu trenutne društvene strukture, a ne rane socijalizacije, u objašnjenju rodnih razlika u ponašanju. Istraživanja utjecaja različitih društvenih uloga na dominantno i submisivno ponašanje potvrdila su teoriju i pokazala kako se i žene i muškarci ponašaju dominantno u ulozi nadređene osobe te submisivno u ulozi podređene osobe (Moskowitz et al. 1994). Također se pokazalo da se smatra da osobe (i muškarci i žene) u ulozi kućanice/kućanika (engl. homemaker, odnosno 'osoba koja je zadužena za održavanje kućanstva i nije zaposlena izvan kuće') imaju izraženije osobine povezane s brigom o drugima (engl. communal traits) i manje izražene osobine povezane s djelovanjem (engl. agentic traits) od osoba koje su zaposlene na poslu s punim radnim vremenom (Eagly, Steffen 1984).

1.3.2. Model roda u kontekstu

Temeljna pretpostavka modela roda u kontekstu (Deaux, Major 1987) jest da svaka analiza roda mora uzeti u obzir i istražiti kontekst u kojem žene i muškarci djeluju te da su rodne razlike nepotpuno objašnjene naglašavanjem biološke uvjetovanosti ponašanja

ja i rane socijalizacije, a zanemarivanjem nejednakog društvenog položaja žena i muškaraca. Za razliku od prethodno spomenutih paradigmi pretpostavka modela roda u kontekstu jest da su rodna ponašanja vrlo fleksibilna i da su pod utjecajem konteksta. Modelom se može objasniti interakcija između osoba, a tri su temeljne komponente modela: promatrač/ica, ciljna osoba te situacijski činitelji. Promatrač/ica i ciljna osoba unose u interakciju svoja uvjerenja o rodu, poput stavova o rodnim ulogama, poimanja vlastitog rodnog identiteta i rodnih stereotipa, koja utječu na ponašanja jedne osobe prema drugoj ovisno o tome kojeg je roda osoba s kojom su u interakciji. U slučajevima u kojima se ciljna osoba ponaša u skladu s očekivanjima promatrača/ice govorimo o fenomenu samoispunjujućeg proročanstva. Istraživanje je pokazalo da žene koje očekuju susret s privlačnim muškarcem tradicionalnih stavova sebe opisuju femininijima, a žene koje očekuju da će surađivati s privlačnim netradicionalnim muškarcem sebe opisuju manje femininima (Zanna, Pack 1975). Treći element modela jest situacija koja rod čini više ili manje bitnim. Kada je proporcija žena i muškaraca vrlo asimetrična, vjerojatnije je da će rod doći u centar pažnje. Specifične situacije poput nogometne utakmice, izbora ljepote ili bara za samce mogu potaknuti rodne obrasce za ponašanje koje naglašavaju tradicionalne rodne uloge. Uviđanjem važnosti konteksta, tj. političkih sustava i kulturalne tradicije, ovaj model proširen varijablama društvenih uloga, statusa i očekivanja te nejednake moći.

2. Osnovni pojmovi u psihologiji roda

U psihologiji roda razvijeni su koncepti kojima se objašnjavaju složeni odnosi između žena i muškaraca, uzimajući pritom u obzir važnost društvenog konteksta, razlika u moći te drugačija očekivanja od muškaraca i žena. Ključni koncepti na kojima se temelje teorijski modeli i empirijska istraživanja ovog područja jesu rodne uloge, rodni identitet, rodni stereotipi i seksizam, a jačanjem istraživanja o

položaju i problematici seksualnih manjina u okviru psihologije roda terminologija se širi na seksualnu orijentaciju i LGBTIQ osobe i zajednicu.

Rodne uloge odnose se na dijeljena kulturalna očekivanja o prikladnim ponašanjima s obzirom na rod (Spence, Helmreich 1978; Galambos 2004). U društvu postoje brojna očekivanja kako bi muškarci i žene trebali izgledati, kako bi se trebali ponašati i kakve bi osobine trebali posjedovati. Osim ponašanja ti rodno tipizirani atributi mogu biti i rodno tipizirane osobine ličnosti, uvjerenja, preferencije i stavovi (Galambos 2004). Iako većina mjera čiji je fokus na rodnim ulogama ispituje stavove o rodnim ulogama (Beere et al. 1984; McHugh, Frieze 1997; Spence, Helmreich 1972; Swimm et al. 1995), rodne se uloge mogu mjeriti i stupnjem u kojem osobe ostvaruju te uloge (Koestner, Aube 1995). Rodne su uloge transsituacijske i mogu uključivati različite aspekte života, poput partnerske, roditeljske, profesionalne ili obrazovne sfere, kao i odnos prema izgledu ili slobodno vrijeme (Beere et al. 1984; Jugović, Kamenov 2008).

Rodni identitet odnosi se na psihološko iskustvo vlastitog roda i na to kako se osoba identificira u odnosu na svoj rod, npr. kao muškarac, žena, djevojčica, dječak ili nekako drugačije (Bosson et al. 2018). Rodni identitet može uključivati i temeljni osjećaj pripadanja spolnoj kategoriji, a mnoge osobe osjećaju usklađenost između spola koji im je pripisan pri rođenju i vlastitog rodnog identiteta (Bosson et al. 2018). S druge strane, iskustvo je transrodnih osoba da njihov rodni identitet i spol koji im je pripisan pri rođenju nisu u skladu (Gainor 2000). Rodne uloge i rodni identitet razlikuju se u tome što rodni identitet jest dio sveobuhvatnog pojma o sebi (Sherif 1982), a rodne uloge nisu, već su stupanj u kojem osoba podržava ili odgovara očekivanjima s obzirom na rod.

U ranim psihologijskim shvaćanjima roda i seksualnosti rodne uloge su se (pogrešno) smatrale manifestacijom seksualne orijentacije, pri čemu se smatralo da npr. femininost muškarca upućuje na njegovu

homoseksualnu orijentaciju (Stainton Rogers, Stainton Rogers 2001). No seksualna orijentacija odvojena je od rodni uloga i identiteta te se definira kao trajnija emocionalna, romantična i/ili seksualna privlačnost prema muškarcima, ženama ili prema osobama oba spola. Javlja se na kontinuumu od homoseksualnosti preko biseksualnosti do heteroseksualnosti (APA 2012). U literaturi o seksualnoj orijentaciji uobičajeno je korištenje akronima LGBT ili LGBTIQ, koji označava lezbijke, gejeve te biseksualne, transrodne, interspolne i queer osobe.

Sljedeći temeljni pojam koji čini okosnicu psihologije roda **rodni stereotipi**. Rodni stereotipi generalizirana su i društveno dijeljena uvjerenja o tipičnim karakteristikama žena ili muškaraca, poput vjerovanja o fizičkim karakteristikama, osobinama ličnosti, poslovnim preferencijama ili emocionalnim predispozicijama žena ili muškaraca (Deaux, LaFrance 1998; Lips 2006), primjerice da su muškarci dominantni, moćni i neovisni, a žene sentimentalne, submisivne i praznovjerne (Williams, Best 1990). Rodni stereotipi razlikuju se od rodni uloga po tome što su deskriptivni, tj. opisuju kakvi žene i muškarci jesu, dok su rodne uloge preskriptivne, tj. propisuju kakvi bi muškarci i žene trebali biti (Fiske, Stevens 1993).

Seksizam označava predrasudna uvjerenja ili diskriminirajuća ponašanja prema osobi na temelju roda/spola (Lips 2006; Glick, Fiske 1996). Swimm et al. (1995) razlikuju staromodni i moderni seksizam. **Staromodni seksizam** uključuje prihvaćanje dvostrukih standarda za ponašanja žena i muškaraca, različitog tretmana žena i muškaraca te stereotipa o slabijoj kompetentnosti žena. **Moderni seksizam** obuhvaća uvjerenja da rodna diskriminacija više nije problem i da vlada i mediji daju preveliku pažnju ženama te uključuje negativne osjećaje prema ženama koje imaju političke i ekonomske zahtjeve (Swimm et al. 1995). Glick i Fiske (1996) smatraju da je seksizam posebna vrsta predrasude koju karakterizira ambivalentnost, a ne samo antipatija prema ženama, te razlikuju hostilni (neprijateljski) i benevolentni (dobronamjerni) seksizam. **Hostilni seksizam** odno-

si se na antipatiju prema ženama za koje se percipira da uzurpiraju moć muškaraca (Glick, Fiske 2001), dok **benevolentni seksizam** uključuju stereotipnu percepciju žena i uvjerenje da žene trebaju biti u ograničenim ulogama, no stavovi su subjektivno pozitivni (za procjenjivača) i imaju tendenciju izazvati ponašanja koja se smatraju prosocijalnima (npr. pomaganje) ili koje karakterizira traženje intimnosti (npr. samootkrivanje) (Glick, Fiske 1996).

3. Suvremeni trendovi u psihologiji roda

Psihologija roda danas je vrlo produktivno i razgranato područje po pitanju tema koje se istražuju. Kao ključne teme u suvremenoj psihologiji roda mogle bi se navesti sljedeće: 1) kritičko propitivanje rodni uloga; 2) važnost rodni stereotipa i rodni uloga u obrazovnoj, obiteljskoj i profesionalnoj sferi; 3) prepoznavanje interakcijskog efekta bioloških i okolinskih čimbenika na rodnu dinamiku, te 4) intersekcionalnost i inkluzivnost različitih rodni i seksualni identiteta. Opisi navedenih suvremenih problematika dopunjeni su suvremenim domaćim istraživanjima kako bi se ukazalo na to koliko psihologija roda u Hrvatskoj ide u korak s onom u međunarodnom kontekstu.

3.1. Kritičko propitivanje rodni uloga

Recentna istraživanja ukazuju na preusku konceptualizaciju i operacionalizaciju maskuliniteti i femininosti, npr. na to da najpoznatije skale (BSRI i PAQ) zapravo mjere instrumentalnost i ekspresivnost, a ne maskulinitet i femininitet, zatim da se ispituju samo osobine ličnosti, a ne i ponašanja ili interesi, kao i na to da su skale zastarjele (za više informacija pogledati Jugović 2010). Suvremeni trendovi uključuju istraživanja femininosti i maskuliniteti kroz zanimanja, hobije i slobodno vrijeme kod odraslih (Lippa 2005) ili kroz osobine, ponašanja i interese vezane uz školu, obitelj, slobodno vrijeme, izgled i intimne

odnose kod adolescenata/ica (Jugović, Kamenov 2008). Drugi suvreмени pravac odnosi se na razvoj i jačanje psihologije muškaraca i maskuliniteta (Betz, Fitzgerald 1993; Brooks, Levant 1999), koji je započeo kao kritika tradicionalne muške rodne uloge, a danas čini bogato područje po pitanju teorija i istraživanja (Cochran 2010).

3.2. Važnost rodnih stereotipa i rodnih uloga u obrazovnoj, obiteljskoj i profesionalnoj sferi

Istraživanja rodne dimenzije obrazovnog postignuća i odabira ukazala su na važnu ulogu koju rodni stereotipi igraju u rodniim razlikama u obrazovnim ishodima. Ključne teorijske perspektive koje objašnjavaju taj odnos jesu teorija očekivanja i vrijednosti (Eccles 2013) i teorija prijetnje stereotipom (Steele 1997). Recentna istraživanja provedena u hrvatskom obrazovnom kontekstu pokazala su da djevojke u manjoj mjeri planiraju upisati tehničke studije, a mladići društveno-humanističke te da prihvaćanje stereotipa o slabijoj talentiranosti vlastitog spola/roda u određenom području predviđa slabiju namjeru odabira studija u tom području, lošiji školski uspjeh u njemu, kao i veći strah od tog predmeta (Jugović, 2017; Jugović et al. 2012; Jugović et al. 2016).

Istraživanja o rodnoj ravnopravnosti u obitelji i partnerskim odnosima u Hrvatskoj pokazala su da se od žena očekuje da preuzmu većinu brige o djeci i kući unatoč tome što su zaposlene kao i njihovi partneri (Kamenov, Jugović 2011; Mihić et al. 2013) te da se rodne razlike u očekivanjima, ponašanjima i zadovoljstvu u partnerskim odnosima mogu mnogo bolje objasniti rodniim ulogama i stavovima o rodniim ulogama nego rodom/spolom osobe (Kamenov et al. 2014).

Istraživanja o razlikama u plaćama (na štetu žena) također upućuju na kompleksna objašnjenja, od rodniih normi i očekivanja (npr. da žena uzme roditeljski dopust) te profesionalne rodne segregacije radne snage (odabira studija i zanimanja koja su slabije plaćena u

slučaju žena) do rodne diskriminacije prilikom zapošljavanja i napredovanja (Carnevale, Cheah 2013; Galić 2011).

3.3. Prepoznavanje interakcijskog efekta bioloških i okolinskih čimbenika na rodnu dinamiku

U području psihologije roda sve su zastupljeniji integrativni teorijski pristupi u kojima se uzima u obzir međupovezanost bioloških i okolinskih utjecaja. Primjerice, Diane Halpern u svojem biopsihosocijalnom modelu argumentira da biologija i okolina zajedno utječu jedna na drugu i pritom oblikuju spolne razlike i sličnosti u kognitivnim sposobnostima (Halpern 2012). Slično tome su Wendy Wood i Alice Eagly u biosocijalno-konstruktivističkoj teoriji opisale da društvena podjela rada između žena i muškaraca proizlazi iz, s jedne strane, kulturnih normi i ekonomskog konteksta i, s druge strane, bioloških razlika kao što su reproduktivne aktivnosti žena i fizička snaga muškaraca. Takva rodna podjela rada nadalje vodi različitim društvenim očekivanjima od žena i muškaraca, koja procesom internalizacije (te potaknuta biološkim procesima kao što su hormonalne aktivnosti) rezultiraju različitim vještinama i ponašanjima muškaraca i žena (Wood, Eagly 2012).

3.4. Intersekcionalnost i inkluzivnost različitiih rodniih i seksualniih identiteta

Razmatranje intersekcionalnosti također počinje ulaziti u psihologiju roda, no, kako Bosson et al. (2018) navode, još uvijek ima prostora za napredak u tome koliko psiholozi/ginje roda uključuju pitanja raznolikosti identiteta, primjerice vezanih uz klasu, etnicitet, dob, seksualnu orijentaciju, kulturu, religiju ili rodni identitet. Intersekcionalnost se odnosi na ideju da su iskustva osobe oblikovana višestrukim i međusobno povezanim identitetima te moći i privilegijom koje prate te identitete (Crenshaw 1993; McCall 2005). Primjer istraživanja koje

uzima u obzir interseksionalnost domaće je istraživanje provedeno na maturantima/cama koje pokazuje da rodni i klasni identiteti zajedno oblikuju obrazovne odabire mladića i djevojaka (Jugović et al. 2016).

Istraživanja različitosti s obzirom na rod i seksualne identitete izrazito su se intenzivirala unutar psihologije u zadnjih nekoliko desetljeća te danas uključuju teme odnosa, roditeljstva, diskriminacije i nasilja te psihološke dobrobiti (Bosson et al. 2018). U hrvatskom kontekstu od početka 2000-ih također raste broj istraživanja i tema koje obuhvaćaju, uključujući nasilje nad LGBT osobama (Jugović, Bezinović 2015; Jugović et al. 2006; Milković 2013; Pikić, Jugović 2005), manjinski stres seksualnih manjina (Kamenov et al. 2016), roditeljstvo u LGBT zajednici (Tadić Vujčić et al. 2016) te stavove prema homoseksualnosti (Jugović, Ančić 2013; Štulhofer, Rimac 2009) i pravima lezbijki i gejeva (Huić et al. 2015).

4. Metodološki pristupi u psihologiji roda

U psihologiji roda koriste se različiti kvantitativni i kvalitativni metodološki pristupi istraživanju iako je kvantitativni pristup još uvijek zastupljeniji. Vrijedan uvid u metode korištene u području dale su Murnen i Smolak (2010) svojim pregledom članaka objavljenih 2007. godine u tri znanstvena časopisa iz područja psihologije roda: *The Psychology of Men & Masculinity*, *The Psychology of Women Quarterly* i *Sex Roles*. Pokazalo se da je kvantitativna metodologija korištena u 85% radova, a kvalitativna u 15%. Eksperiment, često preferirani pristup kvantitativnoj metodi u psihologiji, korišten je u tek 20% pregledanih radova, vjerojatno zbog važnosti društvenog konteksta u istraživanju roda, koji se u eksperimentu kontrolira odnosno čiji se utjecaji pokušavaju isključiti. Primjer brojnih eksperimentalnih istraživanja u psihologiji roda studije su provedene u okviru teorije prijetnje stereotipom (npr. Spencer et al. 1999; Steele 1997). Od neeksperimentalnih istraživanja najčešća su ona korelacijskog nacrtu, u

kojem se ispituje povezanost varijabli ili se pomoću skupa prediktora predviđa kriterijska varijabla (primjerice kada se ispituje uloga motivacije, rodni uloga i stereotipa u objašnjenju obrazovnih odabira, npr. Jugović 2017), kao i ona koja ispituju razlike među skupinama (npr. istraživanje Bartolac i Kamenov iz 2013. o razlikama između žena i muškaraca u raspodjeli obiteljskih obveza). Longitudinalni nacrt koristi se kada se želi pratiti razvoj ili neka vrsta promjene, kao što je to u slučaju provjere hipoteze rodne intenzifikacije, odnosno snažnijeg priklanjanja rodnim ulogama tijekom rane adolescencije (npr. Galambos et al. 1990), ili praćenja akademske motivacije i obrazovnih ishoda kroz rodnu perspektivu (npr. Eccles et al. 1986; Watt 2004). Metaanaliza ima važno mjesto u ovom području budući da se njome kroz povijest psihologije roda ispitivala veličina razlika između žena i muškaraca u različitim sposobnostima i ponašanjima (npr. Maccoby, Jacklin 1974; Hyde 2005) ili veličina razlika u razvoju djece istospolnih i heteroseksualnih roditelja (Crowl et al. 2008), s dominantnim zaključkom da je više nalaza o sličnostima nego o razlikama. Analiza sadržaja često se koristi za istraživanje rodni prikaza u medijima ili literaturi, npr. rodni stereotipa u školskim udžbenicima (npr. Baranović et al. 2010).

Iako se kvalitativne metode koriste rjeđe od kvantitativnih u psihologiji roda, one nude mogućnost dubinskog razumijevanja istraživanog fenomena. Mnoge feminističke psihologinje bile su kritične prema dominantnom (kvantitativnom) metodološkom pristupu u psihologiji, smatrajući ga često seksističkim i homofobnim (npr. Bohan 1992; Bohan, Russell 1999), te su upućivale na nedostatke i pristranosti u korištenju tih metoda (npr. McHugh et al. 1986). Primjerice, kritizirane su pretpostavke o vrijednosno neutralnim istraživanjima u psihologiji kao i korištenje laboratorijskih eksperimentalnih istraživanja koja isključuju društveni kontekst, toliko važan u proučavanju roda (Gergen 2010; Parlee 1979). Naglašavanjem važnosti istraživanja koja u obzir uzimaju sociokulturalni kontekst i manjinsku perspektivu, kvalitativne metode počele su sve više

ulaziti u psihologiju roda. Kvalitativne metode u psihologiji roda uključuju intervju, fokus-grupe, studiju slučaja, etnografiju i narativno istraživanje (Gergen 2010). Također je sve više istraživanja u kojima se koristi mješovita metodologija (engl. mixed methodology), koja kombinira kvalitativne i kvantitativne aspekte istraživanja i integrira ih u svim fazama istraživačkog procesa (npr. fokus-grupe i anketno istraživanje). Zaključno valja naglasiti da su svi oblici metoda nužni kako bi se dobila potpuna slika kompleksnih odnosa konceptata u psihologiji roda (Murnen, Smolak 2010).

5. Zaključno o psihologiji roda u kontekstu rodnih studija

Psihologija roda doprinosi području studija roda svojim teorijama i konceptima koji, osim što uzimaju u obzir važnost društvenog konteksta, statusa i moći, također daju uvid u individualne procese poput razvoja rodnog identiteta, odnosa femininosti i maskuliniteta ili utjecaja kompleksne mreže čimbenika na rodno tipizirano ponašanje i uloge. No suvremena istraživanja i pravci u psihologiji roda uvelike se razlikuju od onih s početka razvoja ovog područja pred pola stoljeća. Toj promjeni zasigurno su doprinijele ideje i metodologija rodnih, ženskih te gej i lezbijskih studija, čime je psihologija roda obogaćena korištenjem različitih tehnika kvalitativne metodologije, kao i inkluzivnijim i interseksionalnim pristupom istraživanjima u kojima je snažnije zastupljen glas seksualnih i rodnih manjina, kao i žena i muškaraca različitih kulturalnih, klasnih ili etničkih identiteta.

Zadaci za samostalan rad:

- Razmislite o vlastitom djetinjstvu i odgovorite kako ste naučili što znači biti djevojčica ili žena, odnosno dječak ili muškarac tijekom djetinjstva i odrastanja. Koje ste poruke dobivali tijekom djetinjstva (npr. „Budi dobra djevojčica“ ili „Dječaci ne plaču“)? Kakve ste reakci-

je okoline (roditelja, šire obitelji, vršnjaka/inja) doživjeli kada su vaša ponašanja, odabir igračaka ili igara bili rodno stereotipni (npr. lutke za djevojčice, autići za dječake)? A kakve ste reakcije doživjeli ako su vaše ponašanje ili odabrana igračka odstupali od rodnih stereotipa? Pokušajte se sjetiti i kakvi su vam modeli za rodne uloge bili odrasli s kojima ste odrastali (roditelji, odgajatelji). Jesu li njihove rodne uloge bile tradicionalne ili su više podržavali rodnu ravnopravnost? Kakav je utjecaj na vaš rodni razvoj imalo takvo odrastanje? Koje teorijske pravce i koncepte iz psihologije roda prepoznajete u svojim iskustvima o kojima ste sada razmišljali?

- Vjerujete li da su neke osobe femininije ili maskulinije od drugih? Možete li se sjetiti primjera žena koje su femininije od drugih i nekih muškaraca za koje se može reći da su maskuliniji od drugih? Na temelju čega procjenjujete nečiju maskulinitet ili femininitet? Je li riječ o njihovom ponašanju, osobinama, izgledu ili oblačenju? Interesima i hobijima? Seksualnom ponašanju? Usporedite svoja razmišljanja s ključnim konceptualizacijama maskuliniteta i femininosti u psihologiji roda. O ovim pitanjima možete razgovarati i s osobama koje se od vas razlikuju po pripadnosti društvenoj grupi ili identitetu na temelju etniciteta, kulture, religije, klasne pripadnosti, dobi, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Na taj način vaše razumijevanje maskuliniteta i femininosti bit će inkluzivnije.

TREĆE POGLAVLJE

MOGUĆNOSTI PROMJENE

**Jasminka Juretić, Barbara Kalebić
Maglica, Ana Ajduković, Iva Davorija,
Marinella Matejčić, Tihana Naglić,
Maja Sikirica, Lorena Zec**

Ovo će poglavlje studente i studentice uputiti u promišljanja o dva važna tematska područja rodni studija. Prvo je ono ljudske seksualnosti s posebnim naglaskom na diskriminacijske prakse koje unutar tog aspekta postoje te na načine njihova detektiranja. Druga tema tiče se problema rodno utemeljenog nasilja i načina njegovog preveniranja i suzbijanja. Odabrani temati relevantni su i u ključu suvremenih i najčešćih javnih rasprava koje ulaze u područje rodni studija. Poglavlje je strukturirano potpoglavljima *Seksualnost i Nasilje*.

SEKSUALNOST

Jasminka Juretić

Seksualnost je jedan od osnovnih razloga našeg postojanja, i u doslovnom i u prenesenom značenju. No, iako se još od davnina ljudi bave proučavanjem vlastite seksualnosti te njezinim izražavanjem kroz različita djela, ona još uvijek izaziva mnoge dileme, pitanja, tabue i polemike. S jedne je strane seksualnost obilježena pozitivnom energijom, ljubavlju i stvaranjem novog života, a s druge strane predrasudama, nasiljem, bolestima. O seksualnosti svi imaju stav, čak i kada nedostaju osnovna znanja o onome što određuje našu seksualnost. Kada govorimo o seksualnom, mislimo da znamo što to podrazumijeva i da nema dvojbe da mislimo isto, no pokazuje se da samo „običnim“ razgovorom možemo razotkriti različita stajališta te s njima povezane prijepore. Seksualnost je širok pojam i teško ju je jednostavno definirati, ali možemo reći da obuhvaća sve aspekte toga da netko jest seksualan i da se osjeća seksualno (Masters et al. 2006).

Dimenzije ljudske seksualnosti

Ljudsku seksualnost možemo promatrati kroz različite, međusobno interaktivne, dimenzije (Masters et al. 2006; Bolin, Wheelan 2009; Greenberg et al. 2017). Iako će se za potrebe pregleda i razumijevanja različitih dimenzija one obraditi svaka zasebno, nikako se ne smije zaboraviti da su te dimenzije kontinuirano u međusobnoj interakciji te da zajednički djeluju na našu seksualnost.

Biološka dimenzija obuhvaća razumijevanje fizioloških procesa unutar našeg organizma. Ona uključuje sve biološke čimbenike koji su

vezani za seksualni razvoj od začeca pa do smrti, sva fizička seksualna obilježja, sve faze ciklusa seksualnog odgovora (fiziologija seksualnosti) te našu sposobnost reprodukcije. Biološki čimbenici imaju učinak i na spolne razlike u ponašanju, a za ovu je dimenziju vezano i seksualno funkcioniranje pod utjecajem psihoaktivnih supstanci, lijekova i sl.

Psihosocijalna dimenzija obuhvaća psihološke i socijalne čimbenike koji imaju učinak na našu seksualnost. Psihološki su čimbenici vezani za emocije, misli (skripte, sheme), stavove, crte ličnosti, sliku tijela koju smo razvili itd. Socijalni čimbenici uključuju odnose s drugim ljudima kroz mikrorazinu (interpersonalni odnosi: npr. obitelj, prijatelji), mezorazinu (institucionalno djelovanje: npr. škola, crkva, posao) i mikrorazinu (društveni kontekst: npr. kulturne norme i vrijednosti). Ova je dimenzija važna za razumijevanje procesa kojima postajemo seksualne osobe, odnosno razvijamo npr. spolni identitet ili stavove prema seksualnosti. Utjecaj društva na našu seksualnost odvija se i kroz zakone, tabue, različite socijalne pritiske.

Kako ćemo se seksualno ponašati određeno je i biološkim i psihosocijalnim čimbenicima i to je dimenzija koju nazivamo **ponašajnom dimenzijom** seksualnosti. Za razumijevanje je ove dimenzije jako važno izbjeći procjenjivanje bilo kojeg seksualnog ponašanja druge osobe u terminima naših vrijednosti i iskustava (odnosno etiketiranje seksualnog ponašanja druge osobe kao „normalnog“ ili „nenormalnog“). Detaljnija obrada ove dimenzije slijedi u tekstu.

Klinička se dimenzija usmjerava na teškoće koje se mogu javiti u seksualnom funkcioniranju te na mogućnost njihovog rješavanja kako bi ljudi ostvarili seksualno zadovoljstvo, zdravlje i sreću. Različiti su čimbenici koji ometaju seksualno funkcioniranje. Jedan dio teškoća proizlazi iz fizioloških procesa vezanih za seksualno funkcioniranje, a za drugi su dio više vezani psihosocijalni čimbenici koji mogu uključivati osjećaje srama ili anksioznosti, nasilje u vezi itd. Značajan doprinos ovom području daju istraživanja ljudske seksualnosti i razumijevanje njezine multidimenzionalnosti te razvoj seksologije.

Kulturološka dimenzija seksualnosti nema svoju univerzalnost: ono što se smatra prihvatljivim u jednoj kulturi u nekoj drugoj može biti potpuno neprihvatljivo, a ono što bi se moglo označiti „moralnim“ ili „nemoralnim“ mijenja se i kroz vrijeme. Različiti se aspekti seksualnosti kroz povijest, a i u današnje vrijeme, pokušavaju regulirati vjerskim načelima različitih religija. Problem je s takvim pristupom što vjeri ne možemo pripisati monopol na moralnost te moramo uzeti u obzir i one ljude koji se ne smatraju vjernicima, uz prihvaćanje činjenice da ne postoji jedan univerzalni seksualni vrijednosni sustav koji bi jednako vrijedio za sve ljude. Značajne promjene do kojih je došlo tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, a koje se vezuju uz kulturološki aspekt seksualnosti, uključuju veću otvorenost prema seksualnosti, razbijanje stereotipa o spolnim ulogama te veće prihvaćanje rekreacijskog i relacijskog seksa u odnosu na reproduktivni. Ono što se svakako mora uzeti u obzir jest da se kulturološki trendovi neprestano mijenjaju, čemu i sami svjedočimo. U današnje doba svjedoci smo jačanja političkog i vjerskog konzervatizma, što ima svoje posljedice i na različite aspekte seksualnosti.

Evolucijska objašnjenja ljudske seksualnosti

U ovom se dijelu teksta nećemo moći detaljnije osvrnuti na sve aspekte ljudske seksualnosti kroz evolucijsku perspektivu, no želja je približiti i potaknuti čitatelje/ice na razmatranje i ove perspektive u razumijevanju ljudske seksualnosti.

Za razumijevanje seksualnosti u kontekstu evolucije ljudske vrste važno je imati na umu da će se prirodnom selekcijom favorizirati one biološke, ponašajne i fizičke karakteristike kojima se povećava vjerojatnost reprodukcije u odnosu na one karakteristike koje ne doprinose većem reproduktivnom uspjehu (Bolin, Whelehan 2009; Kardum 2003). U evolucijskom smislu, oni koji su najbolje prilagođeni uvjetima okoliša i imaju najbrojnije potomstvo koje je najuspješnije

u preživljavanju (što se postiže prelaskom adaptivnih karakteristika s roditelja na potomke) mogu se smatrati pobjednicima u evolucijskoj utrci.

Početne teorijske osnove za razumijevanje ljudske seksualnosti u kontekstu evolucije dali su svojim radom Darwin, Bateman, Trivers te Clutton-Brock i Parker (Gray 2013). Iz različitih su razloga ti teorijski okviri bili podložni kritikama, a smjer kritika i daljnjih istraživanja upućivao je na važnost socioekološkog konteksta i demografskih čimbenika u razumijevanju razlika unutar vrsta i populacije u vezi s pritiskom spolne selekcije.

Žene i muškarci, odnosno ženke i mužjaci različitih vrsta, razlikuju se po svojim karakteristikama (anatomskim i fiziološkim obilježjima te ponašanju), a razlozi zbog kojih je došlo do tih razlika objašnjavaju se teorijom spolne selekcije (Kardum 2003; Kauth 2006; Bolin, Whelehan 2009; Gray 2013). Spolna selekcija proces je koji omogućava selekciju onih karakteristika jedinke koje povećavaju šansu za reprodukciju (prenošenjem vlastitih gena na potomstvo).

Kada se govori o ljudskoj spolnoj reprodukciji, važno je razlikovati radi li se o strategijama kratkotrajne ili dugotrajne veze (pogledati Buss, Schmitt 1993 i Buss 1998). Ovisno o strategijama razlikovat će se i izbor partnera odnosno partnerice. Ako je odabrana strategija dugoročne veze, onda se radi o odabiru one osobe koja će omogućiti da se ostvari briga i ulaganje u potomstvo, što uključuje osiguranje resursa za život te niz drugih ponašanja kojima će biti omogućeno preživljavanje i reprodukcija. Preferencije žena i muškaraca prema određenim karakteristikama partnera/ice nisu slučajne i nastale su procesom prirodne selekcije (DeLamater, Hyde 1998; Kardum 2003). Žene će tako preferirati dobru financijsku perspektivu, socijalni status, pouzdanost i stabilnost, pozitivnu interakciju s djecom, slične vrijednosti itd., dok će muškarci preferirati mlađe žene, određeni fizički izgled (posebno ona obilježja koja ukazuju na mladost i zdravlje), određeni omjer struka i bokova itd.

Ekološki kontekst ima značajnu ulogu u odlukama vezanim za spolnu reprodukciju, odnosno utječe na strategiju odabira partnera i karakteristika koje su poželjne u spolnoj reprodukciji (Kauth 2006). Obrasci odabira spolnog partnera variraju ovisno o grubosti prirodnog okoliša i dostupnosti materijalnih i prehrambenih resursa.

Kada je u pitanju seksualna orijentacija, istraživanja pokazuju da ona ima malu do umjerenu nasljednu komponentu (Buss 2012). Jedna od ranih teorija koja je pružala evolucijsko objašnjenje muške homoseksualnosti jest Wilsonova teorija altruizma prema srođnicima. Istraživanjima se ova teorija nije potvrdila i nije pokazala da se homoseksualni muškarci razlikuju od heteroseksualnih po vjerojatnosti usmjeravanja resursa prema srođnicima. Jednu noviju teoriju predlaže Muscarella (2000, prema Buss 2012), kojom se usmjerava na funkcije homoerotskog ponašanja samog po sebi, a ne na seksualnu orijentaciju. Prema Muscarelli, funkcija je homoerotskog ponašanja stvaranje savezništva. Iako pruža jednu novu dimenziju u razumijevanju muške homoseksualnosti, ova teorija ima probleme s empirijskom potvrdom i potrebna su daljnja istraživanja kojima bi se ona propitala.

I dok se u većoj mjeri istraživanja usmjeravaju na razumijevanje muške homoseksualnosti, manji je broj onih (gotovo da ih i nema) koja se bave isključivo lezbijskom orijentacijom. Mnogi autori upozoravaju da homoseksualnost nije jedinstven fenomen (Buss 2012), a čini se i da se muška seksualna orijentacija pojavljuje rano u životu, dok je kod žena seksualnost značajno fleksibilnija tijekom čitavog života.

Ne postoji jedinstvena teorija kojom bi se seksualna orijentacija mogla objasniti, a jednako tako ni teorija kojom bi se objasnile individualne razlike između osoba istospolne seksualne orijentacije.

Za detaljnije razumijevanje evolucijskih objašnjenja ljudske seksualnosti pogledati navedenu literaturu.

Seksualna ponašanja

Različiti su načini na koje ljudi mogu izražavati vlastitu seksualnost. Razlike u izražavanju seksualnosti vidimo u različitim ponašanjima različitih osoba, ali i unutar životnog vijeka jedne osobe, a jednako tako možemo se različito ponašati i u različitim interpersonalnim odnosima. U razumijevanju različitih izražavanja seksualnosti nika-ko se ne može i ne smije zaboraviti da se ono događa unutar šireg društvenog konteksta.

Seksualna ponašanja možemo podijeliti na ona koja su solitarna i ona koja su socioseksualna. Solitarne seksualne aktivnosti uključuju masturbaciju, seksualno maštanje te seksualno uzbuđenje povezano sa spavanjem (noćne ejakulacije, orgazmi kod žena tijekom spavanja te seksualni snovi). U ovom ćemo se tekstu osvrnuti na prva dva oblika solitarnih seksualnih aktivnosti. Socioseksualne aktivnosti uključuju nekoitalni i koitalni seks između dviju ili više osoba (Masters et al. 2006; LeVay, Baldwin 2012; Crooks, Baur 2014).

Masturbacija je seksualna samostimulacija (samopodraživanje) koja uključuje fizičko podraživanje genitalnih i negenitalnih dijelova tijela. To podraživanje može uključivati milovanje, stiskanje, trljanje ili bilo koji drugi oblik podraživanja genitalija, a mogu se samopodraživati i dojke, bedra, anus itd. Za podraživanje osoba može koristiti ruku ili bilo koje drugo sredstvo (npr. jastuk) ili seksualno pomagalo (npr. „umjetna vagina“). Ovaj se oblik seksualne aktivnosti može izvoditi samostalno ili u prisustvu druge/ih osobe/a.

Iako je masturbacija sasvim zdrava i uobičajena seksualna aktivnost, prate je mnogi negativni stavovi i mitovi, i kroz povijest i u današnje doba. Kroz povijest masturbaciju prati ideja da se radi o neprirodnoj, odvratnoj i grešnoj aktivnosti. Značajan doprinos u održavanju ovakvih ideja o masturbaciji dao je švicarski liječnik S. Tissot (18. st.), koji je masturbaciju smatrao jako opasnim oblikom seksualne aktivnosti, bolešću koju treba liječiti. Od njegovog doba pa kroz 19. i dio

20 st. snažno se vjerovalo da će masturbacija izazvati ludilo, epilepsiju, smanjivanje psihičkih sposobnosti, akne, a u konačnici i preranu smrt. Za „liječenje“ masturbacije preporučivale su se razne dijete jer se vjerovalo da konzumacija bogate i začinjene hrane pojačava seksualnu želju i izaziva masturbaciju, a uz dijete koristilo se i fizičko sputavanje (npr. „genitalni kavezi“). Iako se čini da smo dovoljno daleko od ovakvih ideja, i danas se može čuti mišljenje da će masturbacija izazvati nenormalan izgled genitalija ili sterilnost, a možda i gubitak pamćenja.

Danas znamo da je masturbacija ugodna i zdrava aktivnost, a može biti i korisna za npr. oslobađanje napetosti te kao seksualna aktivnost kada nemamo partnera/icu ili on/a nije prisutan/na itd. Važno je napomenuti da jedan dio ljudi iz različitih razloga ne prakticira masturbiranje i da je to sasvim u redu te da nema potrebe nametati ikakvu ideju da svi trebaju masturbirati. Radi se o osobnom odabiru i osobnim seksualnim odlukama.

Seksualno je maštanje aktivnost kojom se osoba seksualno uzbuđuje te, iako nema činjenja i time vanjskog vidljivog ponašanja, u ovom ćemo je tekstu obraditi u okviru solitarnih seksualnih aktivnosti. Seksualno se maštanje događa u budnom stanju kroz dnevno sanjarenje, masturbaciju ili tijekom odnosa s partnerom/ima. Podaci su pokazali da se oko 95% žena i muškaraca upušta u seksualno maštanje, a ono može varirati od ugodnog i zabavnog do neugodnog i uznemirujućeg. Istraživanja koja su uspoređivala sadržaj seksualnih maštanja homoseksualnih i heteroseksualnih osoba pokazala su da u njemu ima puno više sličnosti nego razlika. Pokazalo se i da osobe koje su manje religiozne više maštaju o seksu od onih koje su religioznije te da žene koje se smatraju agnostkinjama ili ateistkinjama pokazuju veću varijabilnost u fantazijama od religioznih žena.

Sadržaj seksualnih fantazija jako varira i može uključivati nešto što smo vidjeli u nekom filmu, neko stvarno iskustvo ili osobu, seks s misterioznom ili nepoznatom osobom, seks na neuobičajenim mjes-

tima itd. ili pak sadržaje koji su potpuno nemogući u stvarnom životu (npr. bića iz svijeta fantazije ili seks na izmišljenim mjestima).

Seksualna se maštanja načelno smatraju zdravim aspektom ljudske seksualnosti koji ima i svoju korisnu ulogu u našim životima. Ona potiču ili povećavaju uzbuđenost bilo da su dio masturbacije bilo kao dio zajedničke seksualne aktivnosti. Tijekom seksualnih maštanja možemo se osloboditi anksioznosti, strahova, seksualnih konflikata. Ona omogućavaju sigurne uvjete za razmišljanje o seksualnim osjećajima i mogu biti priprema za neko seksualno iskustvo tako što ćemo ga proći u sigurnim uvjetima u mašti i to iskustvo koristiti kao pripremu za ono što nas očekuje.

Nekoitalna seksualna aktivnost (često nazivana engleskom riječju *petting*) uključuje prvenstveno dodire, bilo da netko dodiruje nas bilo da mi dodirujemo drugu osobu. Dodirivanje je način komunikacije koji, najčešće, ne uključuje riječi. Dodirivanjem izražavamo naklonost prema osobi, seksualnu želju ili signaliziramo da želimo spolni odnos. Ono ne mora nužno biti samo rukama i nema ograničenja na koji se sve način možemo dodirivati. Bilo koji oblik kontakta kože uz kožu ili dodirivanje ustima (ljubljenje) dio je ove seksualne aktivnosti. Ona nam daje ugodu i sigurnost u odnosu te može biti samostalan dio odnosa ili dio uvoda u koitalni seks.

Nekoitalni seks uključuje i **oralno-genitalni seks**. On se može izvoditi tako da jedan partner oralno stimulira drugog ili da se simultano oboje partnera oralno stimulira (što se često naziva pozom 69). Podraživanje muških genitalija jezikom ili ustima naziva se felacija, a oralno podraživanje vanjskih genitalija žene naziva se kunilingus. Kao i za sve druge aspekte seksualnosti, i prilikom ove aktivnosti jako je važna komunikacija partnera. Parovi se razlikuju u tome koliko često žele i prakticiraju oralno-genitalni seks, a jednako tako postoje razlike i u preferencijama oko ejakulacije sjemena u usta te privlačnosti genitalija i zabrinutosti oko njihove čistoće.

Analni je seks još jedan oblik nekoitalnog seksa i može se odvijati kroz podraživanje anusa rukom, oralno (anilingus) ili analnim snošajem. Iako mnogi još vjeruju da je analni seks nešto što prakticiraju samo homoseksualne osobe, on je aktivnost u koju se upuštaju i heteroseksualne i homoseksualne osobe. Američko je istraživanje *National Survey of Sexual Health and Behavior* (NSSHB) pokazalo da je 20% muškaraca u dobi od 25. do 49. godine te žena u dobi od 20. do 39. godine imalo iskustvo analnog seksa tijekom godine dana. Ovaj oblik seksualne aktivnosti zahtijeva informiranje, edukaciju i partnersku komunikaciju. Analni seks nosi sa sobom određene zdravstvene rizike i jako je važno znati što se smije i ne smije činiti zbog niza različitih bolesti koje se mogu razviti ako se ne prakticira na pravilan način.

Koitalni se seks odnosi na penilno-vaginalni snošaj, tj. koitus, a prema američkom istraživanju *National Health and Social Life Survey* (NHSL) 95% seksualnih susreta između odraslih osoba različitog spola uključuje koitus. Možda je najzanimljiviji dio priče o koitusu u ljudskoj vrsti taj da se, za razliku od životinjskih vrsta, može izvoditi u velikom broju različitih položaja. Ti su položaji kroz prošlost i sadašnjost predstavljeni u različitim knjigama, priručnicima i udžbenicima kako bi se ljudi educirali i omogućilo im se da odaberu položaje koji im najviše odgovaraju. Svaki od položaja omogućava različite načine izražavanja i u fizičkom i u emocionalnom smislu. Promjene vezane uz dob, zdravlje, težinu, trudnoću ili partnere utječu na različite preferencije prema položajima. Određeni položaji omogućavaju osobi veću slobodu za iniciranje i kontrolu tempa, kuta i stila pokreta kako bi se stvorila stimulacija koja uzbuđuje, dok neki drugi položaji zahtijevaju zajedničku kontrolu ritma i dobru suradnju partnera. Na koitalni seks, osim položaja, utječu i neki drugi faktori. Jedan je od tih faktora i mjesto odvijanja koitusa koje može varirati, pa tako osim u zatvorenim prostorima (najčešće spavaćoj sobi) seks se može odvijati i u automobilu ili na nekom otvorenom prostoru. I vrijeme i brzina važan su dio ove seksualne aktivnosti. Svakako je jako važno naglas-

iti da dobar seks ovisi o kvalitetnoj komunikaciji partnera i njihovom uživanju u seksualnom iskustvu, a u manjoj mjeri o tehničkoj vještini.

Socijalni i kulturalni aspekti seksualnosti

Kako je već prethodno napisano, kultura oblikuje našu seksualnost. Povijesno nasljeđe u velikoj mjeri utječe na današnje stanje. Što je „pravi“ seks, pojavnost predbračnog seksa, koliko je seksualnih partnera „dopušteno“ imati, postoji li ikakav oblik seksualne edukacije, prihvaćanje različitih oblika seksualnih ponašanja, spolnih i rodni identiteta te različitih oblika seksualnih i romantičnih zajednica itd. – različiti su aspekti onoga što se u velikoj mjeri regulira vjerskim načelima, zakonima, politikama i normama.

I kroz povijest, a i u današnje doba, društva se jako razlikuju u tome kako pristupaju seksualnosti i što smatraju prihvatljivim odnosno neprihvatljivim u ovoj domeni. Čini se da postoje četiri osnovna načina kontrole seksualnosti u najvećem broju ljudskih društava (Gebhard 2019). Prvo, da bi se spriječilo neprestano natjecanje za partnera, nužan je razvoj nekog oblika braka. Taj oblik zajednice dviju osoba omogućava da se umjesto na borbu za partnera resursi i energija usmjere na nužnije i korisnije zadatke za život. Drugi se način odnosi na kontrolu prisilnih seksualnih odnosa, koja je nužna kako bi se spriječila ljutnja, zavada i različiti oblici odmazde. Kao treće, sva društva provode kontrolu nad tim za koga se netko može udati/oženiti ili tko joj/mu može biti seksualan/na partner/ica. U najvećem broju društava postoji neka kombinacija endogamije i egzogamije, a sva društva zabranjuju incest. Četvrti oblik kontrole djeluje kroz uspostavljanje nekog oblika sigurnosnog ventila, odnosno formuliranje iznimaka za prevladavajuća seksualna ograničenja. Poznato je da se ljudi ne mogu kontinuirano konformirati društvenom kodeksu te da moraju postojati dobro definirani izuzeci za određena ograničenja (jedan je od njih npr. razvod).

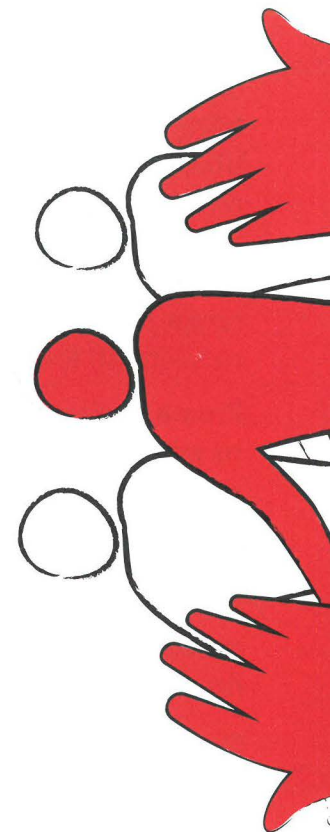
Osobno i političko snažno se miješaju kada je u pitanju seksualnost. Zakoni i politike jedan su od načina na koje društvo regulira seksualnost i to se čini iz dva razloga. Prvi je davanje smjernica o tome što je prihvatljivo i „pravilno“ ponašanje, dok je drugi sprečavanje ljudi da čine „pogrešne“ stvari, a sve je pak regulirano kažnjavanjem onoga što prema tim zakonima odstupa od navedenog (Masters et al. 2006). Čini se da dok su svi drugi zakoni u osnovi orijentirani na pojedinca i njegovu zaštitu ili zaštitu imovine, najveći je broj zakona koji se tiču seksualnosti usmjeren isključivo na održavanje morala (Gebhard 2019).

Kada je u pitanju moralnost, u seksualnosti postoje dvostruki standardi vezani za ponašanje žena i muškaraca. Dok se ženama određene seksualne aktivnosti zabranjuju, iste se aktivnosti muškarcima itekako odobravaju. Društvene su norme većinu žena deprivirale od prirodnog kapaciteta uživanja u višestrukim orgazmima i intimnoj gratifikaciji te su im proizvele osjećaj da im nije dozvoljeno izražavati svoje seksualne osjećaje niti uživati u seksu (Baumeister, Twenge 2002). To se odražava i na muškarce jer im je indirektno onemogućen odnos s partnericom koja uživa u seksu. Ovakvim su standardima svima uskraćena zadovoljstva koja proizlaze iz seksa, a istraživanja su pokazala da je seksualno zadovoljstvo važan izvor kvalitete života te pozitivan čimbenik psihičkog i fizičkog zdravlja, ali i bitna dimenzija spolnih i seksualnih identiteta (Štulhofer et al. 2004).

Zadaci za samostalan rad:

- Razmislite na koji ste način učili o vlastitoj seksualnosti. Koje ste informacije dobivali od roditelja i obitelji i na koji su način oni utjecali na vaše razumijevanje i prihvaćanje seksualnosti? Koje ste informacije usvajali u školi? Koje od vršnjaka i kakav je njihov utjecaj na vašu seksualnost? Kako su mediji (tisak, TV, društvene mreže) utjecali na vaše razumijevanje seksualnosti?

- Prema navedenoj literaturi (Bolin, Buss, Baumeister, Crooks, DeLamater, Gebhard, Gray, Greenberg, Kardum, Kauth, LeVay, Masters, Štulhofer) proučite na koje se sve načine istražuje ljudska seksualnost i koji su autori/ce značajni za današnje spoznaje na ovom području.

STEREOTIPI, PREDRASUDE I DISKRIMINACIJA PREMA LGBT OSOBAMA

Barbara Kalebić Maglica, Jasminka Juretić

Definicija stereotipa, predrasuda i diskriminacije

Stereotipima, predrasudama i diskriminacijom socijalni se psiholozi bave već dugi niz godina, međutim te su teme još uvijek aktualne i prisutne u svakodnevnom životu. Mete stereotipa, predrasuda i diskriminacije različite su manjinske grupe koje se po nekoj karakteristici razlikuju od većinske grupe (npr. osobe prekomjerne tjelesne težine, homoseksualne osobe, itd.). U svakodnevnom se govoru termini *stereotip*, *predrasuda* i *diskriminacija* koriste kao sinonimi. Međutim jesu li to zaista isti fenomeni?

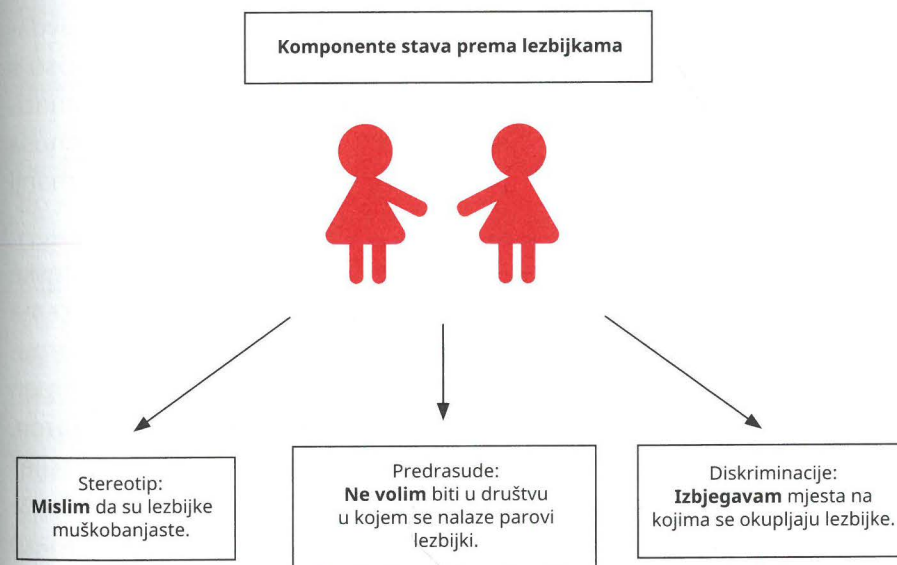
Prema socijalnim psiholozima, predrasuda se odnosi na opću strukturu stava i njegovu emocionalnu komponentu. Iako predrasuda može uključivati pozitivne emocije prema nekoj grupi, ona primarno odražava negativan stav i negativne emocije (npr. gađenje, ljutnju) prema pojedincima koji pripadaju određenoj grupi. Stoga **predrasudu** možemo definirati kao neprijateljski ili negativan stav prema pojedincima određene manjinske skupine baziran isključivo na pripadnosti pojedinaca toj grupi (Aronson et al. 2010).

Stereotipi predstavljaju „male slike u našim glavama“ (Lippmann 1922, prev. a). Tako svatko od nas može zamisliti izgled i osobine homoseksualne osobe, koje se vrlo često opisuju kao *pogrešno prilagođene* ili *spolno abnormalne* (Pavlin-Bernardić 2003). Nadalje, ljudi smatraju da homoseksualne osobe imaju karakteristike suprotnog spola, odnosno

da homoseksualne žene više sliče prosječnom muškarcu, a homoseksualni muškarci prosječnoj ženi (Kite, Deaux 1987). **Stereotip** je generalizacija o grupi ljudi, pri čemu se istovjetne osobine pripisuju svim članovima te grupe (Aronson et al. 2010). Skloni smo vjerovati da su svi članovi grupe isti i zamjenjivi jedni drugima bez obzira na stvarne varijacije u njihovim karakteristikama. Dakle, iz navedenog se da uočiti da se stereotipi odnose na kognitivnu komponentu našeg stava, odnosno na naša vjerovanja ili mišljenja o nekoj grupi ljudi.

Negativne emocije i stereotipna vjerovanja mogu rezultirati nepravednim ponašanjima, a takva neopravdana, negativna i štetna ponašanja prema članovima određene grupe nazivamo *diskriminacija*. Diskriminiramo članove određene grupe samo zbog toga što su pripadnici te grupe (Aronson et al. 2010). **Diskriminacija** predstavlja ponašajnu komponentu našeg stava i odražava različita ponašanja prema određenoj stigmatiziranoj skupini (npr. izbjegavanje, ogovaranje i sl.).

Slika 1. Prikaz primjera stereotipa, predrasuda i diskriminacije prema lezbijkama

Važno je primijetiti da se danas diskriminacija ne izražava na otvoren, već na vrlo prikriven i suptilan način. Svi znamo da nije socijalno poželjno ignorirati, izbjegavati, vrijeđati ili fizički napadati osobe koje pripadaju manjinskim skupinama, stoga je otvoreno iskazivanje diskriminacije puno rjeđe. Međutim osobe koje imaju snažne predrasude prema nekoj skupini koriste suptilnije načine iskazivanja svojih negativnih stavova, i to: odbijanje pomoći (eng. *reluctance to help*), tokenizam (engl. *tokenism*) i obrnutu diskriminaciju (engl. *reverse discrimination*) (Baron, Byrne 2000; Hogg, Vaughan 2011).

Pojedinci, grupe ili čak društvo u cjelini mogu odbijati pomoći stigmatiziranim grupama da poboljšaju svoju poziciju u društvu i to pasivnim ili aktivnim djelovanjem (npr. tvrtke mogu odbijati pomoći homoseksualnim osobama da u manjoj mjeri dožive diskriminaciju na poslu). *Odbijanje pomoći* učestalije je u situacijama u kojima se nepomaganje može atribuirati nekim drugim čimbenicima (npr. velikom broju zaposlenika u organizaciji), a ne negativnim stavovima.

Tokenizam predstavlja relativno malen i trivijalan pozitivni čin prema članovima manjinske grupe. Ta mala aktivnost predstavlja opravdanje za neuključivanje u neke veće i značajnije pozitivne aktivnosti s ciljem da se osoba obrani od optužbi za predrasude i diskriminaciju. Tako npr. rukovoditelj može usmeno podržati povorku ponosa u užem krugu suradnika, ali ništa konkretno ne činiti da se smanji diskriminacija homoseksualnih osoba u organizaciji.

Obrnuta diskriminacija odnosi se na izrazito favoriziranje manjinske grupe u javnosti, a sve s ciljem prikrivanja negativnih stavova prema toj stigmatiziranoj grupi. Možda se na prvi pogled ne čini da je obrnuta diskriminacija negativna, međutim pokazuje se da takav tretman manjinskih grupa može imati vrlo štetne dugoročne efekte (Baron, Byrne 2000). Na primjer, neprestane pozitivne povratne informacije i pohvale nekom gej učeniku koje mu upućuje nastavnik mogu dovesti do stvaranja lažnog osjećaja samopouzdanja, koje može biti lako narušeno u nekim drugim školskim i životnim situacijama.

Što uzrokuje stereotipe, predrasude i diskriminaciju?

Haslam i Dovidio (2010) na temelju su rezultata brojnih istraživanja identificirali četiri grupe faktora koji potiču i održavaju negativne stavove. To su: osobine ličnosti, grupni konflikt, socijalna kategorizacija i socijalni identitet.

Brojne su odrednice negativnih stavova prema stigmatiziranim grupama, a osobine ličnosti svakako su jedna od njih (Ekehammar, Akrami 2003). Potaknuti događanjima tijekom Drugog svjetskog rata psiholozi su se zapitali kakve su to osobe koje su spremne počiniti zlodjela poput genocida. Adorno je sa svojim suradnicima (Adorno et al. 1950) opisao **autoritarnu ličnost**, koju karakteriziraju: netolerancija na dvosmislenost, rigidnost, nemogućnost apstraktnog rezoniranja, podvrgavanje autoritetu, opsjednutost statusom i moći te pretjerana generalizacija. Takvi pojedinci socijalni svijet vide crno-bijelo i iskazuju snažnu i prezrivu reakciju prema drugima koje percipiraju inferiornima. Uzroci autoritarne ličnosti smještaju se u hijerarhijske odnose s roditeljima koji svoj odgoj temelje na kažnjavanju. Suprotno tome, liberalnije (neautoritarne) osobe odgajane su na egalitarniji način, koji dovodi do veće kognitivne fleksibilnosti te do nekorištenja stereotipnih reprezentacija drugih (Jost et al. 2003). Danas se u istraživanjima koristi pojam desničarske autoritarnosti, koju je definirao Altemeyer (1998) i koja predicira negativne stavove prema različitim stigmatiziranim skupinama (npr. homoseksualnim osobama, ženama, Židovima i imigrantima) (Altemeyer 1998; Kalebić Maglica, Vuković 2016; Lippa, Arad 1999; Whitley, Lee 2000). Homoseksualne osobe čine manjinsku skupinu koja prkosi tradicionalnim konceptima spola, spolnih uloga i seksualnosti, te su stoga vrlo vjerojatne mete autoritarne agresije (Goodnight et al. 2013). Iako je autoritarna ličnost opisana pedesetih godina prošlog stoljeća, ona je još uvijek teorijski i empirijski prisutna u suvremenim istraživanjima.

Pristup koji negativne stavove prema manjinskim grupama objašnjava s pomoću osobina ličnosti ima određenih nedostataka, poput zanemarivanja situacijskih i sociokulturalnih faktora. Stoga **teorija realnog sukoba** (Campbell 1965; Sherif 1966) stavlja naglasak na situacijske faktore, odnosno kompeticiju oko ograničenih resursa koja dovodi do sukoba i etnocentrizma. U klasičnom je eksperimentu Sherif sa svojim suradnicima testirao postavke teorije realnog sukoba koristeći kao ispitanike dvanaestogodišnje dječake koji su za vrijeme ljetnih praznika boravili u izviđačkom kampu. Rezultati istraživanja pokazuju da ograničeni resursi (npr. pobjeda samo jedne grupe u nekom sportskom natjecanju) dovode do razvoja konflikata između grupa dječaka, koji se mogu smanjiti zajedničkim međusobnim kontaktom s jasno postavljenim nadređenim ciljevima.

Poseban oblik teorije realnog sukoba **teorija je žrtvenog janjeta**, prema kojoj su u teškim vremenima u kojima postoje ograničeni resursi pojedinci skloni svoju frustraciju i nezadovoljstvo usmjeriti na nemoćne manjinske grupe, koje predstavljaju žrtveno janje, a ne na prave izvore nezadovoljstva (npr. prema vlasti).

Već je Allport (1954) smatrao da predrasude proizlaze iz ljudske sklonosti ka **kategorizaciji**, odnosno grupiranju podražaja prema njihovoj sličnosti i suprotstavljanju podražaja prema njihovoj različitosti. Proces kategorizacije prisutan je kod svih ljudi i svakodnevni život ovisi o njemu. Na svaki podražaj ne reagiramo kao na nov ili potpuno nepoznat, već se oslanjamo na opažanje sličnih podražaja u prošlosti, što može imati dalekosežne posljedice. Socijalna kategorizacija temelj je ljudske spoznaje. Tajfel (1969; prema Tajfel, Turner 1979) je smatrao da stereotipi, predrasude i diskriminacija nastaju kao posljedice važnosti pripadanja određenim grupama (vlastitim grupama) i odraz su načina razumijevanja socijalnog svijeta, posebice aktivnosti drugih (vanjskih) grupa. Od Allporta do danas proveden je velik broj istraživanja koja pokazuju da socijalna kategorizacija utječe na socijalnu percepciju, emocije, kognicije i ponašanja.

Članovi vlastite grupe skloniji su članove vanjske grupe percipirati sličnijima (**homogenost vanjske grupe**) nego što oni stvarno jesu i homogenijima od članova vlastite grupe. Isto tako su pojedinci skloni doživljavati više pozitivnih emocija prema članovima vlastite grupe nego prema članovima drugih grupa kojima ne pripadaju (Otten, Moskowitz 2000). Skloniji smo dosjetiti se više detaljnijih informacija o članovima vlastite grupe nego o članovima vanjske grupe (Park, Rothbart 1982) te bolje pamtimo negativne informacije o članovima vanjske grupe (Howard, Rothbart 1980). U terminima ponašajnih ishoda, skloniji smo više pomagati članovima vlastite grupe (Dovidio et al. 1997) i više se truditi u postizanju ciljeva kada se radi o vlastitoj, a ne vanjskoj grupi (Worchel et al. 1998). Iz navedenog da se zaključiti da smo izrazito pristrani prema vlastitoj grupi zato što želimo povećati svoje samopoštovanje identificirajući se sa specifičnim društvenim grupama, i to onima koje smatramo superiornima po određenoj karakteristici.

Ranih je 1970-ih godina Tajfel demonstrirao da se u grupama stvorenim u laboratoriju na temelju najtrivijalnijih kriterija (npr. raspoređivanjem u grupu A ili B bacanjem novčića) javljaju predrasude i diskriminacija. Takve je grupe Tajfel nazvao minimalnim grupama, a rezultati njegovih istraživanja podloga su teoriji socijalnog identiteta (Tajfel, Turner 1979) i teoriji samokategorizacije (Turner 1985), koje razlikuju **osobni i socijalni identitet** (Spears 2001). Ove teorije pretpostavljaju da salijentnost osobnog identiteta (osoba sebe percipira kao pojedinca) određuje ponašanja koja su temeljena na pojedinčevim individualnim potrebama, standardima, uvjerenjima i motivima. S druge strane salijentnost grupnog identiteta (osoba sebe percipira kao člana grupe), odnosno svjesnost o pripadanju grupi, potiče ponašanja koja su orijentirana na ostvarivanje ciljeva i potreba grupe (Dovidio et al. 2010). Prema ovom pristupu, osoba sebe definira ili kategorizira duž kontinuuma koji na jednom kraju uključuje viđenje sebe kao individualca s osobnim motivima, ciljevima i postignućima (JA) i drugog kraja na kojem pojedinac sebe per-

cipira kao dio socijalnog kolektiva ili grupe (MI). Kada nam je važno mišljenje grupe kojoj pripadamo ili čiji članovi želimo postati, jedan je od mehanizama nastanka stereotipa, predrasuda i diskriminacije **konformizam**, koji se odnosi na promjenu ponašanja zbog utjecaja drugih ljudi, pri čemu taj utjecaj može biti stvaran ili zamišljen. Ako grupa kojoj pripadamo ima negativne stavove prema osobama homoseksualne orijentacije, vrlo vjerojatno ćemo i mi imati takve stavove zato što i dalje želimo biti članovi te grupe i želimo da nas grupa prihvaća.

Kao što smo iz navedenog vidjeli, stereotipi, predrasude i diskriminacija složeni su, višestruko determinirani procesi. Stoga objašnjenja povezana s osobinama ličnosti, grupnim konfliktom, socijalnom kategorizacijom i socijalnim identitetom trebaju biti shvaćena kao komplementarna, kao ona koja se kombiniraju i djeluju na različite načine u različitim uvjetima (Dovidio et al. 2010).

Smanjenje stereotipa i predrasuda

Postoje situacije u kojima opovrgavajući dokazi mogu dovesti do smanjenja stereotipa. Crocker i Webber (1983) predložile su tri modela za smanjenje stereotipnih misli. Prvi je **model knjigovodstva**, prema kojem se tijekom vremena prikupljaju kontrastereotipne informacije, koje u konačnici dovode do mijenjanja stereotipa (npr. tijekom vremena prikupljaju se informacije da lezbijke nisu muškobanjaste, što dovodi do promjene stereotipa o lezbijkama). Drugi je **model obrata**, prema kojem se stereotipna vjerovanja mijenjaju pod utjecajem neke jako istaknute informacije (npr. vrlo poznata i utjecajna osoba koja nimalo nije muškobanjasta izjavi da je lezbijka). Posljednji model jest **model podtipova**, prema kojem se stvara podtip ili potkategorija stereotipa, pri čemu se stereotip ne mijenja (npr. nisu sve lezbijke muškobanjaste, već postoje i one koje su ženstvenije). Crocker i Webber provele su niz istraživanja kojima su željele provjeriti točnost navedenih modela. Autorice zaključuju

da su model knjigovodstva i model podtipova uspješni u smanjenju stereotipa, za razliku od modela obrata, kod kojeg jedna činjenica o vanjskoj grupi nije dovoljno snažna da izazove promjenu stereotipa.

Što se smanjenja predrasuda tiče, prema Allportu (1954), kontakt koji se pod određenim uvjetima odvija između članova različitih grupa smanjuje postojeće predrasude. Ova se pretpostavka naziva **hipotezom međugrupnog kontakta**, a temelji se na teoriji da su predrasude i diskriminacija posljedice nepoznavanja vanjske grupe. Predrasude se mogu smanjiti ravnopravnim kontaktom između većinskih i manjinskih grupa ostvarenom kako bi se postigli zajednički ciljevi, a situacije kontakta moraju zadovoljavati sljedeće uvjete: međusobnu ovisnost, zajednički cilj, ravnopravan status, neformalne i međusobne kontakte, višestruke kontakte i socijalnu normu ravnopravnosti (Allport 1954). Međugrupni kontakt dovodi do pozitivnih iskustava s vanjskom grupom i izlaže članove grupe informacijama koje ne potvrđuju njihove postojeće stereotipe, što rezultira promjenom u vjerovanjima, stavovima i ponašanjima prema vanjskoj grupi (Czopp et al. 2006). Pettigrew i Tropp (2006) u svojoj metaanalizi nalaze da čak 94% istraživanja pokazuje negativnu povezanost između kontakta i različitih vrsta predrasuda, što potvrđuje Allportovu hipotezu kontakta. Suvremena istraživanja pokazuju da pojedinci koji imaju kontakt s homoseksualnim osobama imaju pozitivnije stavove prema toj stigmatiziranoj skupini (npr. Huić et al. 2015; Rampullo et al. 2013).

Seksualne predrasude i stigmatizacija

Osobe istospolne seksualne orijentacije, biseksualne te transrodne osobe svakodnevno se susreću s nizom prepreka kojima im se otežava slobodan život, onaj koji tako često nazivamo normalnim. Za ovu se manjinu govori da je „nevidljiva“, a njezina je „nevidljivost“ posljedica čina samootvaranja. Da bismo znali identificira li se osoba kao LGBT,

ona nam to mora reći, odnosno mora se dogoditi ono što nazivamo procesom samootvaranja o vlastitoj spolnoj orijentaciji odnosno rodnom identitetu i izražavanju (engl. *coming out*) (Coleman 1982; Silva, Warren 2009). I taj se proces ponavlja svaki put sa svakom novom osobom, u svakoj novoj situaciji jer se osoba kontinuirano suočava s heteroseksizmom. **Heteroseksizam** je kulturalna ideologija kojom se poricanjem i ponižavanjem bilo kojeg neheteroseksualnog oblika ponašanja, identiteta, odnosa ili zajednice održava socijalna stigma (Herek 2004). Heteroseksizam uključuje i vjerovanje u superiornost jednog oblika ljubavi (onog heteroseksualnog) spram svih ostalih (Ochs 1996).

U razumijevanju diskriminacije i stigmatizacije LGBT osoba bitna su dva povijesno značajna događaja. Jedan je iz 1973. godine, kada je Američko psihijatrijsko društvo isključilo homoseksualnost iz Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje (DSM), naglašavajući time da homoseksualnost nije ni psihijatrijski poremećaj ni bolest (Herek 2004). Drugi možda i nije toliko poznat široj javnosti, a dogodio se godinu dana prije, 1972. godine, kada je George Weinberg (Herek 2004) u svojoj knjizi *Society and the Healthy Homosexual* javnosti predstavio termin **homofobija**. Weinberg je homofobiju definirao kao osjećaj iracionalnog straha i mržnje prema homoseksualnosti, usmjeren prema sebi ili drugima, ali i naglasio da se radi o obliku predrasude jedne grupe ljudi prema drugoj. Homofobija se izražava i kroz osjećaje gađenja, anksioznosti, averzije, neugode i ljutnje prema bilo kojem kontaktu s osobama istospolne seksualne orijentacije (Herek 2004; Hudson, Ricketts 1980; O'Donohue, Caselles 1993; Olatunji 2008; Terrizzi et al. 2010). Definiranjem termina *homofobija* Weinberg je omogućio znanstvenicima proučavanje negativnih stavova koji se temelje na seksualnosti i spolu/rodu te osigurao značajan alat LGB aktivistima i onima koji se bore za prava LGB zajednice (Herek 2004).

Seksualne su predrasude negativni stavovi koji se zasnivaju na spol-

noj orijentaciji osobe ili seksualnim ponašanjima, a u današnjem razumijevanju seksualnosti te se predrasude gotovo uvijek usmjeravaju na ljude koji stupaju u homoseksualne odnose i izražavaju se kao LGBT, odnosno pripadaju seksualnim manjinama (Herek, McLemore 2012).

Homo/bi/transfobija izražava se na različite načine, na različitim mjestima i ima različite posljedice. Čest su, gotovo svakodnevni, način homo/bi/transfobne šale i zadirkivanje LGBT osobe, a najteži se oblici izražavaju kroz zlostavljanje odnosno nasilje (zločini iz mržnje). Homo/bi/transfobija utječe na svakodnevni život, sportske odluke i odabir sportova, odabir poslova i poslovnu produktivnost, odluke vezane uz zapošljavanje i napredovanje, roditeljstvo, probleme s vojskom, crkvenim zajednicama itd.

Razlikujemo četiri, međusobno povezana, oblika homofobije: osobnu (internaliziranu), interpersonalnu, institucionalnu i kulturalnu (Blumenfeld 1992). **Osobna homofobija** odnosi se na osobna vjerovanja da su lezbijke, gejevi i biseksualne osobe nemoralne, grešne, bolesne te inferiornije u odnosu na heteroseksualne osobe ili da nisu „prave“ žene i „pravi“ muškarci. S njom su povezani osjećaji straha, neugode, mržnje i gađenja prema istospolnoj seksualnosti. Svaka osoba može doživjeti ovaj oblik homofobije, bez obzira na spolnu orijentaciju. Kada ova vjerovanja i ove osjećaje ima osoba koja je LGBT, onda govorimo o **internaliziranoj homofobiji** (bi/transfobiji). Internalizirana homofobija uključuje neugodu pri otkrivanju vlastite seksualne orijentacije drugima, otuđenost od drugih LGBT osoba, neugodu pri seksualnim aktivnostima s osobom istog spola te implicira intrapsihički konflikt između onoga što ljudi misle da bi osoba trebala biti (heteroseksualna) i onoga kako se osoba osjeća u vezi s vlastitom seksualnošću (homo/biseksualno) (Meyer 1995).

Interpersonalna homofobija uključuje ponašanja prema drugim osobama koja su temeljena na osobnoj homofobiji. Ovaj oblik uključuje „šale“, izbjegavanje homo/bi/trans članova obitelji, izb-

jegavanje razgovora o partneru/ici LGBT osobe i o seksualnosti, zatim verbalno i fizičko zlostavljanje i niz drugih ponašanja u kojima se vidi diskriminacija. **Institucionalna homofobija** odnosi se na brojne načine na koje vlada, poslovni sektor, crkve i druge institucije diskriminiraju na temelju spolne orijentacije. Ovaj se oblik homofobije u literaturi naziva i *heteroseksizam*. Institucionalna se homofobija odražava u politikama usmjerenim protiv LGBT osoba i organizacija, odbijanju usluga LGBT osobama, u školskim programima itd. **Kulturalna homofobija** odnosi se na društveni standard i norme koje određuju da je bolje i moralnije biti heteroseksualna osoba nego LGBT osoba. I ovaj se oblik homofobije naziva heteroseksizmom. Kulturalnu homofobiju svaki dan doživljavamo kroz različite medije i društvene mreže u kojima se pristrano prikazuju „normalne“ veze (žena i muškarac) i „normalne“ obitelji (majka, otac i dijete/djeca), a ako se i prikazuju LGBT osobe, to je često stereotipiziran prikaz koji uključuje portretiranje osoba nesretnima, ambivalentnima u vezi sa svojom spolnom orijentacijom, onima koje imaju puno više psihičkih problema od heteroseksualnih osoba.

Različite su **razine izražavanja stavova prema homoseksualnim osobama** (Dean et al. 2013). S jedne strane imamo negativne razine koje uključuju odbijanje, sažalijevanje, toleranciju i prihvaćanje, a s druge pozitivne koje se odnose na podršku, divljenje, uvažavanje i njegovanje (eng. *nurturance*).

Odbijanje je razina na kojoj se na homoseksualnost gleda kao na „zločin protiv prirode“. LGBT su osobe bolesne, lude, nemoralne, grešne itd., pa su sva ponašanja i djelovanja usmjerena prema tim osobama opravdana i čine se s ciljem kako bi ih se promijenilo (npr. hospitaliziranje, zatvaranje u zatvore, averzivne terapije itd.). Sažalijevanje je dio heteroseksualnog šovinizma. Biti heteroseksualan zrelije je, preferira se i smatra se da „one koji su tako rođeni“ treba žaliti („Jadni oni.“). Tolerancija, kao razina izražavanja homofobije, uključuje gledanje na homoseksualnost kao na fazu u (adolescent-

nom) razvoju kroz koju prođu mnogi ljudi i mnogi je ljudi „prerastu“. Lezbijke i gejevi stoga su nezrelije osobe i ne bi npr. trebali biti na rukovodećim pozicijama (još uvijek su u adolescentnoj fazi). Iako se u prvi mah čini da prihvaćanju nije mjesto u negativnim razinama izražavanja homofobije, gleda se da još uvijek nešto treba „prihvaćati“ zapravo implicira da se jedan oblik ljudske seksualnosti drži superiornijim nad drugim. Ovom se razinom negira socijalni kontekst te činjenica da prava LGBT osoba nisu izjednačena s pravima heteroseksualne većine, kao i bol zbog nevidljivosti i manjinski stres koje one svakodnevno doživljavaju.

Podrška je pozitivna razina stava prema homoseksualnim osobama koja uključuje rad na zaštiti prava LGBT osoba. Osobe se na ovoj razini mogu osjećati neugodno u vezi s homoseksualnošću, ali su svjesne socijalne klime i iracionalne nepravde kojoj su LGBT osobe izložene. Divljenje je razina na kojoj se izražava priznanje da je LGBT osobama potrebna snaga kako bi u našem društvu bile ono što jesu. Ljudi sa stavovima na ovoj razini voljni su raditi na propitivanju i suzbijanju vlastitih homofobnih stavova, vrijednosti i ponašanja. Uvažavanje uključuje vrednovanje različitosti među ljudima i gledanje na LGBT osobe kao vrijedan dio tih različitosti koja nas okružuje. Ljudi sa stavovima na ovoj razini voljni su boriti se protiv homofobije u sebi i u drugima. Razina njegovanja pretpostavlja da su LGBT osobe neophodne za društvo. Ljudi sa stavovima na ovoj razini gledaju na sve LGBT osobe s iskrenom ljubavlju i oduševljenjem i voljni su biti otvoreni i javni zagovornici prava LGBT osoba.

Manjinski stres

Psihosocijalni stres koji je rezultat pripadanja manjinskoj skupini niskog društvenog statusa i koji se očituje u doživljavanju viših razina stresa zbog pripadnosti toj skupini naziva se **manjinski stres**.

Meyer (1995) razvija model razumijevanja manjinskog stresa koji se javlja kod homoseksualnih muškaraca, a otada se taj model razvio i proširio na razumijevanje manjinskog stresa koji doživljavaju sve LGBT osobe. Meyerov model pomaže u razumijevanju načina na koji stres uzrokovan heteroseksizmom u društvu i sveprisutnom homofobijom kreira neprijateljsko okruženje za LGBT osobe, što u konačnici ima nepovoljan efekt na psihičko i tjelesno zdravlje pripadnika seksualnih manjina. Kod LGBT osoba javlja se nepodudarnost između vrijednosti koje se cijene u društvu i njihovih potreba, kulture i iskustava. Meyer (1995) ističe tri procesa vezana za doživljaj manjinskog stresa: internalizirana homofobija, percipirana stigma vezana za seksualnu orijentaciju te diskriminacija i nasilje koji se doživljavaju zbog spolne orijentacije. Internalizirana homofobija objašnjena je u dijelu prikaza različitih oblika homofobije. Rezultati istraživanja pokazali su da je povezana sa stresom, depresijom, anksioznošću, rizičnim seksualnim ponašanjima, smanjenom općom dobrobiti, nižim samopoštovanjem, lošijim seksualnim funkcioniranjem i nizom tjelesnih simptoma. Stigmatizacija zbog vlastite spolne orijentacije također ima snažne nepovoljne efekte na samu osobu, odnosno njezino psihološko i tjelesno zdravlje. Niz istraživanja pokazuje da kod LGBT osoba postoji veći rizik za razvoj određenih psihičkih teškoća nego kod heteroseksualnih osoba upravo zbog doživljavanja manjinskog stresa (Newcomb, Mustanski 2010). Za lezbijke je doživljaj manjinskog stresa kompleksniji zbog dvostruke stigmatizacije: i kao žena i kao lezbijki. Podaci o diskriminaciji i nasilju kojem su LGBT osobe izložene poražavajući su. U svijetu 59 zemalja kriminalizira i predviđa zatvorsku kaznu za osobe koje ulaze u spolne odnose s osobom istog spola, a 11 zemalja za to predviđa kaznu smrću (ILGA 2019). Podaci u Hrvatskoj pokazuju da je nakon 2006. godine čak 73,6% osoba doživjelo neki oblik nasilja zbog svoje seksualne orijentacije, spolnog/rodnog identiteta i/ili rodnog izražavanja (Milković 2013).

Stereotipi, predrasude i diskriminacija prema LGBT osobama i dalje su prisutni u našem društvu. Iako postoje različiti načini nji-

hovog smanjenja, još uvijek kao pojedinci i društvo moramo puno toga učiniti kako bi se ti negativni stavovi promijenili te kako bi njihov efekt na fizičko i psihičko zdravlje LGBT osoba bio čim manji.

Zadaci za samostalan rad:

- Pokušajte ispitati sadržaj stereotipa prema gejevima. Vaš je zadatak pitati petero ljudi iz vaše okoline da se dosjete čim više osobina/karakteristika koje po njihovom mišljenju najbolje opisuju gejeve. Zabilježite koje su to karakteristike za svaku ispitanu osobu. Provjerite koje se osobine/karakteristike najčešće javljaju. Jesu li pozitivne ili negativne?

- Iz literature je evidentno da je kontakt najefikasniji način mijenjanja stavova. Pokušajte neku osobu (može biti i vama poznata osoba za koju znate da ima negativne stavove prema LGBT populaciji) dovesti u kontakt s LGBT osobom (bilo bi dobro da se radi o višestrukom/ponovljenom kontaktu). Pokušajte dovesti do toga da se te dvije osobe upoznaju i prikupe čim više informacija jedna o drugoj. Ispitajte kakav je dojam kontakt ostavio na svaku od njih.

NASILJE

Ana Ajduković, Iva Davorija, Marinella Matejčić,
Tihana Naglič, Maja Sikirica, Lorena Zec

Rodno uvjetovano nasilje

Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama (UN 1993)¹ objašnjava rodno uvjetovano nasilje kao čin koji za posljedicu ima ili će imati **tjelesnu, seksualnu ili psihičku** štetu ili patnju žena. Uključuje **prijetnje** takvim djelima, prisilu i/ili namjerno **oduzimanje slobode**, a može se pojavljivati u javnom i/ili privatnom životu (UN 1993). Izrazi *nasilje nad ženama* i *rodno uvjetovano nasilje* odnose se na širok spektar zlostavljanja kojima su žene izložene, a koja potječu iz rodne neravnopravnosti. Procjenjuje se da je 35% žena na svijetu u nekom trenutku pretrpjelo fizičko i/ili seksualno nasilje od intimnog partnera ili seksualno nasilje od osobe koja nije partner, dok je u nekim zemljama ta brojka 70% (Europska komisija, UN 2019).

Nasilje nad ženama

Nasilje nad ženama i djevojčicama kompleksan je fenomen, a osjetljivost teme zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uključuje prožimanje mnogih znanstvenih disciplina u sagledavanju njegovog uzroka, manifestacija i posljedica. U pristupu temi prvi se problem javlja u određivanju terminologije i imenovanju fenomena jer kada govorimo o nasilju nad ženama² postavlja se pitanje treba li problem adresirati kao nasilje, nasilja,

1 UN-ova deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama (Declaration on the Elimination of Violence Against Women) usvojena je na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda 20. prosinca 1993. godine.

2 Više pogledati u Kelly, Radford 1998.

nasilničko ponašanje ili ponašanja ili pak upotrijebiti neki drugi termin ili termine. Sljedeća u nizu poteškoća koja se nazire upravo je izvornost definicije, što podrazumijeva odluku o tome čiju perspektivu uključiti pri njenom sastavljanju: perspektivu žrtve, onih koji su nasilje počinili ili onih koji o nasilju istražuju, poput znanstvenika/ca, suda, policije. Specifičnost u pristupu temi tiče se i dileme u vezi s univerzalnim konceptima i specifičnim kulturnim formama, a posebnu pažnju treba usmjeriti na moralne, povijesne i kulturološke stavke (Dobash, Dobash 1998). Kontekst razumijevanja nasilja nad ženama u svojoj punini uključuje dakako doprinose sociologije, antropologije, kriminologije, filozofije i evolucijske psihologije, no ovo je poglavljje usredotočeno na pregled feminističkih teorija u definiranju rodno uvjetovanog nasilja uz konzultiranje međunarodnih i europskih dokumenata, konvencija i strategija koje naznačuju da je nasilje nad ženama široko zastupljen problem i prepoznat oblik kršenja temeljnih ljudskih prava.

Društveni uzroci i uvjeti u kojima nasilje nad ženama nastaje mogu se potražiti u nejednakom političkom, ekonomskom i socijalnom položaju muškaraca i žena kroz povijest te poimanju kategorije roda tj. rodni uloga. Nakon feminizma prvog vala – ustremljenog borbi za pravoglasa žena – promjenom društvenog položaja žena krajem dvadesetih godina 20. stoljeća polako se započinju mijenjati tradicionalni patrijarhalni³ obrasci društvenog uređenja. Ipak ženina se društvena uloga još uvijek vezuje za ulogu majke, supruge i domaćice. Pojavljivanjem drugog vala feminizma uz djelo Simone de Beauvoir *Drugi spol* 1949. godine, koje donosi dihotomiju rod/spol, započinje šire shvaćanje razlikovanja društvene odrednice roda i biološke odrednice spola. Od 1960-ih godina naovamo feministice su kritičkom analizom počele

3 U doslovnom značenju patrijarhat podrazumijeva 'vlast očeva'. „Najopćenitije označava sustav vladavine muškaraca koji dominiraju javnom i privatnom sferom društvenog života te nameću svoj autoritet i koriste moć nad ženama kroz socijalne, političke, ekonomske i religijske institucije. Hijerarhijski sustav društvenih struktura između muškaraca i žena se manifestira u obiteljskim i socijalnim odnosima te u rodni podjelama društvenih uloga“ (Barada, Jelavić 2004: 88).

ispitivati društveno konstituiranje roda kroz biološku odrednicu ističući kako ne postoji ništa prirodno zbog čega bi se ženi pripisivala podređena društvena uloga. Tri su glavna teorijska pristupa analize rodno uvjetovanog nasilja nastala u vrijeme drugog vala feminizma, koje je Sylvia Walby detaljno razradila u svom poznatom djelu *Theorizing Patriarchy (Teoretiziranje patrijarhata; 1990)*, a to su liberalizam, klasna analiza i radikalni feminizam.

Prema liberalizmu, nasilje je rezultat psiholoških poremećaja nekolicine uzrokovanih osobnim traumama koje je počinitelj doživio u djetinjstvu. Zbog tih negativnih iskustava nasilnici su razvili „oštećenu“ muškost i stoga ne posjeduju mehanizme nošenja sa socioseksualnim odnosima, odnosno nisu u stanju nositi se sa stresom i uspostaviti normalne odnose sa ženama. Drugo je objašnjenje da su kao djeca odrastali u nasilnom okruženju, stoga u odrasloj dobi nastavljaju ciklus nasilja prema svojoj partnerici. Što se tiče države, liberalni pristup rodno uvjetovanom nasilju problem vidi u tehničkim poteškoćama i ograničenoj mogućnosti državnih mehanizama da nasilnike privedu u osude.

Klasna analiza rodno uvjetovanog nasilja u fokus stavlja okolinske uvjete koji izazivaju frustracije u muškarcima, zbog čega oni postaju nasilni prema ženama, te nudi dva modela analitičkog pristupa: generalni i supkulturni. Prvi sugerira kako je uzrok nasilja muškaraca prema ženama ekonomska depriviranost, prisutnija na nižim klasnim razinama, opravdavajući to istraživanjima koja su pokazala da je raširenost nasilja veća među radnicima u odnosu na osobe na bolje plaćenim poslovima te da je silovanje u braku češće kod osoba nižeg imovinskog statusa u odnosu na one višeg imovinskog statusa. Supkulturni model, na tragu prethodnog, nasilne muškarce detektira na nižim razinama društvene stratifikacije, dodajući kako oni razvijaju zaseban sustav vrijednosti od onog dominantne kulture kao rezultat svoje otuđenosti od nje, a u tom procesu veću vrijednost dobivaju mačizam i fizička superiornost, koji posljedično vode do nasilničkog ponašanja.

Radikalni feminizam svoju analizu nasilja usmjerava na njegovu rodnu i društvenu dimenziju te zastupa poziciju kako je nasilje mehanizam zadržavanja, perpetuiranja i prenošenja muške moći u patrijarhatu. Drugim riječima, on objašnjava kako su nasilje i seksualnost društveno uvjetovani, pri čemu se muškarci uče mačo kulturi, koja podrazumijeva nasilje kao sredstvo rješavanja sukoba. To se odražava i u nefunkcionalnosti države u rješavanju problema rodno uvjetovanog nasilja jer se patrijarhalno normiranje nasilja institucionaliziralo, zbog čega je s jedne strane socijalna skrb za žene nedostatna da se osamostale od nasilnih muškaraca, a s druge strane kazneno pravosuđe reagira tek u slučajevima najtežih oblika nasilja.

Treći val s kraja 1980-ih godina i feministička teorija skreću pažnju na načine na koje dominantni diskursi u društvu propisuju društvene norme i rodne uloge. Jedna od iznimno važnih postmodernih feministica, filozofkinja Judith Butler upravo kritičkom analizom ukazuje na nepostojanje razlike između roda i spola, a to mišljenje dijeli francuska teoretičarka Monique Wittig. Butler smatra kako nema spola koji već nije rod, dok je rod zapravo izvedba koja se konstituira i oprirođuje nizom ponavljajućih činova (Butler 2000). Rod je dakle socijalna kategorija, društveni konstrukt, no i ključna razlika između toga kako se žene i muškarci u društvu doživljavaju, uz vrlo jasnu hijerarhiju uloga. Upravo društvena konstrukcija roda ima središnju ulogu u razumijevanju nasilja prema ženama i djevojčicama na društvenoj i individualnoj razini. Rodne uloge pripisane ženama i djevojčicama diktiraju „ženstveno“ ponašanje i pasivnost, a društvenim ulogama društvo upisuje u diskurs žene spektar oblika ponašanja koji obuhvaćaju podložnost, empatičnost, suosjećanje. S druge strane pred muškarcima su postavljeni drugačiji zahtjevi i norme – poželjnim se smatraju agresivnost i „muževno“ ponašanje, te se shodno tome potiče izgradnja identiteta na snazi, moći i dominaciji.⁴

⁴ Arhetipi muškosti koji se najčešće iskazuju jesu oni poput tradicionalnog mačo muškarca, zavodnika ili pak heroja, a pretpostavke koje proizlaze iz stereotipa o muškosti mnogobrojne su.

Odstupanje od zamišljene pripisane rodne norme ili neispunjavanje očekivanja u rodno zadanoj ulozi među razlozima su poticanja nasilja nad ženama i djevojčicama.

Kršenje reproduktivnih prava kao rodno utemeljeno nasilje

Kada se govori o ženskim pravima, u obzir se obavezno moraju uzeti reproduktivna i seksualna prava. Naime, kada je riječ o nasilju prema ženama, važno je moći prepoznati da osim seksualnog postoji i reproduktivno nasilje, koje vrše partneri, liječnici/ce kroz sistemsko nasilje unutar zdravstvenih sustava ili druge osobe. U kontekstu sistemskog nasilja nad ženama adekvatan je primjer nedostupnost prekida trudnoće. Pod time se misli na nedostatak kvalificiranih liječnika/liječnica koji ga obavljaju u zdravstvenim ustanovama koje su ovlaštene za pružanje usluge prekida trudnoće prema Zakonu o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece (na snazi od 1978. godine). Nadalje, kada se govori o sistemskom nasilju nad ženama u kontekstu reproduktivnih prava, govori se i o nasilju pri porodu, o prisilnoj sterilizaciji, odbijanju pružanja usluge medicinski potpomognute oplodnje i sl.

Prema podacima Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2014. godinu, čak 52% ginekologa/inja zaposlenih u 30 zdravstvenih ustanova u kojima je zakonski dozvoljen prekid trudnoće odbija pružiti tu uslugu (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova RH 2015). Navedeni primjer primjer je sistemskog nasilja upravo zato što se radi o disfunkcionalnom sistemu na čelu s Ministarstvom zdravstva, koje je svjesno problematike nedostupnosti pobačaja, ali ne poduzima konkretne mjere kako bi se ova medicinska usluga učinila dostupnom širem broju žena. Konkretnije, osoba koja želi prekinuti trudnoću i koja u svojoj bližjoj okolini nema bolnice u kojoj može obaviti navedeni postupak mora putovati, što iziskuje traženje slo-

bodnih dana s posla i/ili, ako ima djecu, organizaciju čuvanja djece, uz činjenicu da i sama cijena pobačaja iznosi od tisuću do tri tisuće kuna, ovisno o bolnici.

U razmatranju reproduktivnih i seksualnih prava važno je sagledati čitavu sliku, odnosno promisliti o socijalnim i kulturalnim stavovima koji vrijede na određenom području, ali i o socijalnoj i obiteljskoj situaciji u kojoj se osobe nalaze. Drugim riječima, treba sveobuhvatno sagledavati i interseksionalnost problematike reproduktivnih prava. Ako govorimo o pravu na dostojanstveni porod, moramo promisliti o tome na koji način određena prava mogu uživati osobe ovisno o njihovim identitetima. Ono što je dostupno obrazovanoj bijeloj ženi srednje klase nije nužno dostupno ženi koja nije bijela i nije srednje klase, ili nije obrazovana, ili pak živi u ruralnom kraju.

Kako bi svaka osoba mogla ostvariti vlastite potencijale, što je put k rodnoj ravnopravnosti, ona mora moći donositi i provoditi odluke o vlastitom tijelu i reprodukciji. Osim općenitog odlučivanja o tome hoće li ili neće osoba imati djece, reproduktivna prava uključuju i cijeli niz prava koja se odnose na reproduktivni sustav i usko su vezana uz seksualna prava. Nepoznavanje vlastitih i tuđih prava dovodi do toga da ih pojedinci/ke i sustav lakše i učestalije krše.

Reproduktivna se prava temelje na osnovnom pravu svakog para i svake osobe da slobodno odluče žele li imati djecu, kakav će biti dobní razmak između njih i kada će ih imati – i to bez diskriminacije, prisile ili nasilja. Također, isto pravo podrazumijeva da osobe imaju sve potrebne informacije i mogućnosti da donesu takvu odluku. Reproductivna su prava povezana s pravom na najviši mogući standard seksualnog i reproduktivnog zdravlja.

Ujedinjeni narodi definiraju **reproduktivno zdravlje** kao "stanje potpune fizičke, mentalne i socijalne dobrobiti", koje se ne odnosi samo na odsutnost reproduktivne bolesti ili nemoći. Reproductivno zdravlje obuhvaća reproduktivne procese, funkcije i reproduktivni sustav

u svim stadijima života (UN 2014: 18, prev. a.). **Seksualno zdravlje** je, prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije "stanje fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja u aspektu seksualnosti. Zahtijeva pozitivan (...) pristup seksualnosti i seksualnim vezama, kao i mogućnost upuštanja u sigurna seksualna iskustva koja pružaju zadovoljstvo, a nisu uvjetovana prisilom, diskriminacijom ili nasiljem" (World Health Organization s. a., prev. a.).

Reproduktivna zdravstvena skrb primarno se odnosi na ginekološku skrb, koja uključuje sljedeće intervencije vezane uz reproduktivno zdravlje: planiranje obitelji, prevenciju i liječenje spolno prenosivih bolesti te prevenciju smrtnosti majki i perinatalne smrtnosti. No ona mora uključiti i prevenciju štetnih praksi i neželjenih trudnoća, nesigurne prekide trudnoća, infekcije reproduktivnog trakta, neplodnost, rodno uvjetovano nasilje, neuhranjenost i anemiju te rak i druga oboljenja reproduktivnog sustava. Kvalitetna reproduktivna zdravstvena zaštita podrazumijeva zdravstvenu zaštitu koja je dostupna i uključuje diseminaciju informacija, edukaciju, savjetovanje, prevenciju, detektiranje i liječenje ginekoloških oboljenja. Zdravstvena zaštita mora biti kvalitetan odgovor na specifične potrebe svake žene (UN 2014).

Reproduktivno nasilje rodno je uvjetovano nasilje, do kojeg dolazi zbog društvenih vrijednosti i stigmatizacije specifičnosti ženskog zdravlja. Prema Studiji glavnog tajnika Ujedinjenih naroda, niz je faktora i načina na koje se održava muška dominacija i podređenost žena: eksploatacija ženske reprodukcije i reproduktivnog rada, kontrola nad ženskom seksualnošću i reproduktivnim kapacitetom, kulturalne norme i prakse koje utvrđuju nejednaku poziciju žena te strukture sistema i procesa koji legitimiziraju i institucionaliziraju rodne nejednakosti i nasilje prema ženama (UN 2006).

Jednostavnije rečeno, reproduktivno nasilje jest: prisila na trudnoću, prisila na prekid trudnoće, sterilizacija bez pristanka, ograničavanje prava na slobodno odlučivanje o vlastitom tijelu u vezi s

brojem djece ili razmaka između djece, nepotrebne epiziotomije (rezanje međice prilikom poroda, što nije genitalno sakaćenje⁵, ali jest genitalno rezanje i izuzetno je štetna praksa koja se često zanemaruje kao rodno uvjetovano nasilje) te nalijeganje na trbuh tijekom poroda. Ovdje spadaju i drugi postupci partnera, medicinskog osoblja i/ili sustava u kontekstu donošenja odluka vezanih uz reprodukciju.

Jedan od međunarodnih instrumenata zaštite ženskih reproduktivnih i drugih prava Konvencija je o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women – CEDAW), koju je usvojila Opća skupština Ujedinjenih naroda, a stupila je na snagu 3. rujna 1981. godine kao globalni i sveobuhvatni pravno obvezujući međunarodni ugovor. Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama (dalje: CEDAW) do danas je prihvatilo 185 država ili više od 90% članica Ujedinjenih naroda, među kojima je i Republika Hrvatska. CEDAW je pravno obvezujući instrument za zemlje potpisnice koji je uspostavio međunarodni nadzorni mehanizam, Odbor za uklanjanje diskriminacije žena (dalje: Odbor) osnovan 1982. godine. Odbor nadzire primjenu CEDAW-a razmatranjem izvješća koje su mu države stranke obvezne podnositi. Odbor čine 23 stručnjaka/inje velikog moralnog ugleda i visoke stručnosti za područje na koje se CEDAW odnosi (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova RH 2012b). Republika Hrvatska zadnje je izvješće predala 2015. godine, na što je Odbor za CEDAW reagirao Zaključnim primjedbama o Četvrtom i petom periodičnom izvješću za Hrvatsku. Kao ključne probleme Odbor je prepoznao sljedeće: „Odbor primjećuje da je u Ustav države stranke ugrađeno pravo na ravnopravnost spolova i nediskriminaciju te da je država stranka uređena kao sekularna država. Odbor je također svjestan

⁵ Genitalno sakaćenje žena odnosi se na (djelomično ili potpuno) odstranjivanje vanjskih ženskih spolnih organa te na druge ozljede ženskih spolnih organa iz medicinski neutemeljenih razloga. Genitalno sakaćenje žena zabilježeno je u trideset zemalja svijeta, a najmanje 200 milijuna danas živućih žena i djevojčica bilo je podvrgnuto genitalnom sakaćenju. Najveći postotak slučajeva zabilježen je u Africi (EU, UN 2019).

raznih Ugovora koje je država stranka potpisala sa Svetom Stolicom. Odbor bi želio osigurati prvenstvo prava Konvencije kako bi se spriječilo nazadovanje u područjima kao što su: pristup spolnom i reproduktivnom zdravlju, uključujući pristup sigurnom pobačaju i kontracepcijskim sredstvima; spolni odgoj primjeren dobi; te davanje prvenstva obitelji, a ne ženama kao nositeljicama prava pojedinca“ (Odbor za uklanjanje diskriminacije žena 2015: 2).

Iz navedenog citata o problematici u Republici Hrvatskoj moguće je iščitati kako su prepreke za ostvarivanje reproduktivnih prava ugovori potpisani sa Svetom Stolicom (takozvani Vatikanski ugovori) i drugi sociokulturalni stavovi. Odnosno, uz činjenicu da država ne prepoznaje specifične potrebe žena u zdravstvenoj zaštiti, uz degradaciju kvalitete usluge zdravstvenog sustava, koja je financijske prirode i proizlazi iz nebrige resornog Ministarstva, te uz neregularan „priziv savjesti“ kod prekida trudnoće i medicinski potpomognute oplodnje (uskraćivanje zdravstvene skrbi u ime „savjesti“, a na štetu pacijentica) jedna od ključnih prepreka jest i upletenost crkvenih u zakonodavne i društvene strukture.

Femicid

Nasilje nad ženama obuhvaća dakle širok raspon djela – od verbalnog uznemiravanja i drugih oblika emocionalnog zlostavljanja do svakodnevnog fizičkog ili seksualnog zlostavljanja (World Health Organization 2012).

Termin koji se često koristi za koncept ubijanja žena i djevojčica povezanog s rodom jest *femicid*⁶. Prema konvencionalnom razumijevanju muškarci čine zločine nad ženama zbog rodni uloga koje su ženama dodijeljene. U posljednjih nekoliko desetljeća pojam i prob-

⁶ Femicid je situacija u kojoj je žena ili djevojčica napadnuta i ubijena samo zbog svojeg spola. Uzroci su povezani s neravnopravnošću spolova, zatim društvenim, kulturnim i vjerskim normama te stavovima u tradicionalnim društvima (EU, UN 2019).

lem koji je s njim povezan počinje prepoznavati akademska zajednica te organizacije civilnog društva, međunarodne organizacije i regionalne organizacije, kao što je Europska unija (UNODC 2018).

Izraz *femicid* počeo se u literaturi koristiti prije nekoliko desetljeća kako bi se definiralo ubijanje žena na temelju njihovog roda. U širu je upotrebu ušao nakon što ga je Diana Russell⁷ upotrijebila 1976. godine na Međunarodnom tribunalu za zločine nad ženama u Bruxellesu, četverodnevnom feminističkom globalnom ženskom skupu na kojem je sudjelovalo 2000 žena iz 40 zemalja. Simone de Beauvoir je uoči održavanja skupa kazala kako je povod okupljanju osuda ugnjetavanju kojem su žene izložene u društvu te ga je pozdravila kao „početak radikalne dekolonizacije žena“⁸ (Russell, Van de Ven 1990: 5, prev. a.). Godine 1990. u članku „Femicide: Speaking the unspeakable“, koji nastaje kao reakcija na počinjeni masakr u Montrealu 1989. godine, femicid se objašnjava kao ubijanje žena koje čine muškarci iz mržnje, prezira, zadovoljstva ili osjećaja vlasništva nad ženama (Dawson et al. 2018). U knjizi *Femicide: The Politics of Woman Killing*, objavljenoj 1992. godine, femicid se objašnjava kao *mizogino* ubijanje žena koje čine muškarci (Radford, Russell 1992), a urednice uz ovaj termin rasvjetljavaju društvena uvjetovanja vezana za seksualnu politiku koja stoji iza ubojstava žena, odnosno objašnjavaju kako je motivacija za ubojstvo žena povezana sa seksističkim ili mizoginim stavovima muškaraca.

Općenito se smatra da femicid uključuje namjerno ubijanje žena zato što su žene, ali šire definicije uključuju svako ubijanje žena ili djevojčica. Većinu slučajeva femicida čine partneri ili bivši partneri, a uključuju stalne prijetnje kod kuće ili zastrašivanje, seksualno nasilje ili situacije

⁷ Diana Elizabeth Hamilton Russell rođena je 1938. godine u Cape Townu. Russell je sociologinja, feministica, aktivistica u području nasilja nad ženama i autorica mnogobrojnih knjiga na temu silovanja, silovanja u braku, femicida, incesta, mizoginih ubojstava žena i pornografije (Russell 2014).

⁸ „I salute this Tribunal as being the start of a radical decolonization of women“ (Russell, Van de Ven 1990: 5).

u kojima žene imaju manje moći ili manje resursa od partnera (World Health Organization 2012). Ubojstva žena i djevojčica povezanih s rodom čine se u različitim kontekstima i s pomoću različitih mehanizama⁹. U širem smislu takva ubojstva mogu se podijeliti na one počinjene unutar obitelji i one koji su počinjeni izvan obiteljske sfere (UNODC 2018). Terminom *femicid* zločin se izdvaja iz šire kategorije ubojstava i utvrđuje se razlika u odnosu na ubojstva žena u kojima je rod nevažan¹⁰. Blizak pojmu femicid je pojam uksoricid, a koji označava ubojstvo supruge, „ženoubojstvo“. Patrijarhalno društvo samo sebe održava i perpetuira kroz mnoge mitove, stereotipe, zablude i pogrešne predodžbe, ali i kroz moć i kontrolu. Cilj nasilja prema ženama upravo je postizanje moći i kontrole partnera nad partnericom. U deklaraciji o eliminaciji nasilja prema ženama (UN 1993) jasno je navedeno da nasilje prema ženama nije samo fizičko, psihičko i seksualno već postoje i drugi, relativno univerzalni, načini na koje se žene stavljaju u podređen položaj. Ove načine države često ne prepoznaju, ne sankcioniraju se na ispravan način i, što je najopasnije, nerijetko ih ni same žrtve ne prepoznaju, što je opet posljedica manjka edukacije o rodnoj ravnopravnosti, ali i uvriježenih modela i obrazaca ponašanja koji se često prenose međugeneracijski.

Strategije nasilnika

Psiholozi/ginje, odnosno savjetodavci/kinje koji rade s osobama koje su preživjele nasilje ili koje trenutno žive u takvom okruženju često mogu naći dodirne točke u većini slučajeva na kojima rade, a prvenstveno se to odnosi na „strategije“ koje muškarci koriste kako bi za-

⁹ Misli se na različite načine kojima se femicid vrši.

¹⁰ Podaci o tjelesnom i seksualnom nasilju nad ženama pokazuju da je oko 120 milijuna djevojčica diljem svijeta (više od jedne desetine) bilo prisiljeno na spolni odnos ili drugi oblik spolnih radnji (EU, UN 2019). O statistički obrađenim podacima u kontekstu nasilja nad ženama na globalnoj razini pogledati više u UNODC 2018. Podaci o zastupljenosti nasilja nad ženama i rasprostranjenosti nasilja mogu se pronaći na stranicama Svjetske zdravstvene organizacije (WHO), a u nacionalnom kontekstu mjesečna izvješća izdaje Ministarstvo unutarnjih poslova RH.

dobili i održali moć i kontrolu nad svojom partnericom. Educirano osoblje savjetovališta i pružatelji raznih socijalnih usluga imaju veliku odgovornost i obavezu poznavati ove strategije i načine manipulacije kako bi mogli točno procijeniti rizik za žrtvu/e, paziti kako ne bi svojim postupcima olakšavali njihovo korištenje te kako i sami ne bi pali pod utjecaj nasilnika i njegovih strategija, nego zadržali objektivnost, ali i empatiju za žrtvu.

Jedan od najčešće korištenih modela održavanja moći i kontrole partnera nad partnericom je i tzv. model Duluth, koji je 1984. razvilo osoblje programa *Domestic Abuse Intervention Project/Program* (DAIP), čiji je cilj zaštita žrtava obiteljskog/partnerskog nasilja te uspješna psihosocijalna intervencija prema počiniteljima. Sam model Duluth široko zahvaća cijeli kontekst u kojem nasilje nastaje i opstaje te načine borbe protiv njega i pružanja adekvatne podrške žrtvama. „Kotač moći i kontrole“ dio je navedenog modela koji je našao široku primjenu kod pružatelja socijalnih usluga, istraživačkih timova, zakonodavaca itd. „Kotač“ je izrađen na temelju rezultata kvalitativnog istraživanja koje je provedeno s pomoću niza fokus-grupa sastavljenih od žena koje su preživjele nasilje te prikazuje glavne taktike i ponašanja kojima nasilni muškarci postižu i održavaju moć i kontrolu nad svojim partnericama (Gondolf 2007). Istraživači su u svoj model uključili ponašanja koja su se pokazala najčešćima i univerzalnima kod žrtava nasilja u uzorku. Tijekom godina pokazalo se da je model primjenjiv i u različitim zajednicama, državama i kulturama, što samo govori o tome da je rodno uvjetovano nasilje ukorijenjeno u globalnom sustavu vrijednosti te da se ne radi o lokalnim fenomenima i/ili individualnim razlozima i razlikama kod počinitelja i žrtava. Sam model promatra obiteljsko/partnersko nasilje prema ženama kao rodno uvjetovano nasilje i zbog toga odlično služi za njegovu segmentaciju, odnosno prikaz taktika koje omogućuju perzistiranje problema rodno uvjetovanog nasilja u društvu. Nasilje u obitelji možemo opisati kao obrazac ponašanja koje određena osoba koristi kako bi namjerno i s ciljem kontrole dominirala nad drugom

osobom, partnericom. Model Duluth u sredinu kruga nasilja stavlja upravo moć i kontrolu. Na obrubima kotača nasilja nalaze se fizičko i seksualno nasilje kao najistaknutiji načini zadobivanja kontrole i moći u rodno uvjetovanom nasilju. Ove vrste nasilja su, uvjetno rečeno, one kojih se žrtve najviše boje te sama prijetnja ovom vrstom nasilja ženu drži u pat-poziciji, odnosno stavlja je u submisivni položaj, upravo zbog straha za život i tjelesni integritet, vlastiti i onaj njene djece. Atmosfera kontrole i straha dodatno se održava kroz različite taktike i ponašanja koje ćemo ovdje nabrojati uz primjere (prema DAIP 2017):

- Zastrašivanje: može biti suptilno i neplanirano, ali i vrlo očito. Predstavlja sredstvo s pomoću kojeg će nasilnik ostvariti svoje želje i ciljeve koristeći prijašnje epizode u kojima je bio nasilan. U ovu taktiku može spadati vikanje, ali i suptilniji načini kao što su pogledi i pokreti koji žrtvu stavljaju u frustrirajuću poziciju stalnog očekivanja fizičke eskalacije nasilja. Česta ponašanja zastrašivanja jesu razbijanje stvari, zlostavljanje životinja, pokazivanje oružja, namjerno dovođenje žene i/ili djece u rizične situacije i sl.

- Emocionalno nasilje: proizlazi iz uvjerenja nasilnika da je bolji, važniji i vredniji od žene (ili svih žena općenito). Sastoji se od kroničnog i dugotrajnog omalovažavanja nje i njenih postupaka, osobina ličnosti, inteligencije te vrijeđanja, psovanja i ukazivanja na njene nedostatke i greške kako bi povjerovala da nije vrijedna kao osoba te da ne može preživjeti bez njega. Rezultira iznimno smanjenim samopoštovanjem kod žene, koje u konačnici otežava odlazak iz nasilnog okruženja. Često ga ne prepoznaju ni institucije, ni stručnjaci, ni same žrtve i nerijetko je jedan od oblika nasilja koji ostavlja najveće posljedice.

- Izolacija: konačni je cilj ove taktike pretvaranje žene u objekt, u vlasništvo kojim muškarac raspolaže te sprečavanje žene da posumnja u njega i njegove metode ili da dođe u kontakt s ljudima koji bi joj eventualno mogli ukazati na nasilni aspekt njegovog ponaša-

nja. Neki su od primjera: svađa do koje dolazi svaki put kada žena želi otići kod rodbine ili na druženje s prijateljicama, provjeravanje i kontrola svih sredstava i metoda komunikacije, ograničavanje slobode kretanja uz prijetnje, pritisak da bira između njega i drugih ljudi u svom životu itd. Rezultat ove strategije tužna je činjenica da kad i osvijesti da je žrtva nasilja, žena više nema bliskih osoba od kojih bi mogla potražiti pomoć.

- Umanjivanje, poricanje i okrivljavanje: nasilnik umanjuje ozbiljnost zlostavljanja („pa nisam te baš tako jako udario“) ili ga u potpunosti negira („nije istina da sam ti rekao da si kurva“). Odgovornost za nasilje prebacuje na ženu i tvrdi da ga je isprovocirala, da je ona kriva za sve što je loše u njegovom/njihovom životu, da je luda i da joj treba pomoć.

- Korištenje djece: nasilnik namjerno čini da se žrtva osjeća krivom zbog djece, njihovih problema i/ili ponašanja. Prijeti da će djecu oteti ili im učiniti nešto nažao. Iako nasilnici (najčešće) vole svoju djecu, od te je ljubavi jača potreba da naude i/ili da se osvete partnerici te vlastitu djecu pretvaraju u sredstvo dodatnog nanošenja štete ženi, čak i pod cijenu uništavanja njihovog fizičkog i psihičkog zdravlja. Ova taktika provođenja nasilja često se proteže i u period nakon što žena i djeca odu od nasilnika, ali institucije svejedno odrede pravo oca na viđanje djece i susrete s njima, koje onda nasilnik koristi kako bi dodatno zlostavljao svoju bivšu partnericu.

- Korištenje privilegiranosti muškaraca: nasilnik vjeruje da ima pravo dominirati svojom partnericom kao da je njegovo vlasništvo i to je dio srži njegovog identiteta i sustava vrijednosti. Iz ovog vjerovanja proizlazi cijeli sustav njegovog nasilnog ponašanja prema ženama. Ovo se razmišljanje često očituje u tome da muškarac samostalno donosi sve odluke, da smatra da mu žena treba biti sluškinja te da joj on mora govoriti što i kako da radi i kako da živi.

- Ekonomsko nasilje: ideja koju nasilni muškarac ima jest „novac je

moć i kontrola nad novcem donosi moć“ te na razne načine prakticira ovu kontrolu, čak i kad je novac realno partneričin. Uzima joj zarađeni novac, sprečava je da radi, ne daje joj uvid u obiteljske financije, tjera je da radi određene stvari u zamjenu za novac (npr. seksualni odnos), razbija ili otuđuje njeno vlasništvo itd.

•Prisile i prijetnje: nasilnik koristi nešto što partnerica voli i visoko vrednuje (npr. djecu) i manipulira time kako bi dobio ono što želi. Prijeti fizičkim nasiljem prema njoj ili djeci, uništavanjem dragih ili važnih stvari; prijeti da će je ostaviti ili da će počinuti samoubojstvo ako ona njega ostavi; prijeti da će je prijaviti policiji, centru za socijalnu skrb i sl. Ovom taktikom nasilnik održava atmosferu straha i jača svoju poziciju moći nauštrb svoje partnerice.

Važno je naglasiti kako i nasilje u istospolnim partnerskim odnosima često ima karakteristike slične opisanima, ali se dešava u širem društvenom kontekstu općenitog (ne)prihvatanja LGBTIQ+ pojedinaca i zajednice (Peterman, Dixon 2003).

Osim navedenih individualnih ponašanja nasilnika da održi moć i kontrolu nad partnericom često je širi kontekst taj koji dodatno pogoršava i/ili omogućava sâmo nasilničko ponašanje. U širi kontekst mogu spadati i društvene vrijednosti, sustavi i institucionalni odgovori te određeni pojedinci i pojedinke koji omogućavaju i potencijalno podržavaju nasilno ponašanje te time dodatno viktimiziraju žrtvu.

U teoriji možemo govoriti o „saveznicima“ nasilnika koji svjesno ili nesvjesno rade u njegovu korist te podržavaju nasilno ponašanje i nasilnički sustav vrijednosti (Bancroft 2015). Nasilnik i ove ljude ili skupine ljudi koristi kao sredstvo kako bi dodatno zavladao partnericom te povećao svoj negativni utjecaj na nju. Najstrašnije je da nasilnici često svoje saveznike nalaze među ljudima koji bi trebali biti na strani žrtve, koji bi joj trebali pružiti pomoć i podršku. Bancroft (2015) grupira saveznike nasilnika na sljedeći način:

•Nasilnikova obitelj

•Žrtvina obitelj i prijatelji

•Terapeuti, savjetodavci, pružatelji socijalnih usluga

•Nasilnikova nova partnerica

•Ostali zlostavljači vođeni željom za moći i/ili statusom

•Odvjetnici, branitelji nasilnika

•Sustav (pravosuđe, zdravstvo, školstvo, policija itd.)

Bancroft (2015) navodi da je u konačnici bilo tko tko zauzima neutralnu poziciju zapravo pomagač nasilnika. Nasilje i nasilnika trebali bi svi javno i glasno osuditi za njegovo ponašanje te inzistirati da preuzme odgovornost za nj.

Kako bi se konkretno i kvalitetno pomoglo žrtvama nasilja, odnosno ženama žrtvama obiteljskog/partnerskog nasilja, potrebno je pružiti im direktnu i usmjerenu pomoć uz poticanje na šire društvene promjene. Jedan od primjera iz prakse jest i uvođenje minimalnih standarda pružanja socijalnih usluga (Zore, Vukmanić Rajter 2014), koji u obzir uzimaju i gore spomenute taktike i strategije te saveznike rodno uvjetovanog nasilja. Sržni su dio minimalnih standarda i feministički principi rada sa ženama žrtvama nasilja, koji uključuju: povjerljivost i vjerovanje u iskaz žene, samoodređivanje žena, osiguravanje sigurnosti, razumijevanje i prihvaćanje žene koja je preživjela nasilje i svih njenih odluka i postupaka, otvorenost prema svim ženama bez diskriminacije, solidarnost i transparentnost te jasnu komunikaciju činjenica da je nasilje javni problem, da je za njega odgovoran nasilnik i da se žrtva nikako ne može smatrati krivom za ono što joj se događa. Rad sa žrtvama rodno uvjetovanog nasilja mora biti temeljen na poštovanju, podršci, individualnom pristupu, sveobuhvatnoj pomoći i osnaživanju žene.

Dinamika nasilnih odnosa

Slika 1. Faze nasilnog odnosa (prema *The cycle of domestic violence*, Walker 1970)

Svaki nasilni odnos ima svoje individualne značajke, ali znanstvenici već godinama uočavaju sličnosti u njihovoj dinamici i mehanizmima nasilja koji se koriste. Kao što je vidljivo iz grafičkog prikaza, nasilni odnosi nisu isključivo i samo nasilni. Karakterizira ih nekoliko faza koje se kontinuirano ciklički izmjenjuju te variraju u vremenskom trajanju. Važno je naglasiti da nasilje s vremenom eskalira i postaje sve učestalije i brutalnije. Omjer između ovih nasilnih faza i faza „medenog mjeseca“ faktor je koji održava ovakav odnos.

Idiličan početak dio je gotovo svake veze u kojoj se događa zlostavljanje. Kako bi nasilnik inače ikad imao partnericu?

Mnogi se pitaju je li idiličan početak veze zapravo metoda koju nasilnik namjerno koristi kako bi žrtvu emocionalno namamio, samo da bi kasnije mogao biti okrutan prema njoj. Dok se zaljubljuje, on sanja

o budućoj partnerskoj sreći, baš kao i žena. Sa žudnjom gleda sliku koju ima o budućnosti, u kojoj mu žena udovoljava u svemu i nikad se ne žali ni zbog čega što on radi ili mu kvari dan frustracijama i nezadovoljstvom zbog vlastitog života. Nasilnik ne iznosi te sebične maštarije svojoj novoj partnerici. Zapravo, ni on sam ih uglavnom nije svjestan. Često koristi jezik zajedništva tijekom početka veze: „Zaista želim biti tu za tebe“, „Mi ćemo uistinu biti savršeni jedno za drugo“, „Sada možeš prestati raditi i školovati se i možemo živjeti od moje plaće“. On možda istinski vjeruje u svoja obećanja jer se želi smatrati velikodušnim i obzirnim partnerom koji ne iskorištava i ne omalovažava ženu. Poslije, kad počne kontrolirati ženu i iskorištavati je, on će pronaći načine da se uvjeri kako se to ne događa ili pak da je to njezina krivica. Zlostavljanje nije njegov cilj, ali **kontrola** jest, i on koristi zlostavljanje kako bi dobio kontrolu na koju misli da ima pravo (Bancroft 2015). To je manifestacija nejednakosti moći koja je u temelju svakog nasilnog odnosa.

Poseban je oblik nasilja psihičko nasilje, koje se očituje u svjesnom stvaranju atmosfere straha, što predstavlja dodatno sredstvo i dio dinamike nasilja protiv žena. Strah od daljnjeg nasilja često je najmoćniji instrument pritiska. Kad to postigne, nasilniku nije niti potrebno primjenjivati fizičko nasilje (Mamula, Ajduković 2004).

Nasilnikovo ponašanje primarno je svjesno (on djeluje namjerno, a ne slučajno – tako da „izgubi kontrolu“ nad sobom), ali osnovno razmišljanje koje pokreće njegovo ponašanje uglavnom nije svjesno (Bancroft 2015). Osnovni je razlog muškog nasilja nad ženama u patrijarhalnosti društva, u kojem vlada model neravnopravne raspodjele među spolovima (problem rodne neravnopravnosti).

Zašto žene ostaju u nasilnim odnosima

Jedan od razloga zbog kojeg nasilje opstaje u partnerskim odnosima uvjerenja su koje ima društvo, pa i same žrtve, a koja kreiraju odnos prema nasilju u partnerskim odnosima (Ostojić 2001). Riječ *uvjerenje*

odnosi se na usvojene postavke, tvrdnje ili učenje o pojavama, obježjima pojava i odnosima među njima, koje je zasnovano na neposrednim ili posrednim, manje ili više pouzdanim spoznajama i činjenicama. Kad ljudi ne raspolažu pravim činjenicama o nekoj pojavi, nastaje specifičan oblik uvjerenja – mit. Mitovi pružaju prikladna, ali pojednostavljena, objašnjenja složenih socijalnih pojava. Kad se ponavljaju dovoljno često, postaju „općeprihvaćena mudrost“ i poprimaju privid dobro utemeljenih činjenica (Mamula, Ajduković 2004).

Mitovi povezani s nasiljem, pogotovo onim nad ženama, u partnerskim odnosima ili u obitelji brojni su, a zajedničko im je:

- umanjivanje značaja problema i poricanje društvene odgovornosti,
- prebacivanje odgovornosti za izloženost nasilju na žrtvu,
- pronalaženje izvanjskih okolnosti kojima se može „objasniti“ nasilno ponašanje muškarca,
- prihvaćanje stanja i nevjerica u mogućnost promjene.

Ilustracije radi nabrojat ćemo neke široko raširene mitove, u čijem održavanju znatno sudjeluju i žene: „Žrtva je kriva za nasilje. Sama je to tražila“, „Da je on stvarno zlostavlja, otišla bi od njega“, „Nasilje među partnerima i u obitelji njihova je privatna stvar“, „Svađe i tučnjave nisu ozbiljne. To se događa u svakom braku“, „Muškarac koji prijeti tjelesnim ozljeđivanjem nije zlostavljač“, „Djeca trebaju odrastati i uz oca“, „Potpisala je u dobru i u zlu“, „Inače je jako dobar, samo ga nekad žena naživcira pa pukne“.

Istraživanja i praksa pokazali su da se najčešći razlozi koje žene navode uklapaju u uobičajene mitove o nasilju u partnerskim odnosima. Razlozi su ostanka žene u odnosu kako socijalne tako i psihološke naravi. Dijelom se mogu objasniti i tzv. traumatskim vezivanjem, koje ne proizlazi iz osobina ličnosti žene, već iz prirode nasilnog odnosa u kojem se izmjenjuju faza nasilja, u kojoj svu moć posjeduje nasilnik, i

faza kajanja, u kojoj žena ima privid moći (Mamula, Ajduković 2004).

Također, nakon godina života u nasilnom odnosu žena je potencijalno izolirana od drugih ljudi te nema socijalnu podršku, možda ni pristup financijama ili je nezaposlena, nema kamo otići i smatra da je lakše trpjeti dosadašnju situaciju nego krenuti ispočetka u potpuno novom i nepoznatom smjeru.

Iskustvo iz prakse nerijetko pokazuje da se ženama ne vjeruje da su zlostavljane jer je nasilnik često prema drugima šarmantan i pristojan, da se žene krive za laži i manipulacije, a društvena reakcija i reakcija institucija neodgovarajuće je pasivna.

Sve su ovo razlozi zbog kojih žena, iz vlastitih uvjerenja ili izostanka reakcije izvana, ostaje u začaranom krugu nasilnog odnosa.

Iako su većina nasilnika muškarci i većina žrtava žene, razlozi su za tu nerazmjernu sliku društveni, a ne biološki. Žene ponekad zlostavljaju svoje lezbijske partnerice, a muškarce mogu zlostavljati njihovi istospolni partneri. Razmišljanje koje pokreće ponašanje istospolnih zlostavljača uglavnom slijedi iste obrasce kao i u heteroseksualnim odnosima. Iako neka opravdanja koja koriste heteroseksualni muški nasilnici nisu dostupna gej zlostavljaču ili lezbijki zlostavljačici – poput „Imam pravo vladati nad tobom jer ja sam muškarac, a ti si žena“ – istospolni nasilnik zamjenjuje ih drugima koja mogu biti jednako moćna.

Primjer 1:

U Savjetovalište za žrtve nasilja dolazi Marija, stara 40 godina. Dolazi nenajavljeno jer nema mogućnosti kontaktirati Savjetovalište a da njen suprug za to ne dozna. U braku su 10 godina i imaju dvoje maloljetne djece osnovnoškolske dobi. Marija prvenstveno dolazi po pravni savjet, raspitati se koje su procedure i njena prava ako bi se odlučila na razvod braka. Najviše se brine što će biti sa skrbništvom

nad djecom. U razgovoru s Marijom doznaje se da je muž prema njoj psihički nasilan tako što često viče, govori joj ružne riječi i omalovažava je, čak i pred djecom. Na početku razgovora negira fizičko nasilje, ali, stvorivši odnos povjerenja sa savjetodavateljicom, pokazuje modrice i ogrebotine koje joj je nanio u nedavnoj „svađi“. Tek na direktna pitanja stručnjakinjā za rad sa ženama žrtvama nasilja priznaje kako joj muž ne dā da radi i zarađuje. Kada se i zaposli, on od nje očekuje da uz posao u potpunosti brine za djecu i kućanstvo, odbijajući čak i da ode po djecu u vrtić/školu. Usto je često dolazi provjeravati na radno mjesto te ima ljubomorne ispade prema muškim kolegama i pred svima je naziva „kurvom“, „namigušom“ i „droljom“. Zbog navedenog Marija teško zadržava posao i trenutno u potpunosti ovisi o primanjima koje on dobiva radeći „na crno“. Ako Marija želi kupiti nešto sebi ili djeci, uključujući osnovne namirnice i potrepštine, tada mora biti spremna na njegove naredbe. Jedan od načina da joj da novac jest i stupanje u spolne odnose s njim, što ona i čini kako bi dobila novac i izbjegla potencijalnu svađu i eskalaciju nasilja. Marija kaže da dok on „radi što ima za odraditi“, ona ili plače ili razmišlja o tome što još mora taj dan obaviti u kući. Mariju brine što nitko od njenih bližnjih ne zna što se točno događa i kaže da je njen suprug u javnosti uvijek dobre volje, šarmantan i spreman svima pomoći. Brine se da joj nitko neće vjerovati. Nasilje je već jednom pokušala prijaviti dok je bila trudna s prvim djetetom, ali su je djelatnici institucija uvjerali da „je barem ne tuče“ i da su to „možda samo hormoni“. Na ponuđeni smještaj u sigurnu kuću kaže da „ne želi zauzimati ničije mjesto“. Na pitanja što bi htjela od života za sebe i djecu kaže: „mir i slobodu“.

Primjer 2:

U Savjetovalište za žrtve nasilja javlja se Petra, stara 33 godine. Na dogovoreni sastanak dolazi u strahu, osvrćući se oko sebe. Petra je bila u vezi s Anom zadnje tri godine. Početak veze opisuje kao nešto „najbolje što joj se dogodilo“. Ana je bila jako zainteresirana, trudila se oko Petre, pružala joj podršku i bila angažirana u izgradnji njihovog

odnosa. Ubrzo su počele zajedno živjeti. Nakon godine dana zajedničkog života Petra je privremeno zbog poslovne edukacije premeštena u drugi grad. Ana nije bila zadovoljna novom situacijom. Petra je svaki slobodan vikend morala dolaziti Ani, a ako bi se slučajno razboljela ili nije mogla doći, Ana bi je optuživala za nevjeru. Svakodnevno ju je zvala nebrojeno puta, svaki put zahtijevajući videopoziv kako bi se uvjerala gdje je i s kim je Petra. Ako Petra ne bi udovoljila njezinim zahtjevima, Ana bi je emocionalno ucjenjivala: „Ako me stvarno voliš, napraviti ćeš to“, „Živim za tebe i ako me ne voliš, ubit ću se“ i slično. Nekoliko puta se nenajavljeno pojavila Petri na vratima, a jednom ju je čak i dočekala u stanu kad se Petra vratila s posla, nakon što je bez Petrina znanja izradila kopiju ključa. Ana je to prezentirala kao iznenađenje jer joj Petra jako nedostaje. Kontrola je eskalirala Petrinim povratkom u njihov unajmljeni stan. Ana joj je birala odjeću koju će nositi na posao i osobe s kojima se smije družiti, ucjenjivala ju je slanjem njezinih privatnih obnaženih fotografija poslovnim partnerima/cama ako ne udovolji njezinim zahtjevima, uvjeralo je Petru da joj je ona dovela život u red i da bi bez nje ionako bila nesposobna i bezvrijedna. Nikad nije bila fizički nasilna, ali kontrola, emocionalne ucjene i nametljivo ponašanje izazvale su Petri ozbiljne poteškoće u funkcioniranju. Nije mogla spavati, bila je konstantno u strahu hoće li njezini postupci biti odobreni, bojala se da nešto krivo ne kaže, sve češće nije odlazila na posao kako bi uvjerala Anu da nema ljubavnicu te je počela vjerovati da sama nije sposobna voditi svoj život. U Savjetovalište se javila nakon što je na radijskoj emisiji čula svjedočanstvo žene u čijoj priči je prepoznala sebe. Na pitanje kako želi da njezin život izgleda, odgovara da želi život u kojem će sama donositi odluke i u kojem neće osjećati strah.

Suzbijanje i sprečavanje nasilja nad ženama i djevojčicama

Kada se identificiraju uzroci i karakteristike problema, mogu se primijeniti specifični pristupi njegovom rješavanju. Ključ je prevencije rodno uvjetovanog nasilja edukacija koja se temelji na načelima rodne ravnopravnosti, rušenju patrijarhalnih temelja društva i razbijanju stereotipnih uloga muškaraca i žena, koje podupiru nejednake odnose moći.

Važnost prevencije rodno uvjetovanog nasilja temeljene na poštovanju ljudskih prava i rodnoj ravnopravnosti spomenuta je u međunarodnim dokumentima kao što su: Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (UN 1979), Konvencija Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (Vijeće Europe 2011), Pekinška deklaracija (UN 1995) i UN-ova Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama (UN 1993).

Primarna prevencija odnosi se na smanjenje broja slučajeva nasilja u vezama i seksualnog nasilja intervencijom prije nego što se nasilje počini, a mjeri se usporedbom njegove učestalosti te se razlikuje od prevencije koja je usmjerena na smanjenje posljedica nasilja nakon što je ono počinjeno, odnosno sekundarne i tercijarne prevencije, koje podrazumijevaju pružanje adekvatne pomoći žrtvama nasilja i rehabilitaciju počinitelja nasilja (Harvey et al. 2007).

Jedan od instrumenata koji služi za primarnu prevenciju nasilja cjelovita je seksualna edukacija. Međunarodne tehničke smjernice za cjelovitu seksualnu edukaciju (UNESCO 2018) definiraju je kao proces učenja i podučavanja o kognitivnim, emocionalnim, fizičkim i socijalnim aspektima seksualnosti, koji je usmjeren na opremanje djece i mladih znanjem, vještinama, stavovima i vrijednostima koje će ih osnažiti kako bi mogli razumjeti vlastito zdravlje, razvijati veze temeljene na poštovanju, prepoznati načine na koje njihovi izbori utječu na njihovu i tuđu dobrobit te osigurati zaštitu svojih prava. Tu

se izdvaja i niz karakteristika ove edukacije, koja može biti formalna ili neformalna: korištenje znanstveno utemeljenih informacija, sadržaj u skladu s dobi i razvojem pojedinaca te postepena nadogradnja znanja. Cjelovita se seksualna edukacija bazira na kurikulumu koji pomaže edukatorima i koji sadrži ciljeve, prezentaciju koncepta i način prenošenja jasne poruke; koji obuhvaća šire područje seksualnosti koje nije usmjereno isključivo na seksualno i reproduktivno zdravlje; koji se temelji na ljudskim pravima i njihovoj promociji te rodnoj ravnopravnosti; koji uzima u obzir specifičan kulturni kontekst; koji osnažuje pojedince i zajednice kako bi se njihovi odnosi prema drugima temeljili na poštovanju, prihvaćanju, toleranciji i empatiji te koji omogućuje donošenje informiranih odluka. Ova edukacija važna je kao mehanizam prevencije nasilja nad ženama jer ga prepoznaje kao rodno uvjetovano nasilje, jer rod i rodne norme shvaća kao društvene konstrukcije, jer prepoznaje opasnosti patrijarhata i jer uključuje rodne identitete i seksualnu orijentaciju.

U Hrvatskoj su se donedavno mogla istaknuti dva međupredmetna kurikuluma za osnovne i srednje škole, koji su najbliži primarnoj prevenciji rodno uvjetovanog nasilja, a jedan od njih i cjelovitoj seksualnoj edukaciji. Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji za razdoblje od 2017. do 2022. godine (Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku 2017) dokument je koji navodi različita područja djelovanja u kojima se može raditi na sprečavanju nasilja, a jedno je od njih i prevencija. U opisu stanja izdvaja se Nastavni plan i program zdravstvenog odgoja za osnovne i srednje škole iz 2013. godine, u kojem se nalaze dva modula usmjerena na sprečavanje nasilja i nasilja u obitelji, a to su *Prevencija nasilničkog ponašanja* i *Spolno/rodna ravnopravnost i odgovorno seksualno ponašanje*. Prvi je orijentiran na problem nasilja općenito i na poticanje asertivne komunikacije, dok se drugi bavi seksualnošću i predstavlja jedan oblik seksualne edukacije, no nije u potpunosti prikladan jer u njemu postoji niz nedostataka. Uz kurikulum izdani su priručnici za nastavnike i stručne suradnike za osnovnu i srednju školu. Postoji

diskrepancija između kurikuluma i priručnika, primjerice u priručnicima za osnovne i srednje škole tema je seksualne orijentacije i rodnog identiteta nepotpuna te izostaje propitivanje mitova, predrasuda i stereotipa o osobama homoseksualne orijentacije. Kada se govori o spolnim pravima i seksualnoj orijentaciji, upotrebljava se riječ *kontroverzno*. Tu su još i nepotpuna definicija rodno uvjetovanog nasilja u kojoj se ne spominju nejednaki odnosi moći, zatim zadaci koji ne podržavaju rodno uvjetovano nasilje, kao i niz drugih problematičnih dijelova (Bijelić 2013). Ministarstvo znanosti i obrazovanja donijelo je novi kurikulum za međupredmetnu temu Zdravlje za osnovne i srednje škole u siječnju 2019., čime modul iz prethodnog kurikuluma Zdravstvenog odgoja *Spolno/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje* više ne postoji. Time je iz nacionalnog kurikuluma izbačen jedan od mehanizama koji može funkcionirati kao primarna prevencija nasilja nad ženama i nasilja u obitelji. Iako je prethodni kurikulum imao niz sadržajnih i metodoloških nedostataka, u novom kurikulumu uopće ne postoji sadržaj koji bi obuhvaćao rodnu ravnopravnost i funkcionirao kao primarna prevencija rodno uvjetovanog nasilja. Kao što ne postoji kvalitetna i sustavna implementacija, ne postoji ni kontinuirano praćenje implementacije ovog preventivnog mehanizma.

Drugi kurikulum koji se izdvaja jest *Program međupredmetnih interdisciplinarnih sadržaja Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj* (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta 2014), koji bi kod učenika/ca trebao poticati razvijanje političke pismenosti, građanskih kompetencija, poštovanje ljudskih prava i rodnu ravnopravnost. Godine 2019. donesen je novi kurikulum za međupredmetnu temu Građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj, a GOOD inicijativa upozorila je na niz njegovih nedostataka u odnosu na prethodni, primjerice podilaženje kritičarima s desnice i prilagodbu termina radi isticanja domoljublja i obiteljskih vrijednosti, nedostatak mjesta u satnici te

nejasno definirano vrednovanje postignuća. Na vlastitu inicijativu Grad Rijeka je od školske godine 2016./2017. u šest osnovnih škola uveo Građanski odgoj i obrazovanje kao izvannastavnu aktivnost za 5. razred, evaluacija kojeg je pokazala pozitivne promjene stavova učenika koji su sudjelovali. Kasnije se program proširio na veći broj škola i usto je interes za uvođenje ovog programa pokazalo i nekoliko drugih hrvatskih gradova.

Osim toga u Hrvatskoj izostaje provođenje rodno osviještene politike i zemlja se suočava s klerikalnim i konzervativnim strujama čije se gledište temelji na biološkom determinizmu, binarnosti te opravdanju nejednakih odnosa moći kroz prizmu očuvanja tradicije i obitelji. One negiraju sve mehanizme koji bi istaknuli konstruiranost rodnih uloga, poljuljali determinističko shvaćanje roda i pristupili problemu nasilja nad ženama kao rodno utemeljenom. Te su struje u Hrvatskoj veoma snažne, pa tako pokušaji da se kroz obrazovanje uvedu mehanizmi koji bi bili u službi prevencije nasilja nad ženama nailaze na protivljenje i uplitanje konzervativnih organizacija. Primjer je pritužba udruge GROZD i Udruge za promicanje etike, morala, obiteljskih vrijednosti i ljudskih prava „Reforma“, Hrvatske stranke prava 1861 i nekoliko pojedinaca Ustavnom sudu Republike Hrvatske zbog uvođenja Zdravstvenog odgoja u osnovne i srednje škole ili inicijativa „Istina o Istanbulskoj“, koja je 2018. neuspješno pokušala prikupiti potpise za raspisivanje referenduma na kojem bi se odlučivalo o otkazivanju Konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji.

Zadaci za samostalan rad:

Analiza medijskih izvještavanja o rodno uvjetovanom nasilju radi razumijevanja uloge medija u formiranju percepcije o nasilju nad ženama i femicidu. Izaberite tri medijski popraćena slučaja (obratite pažnju na razlike u prikazu žrtve i nasilnika). Dodatak: pogledati dokumentarni film „Žene, nasilje, mediji“ (2019.).

Jesmo li u hrvatskom društvu postigli/e rodnu ravnopravnost?

Problematizirajte poziciju žena u hrvatskom društvu s aspekta liberalizma, klasne analize i radikalnog feminizma.

Istražite zaključne primjedbe o Četvrtom i petom periodičnom izvješću za Hrvatsku, koje su objavljene na stranicama Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova. Mapirajte preporuke vezane uz reproduktivna prava: a) pronađite primjere iz medijskih natpisa o njihovim kršenjima ili b) napišite do pola kartice za svaki primjer zašto se u primjerima radi upravo o rodno uvjetovanom nasilju.

Pogovor

Snježana Prijić Samaržija

Baviti se temom kojoj mnogi osporavaju legitimnost koliko je odvažno toliko je nužno. Iako su studiji roda već odavno u svijetu, Europi pa i u Republici Hrvatskoj legitimirani i klasificirani kao interdisciplinarno znanstveno područje, neočekivano i iznova pojavljuju se kao kontroverzna tema. Predmet istraživanja, *rod*, kritizira se kao ideološka tvorevina koja, kao takva, nema legitimitet biti predmetom teorijskog istraživanja, a posebice zakonskog reguliranja. *Rod* kao konstrukt suprotstavlja se *spolu* kao biološkom realitetu. Nema potrebe ovdje podsjećati na tisuće i tisuće stranica koje legitimno analiziraju i istražuju različite socijalne i teorijske konstrukte niti ulaziti u rasprave po kojima bi, slijedeći kritiku legitimnosti istraživanja konstrukata, mnoge znanosti i regulative mogle bile dovedene u pitanje. Međutim dobro je podsjetiti na glasoviti esej „Što je prosvjetiteljstvo?“, u kojem Immanuel Kant piše da prosvjetiteljstvo kao opreka prevladavanju volje nad razumom ne traži ništa do li slobodu javne upotrebe uma u svim pitanjima i u svim vremenima. Slijedeći vrijednosti prosvjetiteljstva i prosvijećenosti, koja baštini bezuvjetnu slobodu istraživanja i propitivanja, ali i autonomiju od neznanstvenih autoriteta, ovog je trena osobito potrebno i važno baviti se studijima roda, kako teorijom tako i angažmanom. Odvažnim pak treba smatrati svakoga tko se upušta u novu, ali i ponovnu, bitku za proširivanje i očuvanje prostora slobode javne upotrebe uma – urednice i autorice ovog udžbenika, studentice i studente koji će odabrati kolegij unutar svog individualnog puta učenja, ali i sve zainteresirane koji se opiru sve raširenijoj kulturi neznanja i ušutkivanja.

Rod nije pojam koji je suprotan *spolu*, kao što nije sàmo ni njegovo puko proširenje iz biološke u društvenu domenu. Još uvijek se vode gorljive rasprave – i unutar feminizma – o razlici i sličnosti između *rod-*

nosti i spolnosti. Međutim nije na odmet podsjetiti da se na sveučilištima u Europi i svijetu predaju kolegiji koji već u svom nazivu objedinjuju feminizam, rodne studije i studije spola. Naglašavajući da se radi o preklapajućim područjima istraživanja, cilj je ovih studija uvijek bio i bit će steći temeljna znanja o temi roda i spola i o povijesti rasprave te istraživati, propitivati, susretati se s nedoumicama, misliti izvan uvriježenih dihotomija, raspetljivati konceptualne i problemske čvorove, analizirati širi kontekst društvenih hijerarhija i struktura moći. Na tragu onoga što nam je poručila Marie Skłodowska Curie, trebamo nastojati bolje razumjeti kako bi se manje bojali.

Studiji roda su, kao napominju Bojanić i Miloš, sljednici ženskih studija i studija feminiz(a)ma. Sljednici su jer zahvaćaju šire i dublje: od „ženskog pitanja“ fokus ekspandira na razumijevanje i kultiviranje humaniteta i humanosti, a angažman nadilazi položaj žena u društvu i uključuje ranjive, manjinske i (još) neprepoznate identitetne skupine. Feminizam, nakon četiri vala i niza transformacija, prirodno se prei-jeva u studije roda jer rodna nejednakost i diskriminacija zahtijevaju kompleksniji interdisciplinarni prostor argumentacije i angažmana. Odnos prava i roda, ekonomija roda, sociologija roda, psihologija roda, ali i seksualnost i nasilje – teme koje su izvrsno obrađene u ovom udžbeniku – bolje se uklapaju u širi okvir studija roda nego u studije feminizma. Međutim žensko pitanje i feminizam i dalje i u studijima roda imaju središnje mjesto i predstavljaju tematsku, povijesnu, metodološku, normativnu i praktičko-regulativnu jezgru.

Supstancijalna interdisciplinarnost studija roda, koja se udžbeniku predstavlja supstancijalnom odrednicom, prokazuje ovu temu kao prostor dubinskog promišljanja različitih znanosti i disciplina. Dodala bih da se unutar filozofskih rasprava analitička i kontinentalna filozofija nikada nisu toliko približile kao u istraživanjima ženskog pitanja, roda i spola. Kapaciteti ovih studija za uključivost i otvorenost neusporediva je bilo s kojim drugim područjem. Možda je to zbog privilegiranog epistemičkog položaja žena koje unutar društvene hijerarhije

još uvijek zauzimaju podređeno mjesto koje im omogućuje širinu i otvorenost (kao što tvrde zagovornice feminističke teorije stajališta), a možda to govori i o potencijalu teme da bude uključujuća i potiče samospoznaju u smjeru otvorenosti i uključivosti. Mnogi će, pak, reći da je to interdisciplinarno i intersektorsko preklapanje generirano ujedinjavanjem za praktičke ciljeve, zbog čega je žrtvovana izvorna disciplinarnost ili intelektualna dosljednost i korektnost. Mnogi će pokušati objasniti ovaj sinergijski i unificirajući potencijal studija roda činjenicom da se ovom temom poglavito bave žene, a žene misle slično. Iako bi se o svemu ovome moglo raspravljati, pogovor nije mjesto za polemiku o ovom pitanju. Međutim jest prostor da se konstatira da studiji roda imaju posebnu kvalitetu – kultiviraju teorijsku i „stvarnosnu“ otvorenost, tolerantnost i uključivost. Ima li bolje preporuke za studije roda?

Mrzovoljnost i nevoljkost koja se tradicionalno i kontinuirano iskazuje prema ženskom pitanju i feminizmu kao sustavnim zahtjevima za proširenje prostora jednakosti i sloboda žena, sada se čak i intenzivira kada su u pitanju istraživanja i angažman za većom slobodom i jednakosti rodova i identiteta. Utoliko studiji roda dobivaju potvrdu da su otvorili prava pitanja koja „žuljaju“ jer ciljaju na svjesne i prikrivene negativne stereotipe i predrasude, koje nekima pogoduju – zato jer druge podčinjavaju. „Društveni imaginarij“, kako ga naziva Miranda Fricker, napučen je predrasudama koje generiraju društvenu nepravdu prema identitetnim skupinama – koju treba raskrinkati i dokinuti. Nikada taj proces nije ugodan i lagan jer su otpori neizbježni, ali naša dužnost da na njega ukazujemo nema alternativu. U tom smislu ni studiranje roda nema alternativu.

Neznanje je najnasiljniji element društva, pisala je Emma Goldman. A slavni je Johann Wolfgang von Goethe napisao da ga ništa toliko ne zastrašuje kao neznanje na djelu. Studiji roda su odgovor. Udžbenik koji držite u rukama ulaznica je za informirano i kompetentno participiranje u svijetu znanja i društvene pravednosti.

U ovom rječniku nude se pojašnjenja nekih termina i sintagmi koje smatramo važnim u smislu operativna savladavanja udžbeničkog gradiva. Svakako, niz je termina koje rječnikom nismo obuhvatili, no oni su ili pojašnjeni u samim tekstovima udžbenika, pa tako dostupni pregledavanjem indeksa, ili u nekoj od rječničkih inačica (od kojih svakako valja izdvojiti onaj Europskog instituta za ravnopravnost spolova, koji se može naći na poveznici: <https://eige.europa.eu/thesaurus> (posjet 1. srpnja 2019.), ili pak onaj Ureda za ravnopravnost spolova Vlade RH na poveznici: https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/Publikacija_Pojmovnik%20rodne%20terminologije%20prema%20standardima%20Europske%20unije.pdf, (posjet 1. srpnja 2019.).

biologija (anatomija) kao sudbina: izreka koja se uvrštava u područje biološkog determinizma, a tiče se poimanja razlika između muškaraca i žena. Sigmund Freud (1856. –1939.) tvrdio je da je anatomija sudbina, tj. da spol određuje glavne osobine ličnosti, a pretpostavka koja traje do danas jest da su žene u osnovi drugačije od muškaraca te da je ta vrsta razlike (bila) uzrokom podređenosti žena. Odnosno, tvrdi se da su biološke (anatomske) razlike žena i muškaraca glavni razlog tome što su žene potlačene, odbačene, iskorištavane i dehumanizirane, pa se biološkim razlikama opravdava primjerice patrijarhat: navodni ženski kompleks ovisnosti, onaj inferiornosti, strahovi i psihoze rezultat su ženske anatomije, a osobe takvih obilježja moraju biti vođene i svakako podređene. Različita su područja ekspresije ovakvog razmišljanja. U području seksualnosti ono podržava ideju nekontrolabilnog muškog viriliteta, a servilnosti i ranjivosti sa ženske strane, što dovodi do jasnih podjela moći u (heteroseksualnom) seksualnom činu. Nadalje, submisivnost ostavlja otvorena vrata različitim, pokatkad iznimno nasilnim egzerciranjima moći (sati ubojstva u Indiji, povezivanje stopala, zakrivanja tijela, sekvestracije, gineceji, klitoridektomije, konkubinati, oblici estetske kirurgije, različite inačice biološkog i seksualnog funkcioniranja žena koje se smatraju nečistima, poput menstruacije i sl.). Valja reći i to da je „otac“ sintagme ustvrdio i to da je žena, osim što je dar prirode, i prirodno obdarena šarmom, ljepotom i dragošću te da se svojevrijedno prepušta dominaciji, zatim monogamnom braku jer seksualnost doživljava teretom i zamarajućom. Karen Horney (1885. – 1952.), iako sebe smatra Freudovom učenicom, ne slaže se s njegovim tvrdnjama. Već 1923. godine počela je objavljivati radove tvrdeći da je primarna odrednica osobnosti kultura te da je ona iznad biologije. Dakle, ako se žena osjeća inferiornom u odnosu na muškarca, to nije zbog nekog univerzalnog procesa, kao npr. zbog zavisti na penisu.

Naprotiv, tvrdila je da žena želi biti *čovjek* i da ima želju za svim onim svojstvima ili privilegijama koje se u našoj kulturi smatraju muškim, kao što su snaga, hrabrost, neovisnost, uspjeh, seksualna sloboda, pravo na izbor partnera. Prema Horney, čini se da psihoanaliza razumije muškarce bolje od žena te da poljem otpočeka dominira gotovo isključivo muško razmišljanje. Za kasnije kritike stava pogledati: Simone de Beauvoir, Adrienne Rich, Kate Millet, H. W. Masters itd.

doktrina (latinski *doctrina* 'nauk, naučavanje'): prema Hrvatskom enciklopedijskom rječniku u prvom je značenju „ukupnost stavova, sudova, načela i teorija neke filozofske škole, stranke, crkve“, odnosno „naučavanje, nauk“. Može biti npr. vojna ili filozofska. U drugom, prenesenom i pejorativnom, značenju ona je „nazoviučenje, izraz za zatupljujući i zadržati sustav razmišljanja“. Prema rječniku Merriam Webster: „princip, pozicija ili skup principa u kakvoj grani znanja ili sustava vjerovanja“ (upućuje se na dogmu). Izvorne doktrine bile su one Katoličke crkve, posebice kako su ih poučavali rimokatolički vjerski oci (npr. Aurelije Augustin, Toma Akvinski). Neke su od doktrina (rimo)katoličke teologije: Sveto Trojstvo, bezgrešno Isusovo začće, Marijino uznesenje, papina nepogrešivost, transsupstancijacija itd. Nadalje, primjer je kalvinističke doktrine „dvostruka“ predestinacija, hinduističke Yuga, budističke Četiri plemenite istine itd. Shvaćena u suvremenom smislu, doktrina danas može proizaći iz mnogih drugih izvora osim religijskih. Stara i utvrđena pravna načela nazivaju se pravnom doktrinom. Tradicionalni psihijatri još uvijek slijede doktrine Sigmunda Freuda. Lenjinovo učenje bila je česta komunistička doktrina 20. i 30. godina 20. stoljeća. Američki predsjednici dali su svoja imena i doktrinama: Monroeova doktrina, Trumanova doktrina itd., a jedan od relativno recentnih izdavačkih bestselera nosi naslov *Doktrina šoka*.

enciklika (grč. *ἐγκύκλιος* [*ἐπιστολή*] 'kružna [poslanica]', lat. *epistula encyclica* ili *litterae encyclicae*): prema Hrvatskoj enciklopediji, papina okružnica biskupima i svim vjernicima Katoličke crkve. Termin se isprva koristi kao naziv za biskupsku poslanicu, dok se u značenju papine poslanice upotrebljava od 7. stoljeća, da bi se udomaćio u 18. stoljeću. Enciklike se smatraju važnim dokumentima crkvenog učenja i uvriježeno imaju disciplinarni autoritet; uobičajilo se da papa u enciklici ne govori *ex cathedra*. Službeno je prvo izdanje određene enciklike na latinskom jeziku, a enciklika se ustaljeno naziva prema početnim riječima teksta, primjerice Ljudskog života (*Humanae vitae*, 1968.), Svjetlo istine (*Veritatis splendor*, 1993.). „Rodna teorija“ započinje se tematizirati osamdesetih godina s poslanicama pape Ivana Pavla, da bi se rasprave o njoj intenzivirale s dvadeset i prvim stoljećem i prijedporima koji ne uključuju samo reproduktivna prava žena već se proširuju i na osude prava na brak homoseksualnih partnera ili potpomognuta začća.

episteme (fr. *épistémé* < grč. *ἐπιστήμη* 'znanje, znanost'): prema Hrvatskoj enciklopediji (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18147>, posjet 2. srpnja 2019.), glavni pojam M. Foucaulta iz njegove tzv. arheološkijske faze (*Riječi i stvari*, 1966.; *Arheologija znanja*, 1969.), kojim se teži osporiti ideja o (kontinuiranoj) povijesti kao ishodu čovjekova „projekta“. Prema *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* V. Bitija (2000), radi se o terminu koji označava strukturno nesvjestan spoznajni prostor određenog povijesnog razdoblja, određenu mrežu označavajućih odnosa između riječi i stvari, a koja ustrojava predodžbe, prakse i tekstove. Foucault u kasnijim knjigama napušta termin, što se tumači i kao odgovor na kritiku koja je upozorila na slabosti koje proizlaze iz zanemarivanja povijesnih činjenica i nedostatnog obrazlaganja prijelaza iz jedne u drugu epistemu. U suvremenoj se filozofiji znanosti termin zna koristiti usporedo s onim paradigme.

esencijalizam: prema *Struni: hrvatskom strukovnom nazivlju* (<http://struna.ihij.hr/naziv/esencijalizam/24739/>, posjet 5. srpnja 2019.), „pretpostavka da neka skupina ili kategorija ima najmanje jedno ključno obilježje koje bitno određuje identitet svih njezinih pripadnika“.

etika brige (skrbi): dio je šireg područja filozofske discipline naziva *etika*, kao i šireg područja specifično feminističke etike. Etika brige određuje se normativnom etičkom teorijom, tj. onom koja predlaže propise moralno ispravna ponašanja. (Vjerojatno najpoznatija normativna etička teorija jest ona Immanuela Kanta.) Također, etika brige pita se i o prirodi morala, a čime ulazi i u područje deskriptivne etike. Etika brige karakterizirana je usmjerenošću na interpersonalne odnose te brigu i dobronamjernost kao vrline. S obzirom na isticanje univerzalnih moralnih standarda i nepristranosti velikih deontoloških etika (npr. Kantove, Benthamove, Millove), treba reći da etika brige naglašava važnost odgovora na pojedinca, na pojedinačno, i ne smjera poopćavanju. Alison Jaggar u „*Feminist Ethics: problems, projects prospects*“ (1991) navodi pet segmenata tradicionalne etike kao posebno neadekvatnih za žene: pitanje (moralnih) interesa, nezainteresiranost za svijet privatnosti, podrazumijevanje ženske moralne nezrelosti, precjenjivanje tradicionalnih konstrukata maskuliniteta (autonomija, razum, volja, transcendentnost, hijerarhija) i podcjenjivanje onih feminiteta (međuovisnost, osjećaji, odnosi, imanencija, nehijerarhiziranost, povjerenje, tijelo) te favoriziranje načina moralnog rasuđivanja koji daju prednost pravilima, pravima, univerzalnosti, nepristranosti, za razliku od onih koji podrazumijevaju odnose, odgovornost, partikularitete. Rad psihologinje Carol Gilligan naslova *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (1982) važan je izvor za feminističku etiku. Gilligan u knjizi ustvrđuje isključenost ženskog (djevo-

jčičkog i djevojačkog) iskustva (u nekim psihološkim studijama), kao i opise žena kao zaostalih u moralnom razvoju (primjerice prema teoriji Lawrencea Kohlberga). Razlog je tome, nastavlja Gilligan, što Kohlberg daje prednost *moralnosti prava* i neovisnosti od drugih, a ne *moralnosti odgovornosti* i odnosima s drugima. *Perspektiva pravde*, ustvrđuje autorica, ipak se nalazi i u iskazima žena (djevojčica, djevojaka), ali skupa s onom intimnosti, odgovornosti, odnosa, brige za drugog, a što su karakteristike *perspektive brige*. Neke feminističke etičarke koje su koristile koncept etike brige (skrbi): Nel Noddings, Virginia Held, Joan Tronto, Sara Ruddik, Eva Feder Kittay, Robin Dillon.

hipoteza (grčki *ὑπόθεσις* 'podloga, pretpostavka'): prema *Hrvatskoj enciklopediji* (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25696>, posjet 2. srpnja 2019.) termin se koristi višeznačno. 1. U filozofiji se pod hipotezom podrazumijeva „neprovjerena i nesigurna postavka; pojmovna konstrukcija o odnosima između iskustvenih činjenica“. U teoriji spoznaje ona je „opće stajalište od kojega se polazi pri logičkom izvođenju nekog načela, a koje (...) nije strogo provjereno“. Hipoteza stoga uvijek sadrži oznaku veće ili manje vjerojatnosti, a kad služi kao smjernica za istraživanje, zove se radnom hipotezom. 2. U pravu, hipoteza je „dio pravne norme kojom se određuju uvjeti primjene dispozicije pravne norme“. 3. U matematici i fizici tim se terminom označava pretpostavka za koju se drži da je „istinita dok se ne dokaže suprotno, pomoćna pretpostavka pri dokazivanju teorema ili razvijanju teorija“.

identitet (njem. *Identität* < kasnolat. *identitas*): prema *Hrvatskoj enciklopediji* (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26909>, posjet 3. srpnja 2019.) termin je višeznačan. 1. U osnovnom smislu, njime se označava „(i)stovjetnost, potpuna jednakost“, odnosno, „odnos po kojem je netko ili nešto (npr. biće ili svojstvo) jednako samo sebi, tj. isto“; drugim riječima, skup određenih „značajki koje neku osobu (ili svojstvo) čine onom koja jest ili onim što jest“. 2. U filozofskoj uporabi identitetom se označava „jedinstvo značenja, onoga mišljenoga, nasuprot višestrukosti načina mišljenja i predočivanja koji se odnose na isti (realni ili idealni) predmet. Dok se *materijalni identitet* odnosi na konkretno (pojedinačno) biće, *kvalitativni identitet* obuhvaća svojstva koja su zajednička sveukupnom području predmetâ. Identični su samo oni pojmovi koji imaju jednak sadržaj i opseg, pa u svezi s tim Aristotelovo *načelo identiteta* glasi: nije moguće da jedan te isti predikat, u istom vremenu i u istom pogledu, pripada i ne pripada jednomu te istomu predmetu“. 3. U sociologiji termin se odnosi na „skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u smislu različitosti ili pak pripadnosti u odnosu na druge pojedince ili skupine“. To podrazumijeva da je individualni identitet odgovor na pitanje „tko sam ja“ i da proizlazi iz činjenica

koje tvore pojedinčevu biografiju, koja je jedinstvena i neponovljiva, „te iz vlastitih iskaza o pripadnosti različitim skupinama (...), koje čine društveni ili kolektivni identitet, svojstven ili tipičan većemu broju pojedinaca. Društveni identitet je, prema istome, „odgovor (...) na pitanje ‘tko smo mi?’, a može biti spolni ili rodni, dobni, seksualni, rodbinski, jezični, vjerski, nacionalni, regionalni, klasni, profesionalni, organizacijski, klupski, politički, tradicionalni, moderni i dr.“ 4. „U matematici, jednakost dvaju matematičkih izraza koja ostaje točna ako se umjesto općih brojeva (slova) u nju uvrste ma koje vrijednosti.“ Prema *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* V. Bitija (2000), 1. pojam u suvremenoj književnoj i kulturnoj teoriji podliježe teorijskoj problematizaciji sukladno radikalnom izvođenju pojma razlike u poststrukturalizmu i dekonstrukciji kao i pojma prijenosa u psihoanalizi. U svakom se slučaju radi o preispitivanju hegelovske logike koja počiva na identitetu identiteta; spornim se vidi to što u toj postavci identitet kao član opreke identiteta i razlike ujedno i utemeljuje cjelinu te opreke jer je sustav razlikā koji provodi identifikaciju i sam neprimjetno zasnovan na identitetu. 2. U rodnim studijima jedan od ključnih pojmova kojim se upozorava na problematičnost oštre opreke između spola i roda prema podjeli: postojanost, priroda i biologija (tijelo) s jedne strane, a promjenjivost, kultura (duh) s druge strane. Pogledati: **biologija (anatomija) kao sudbina; priroda i kultura; privatno i javno.**

ideologija (fr. *idéologie*, od *ideo-* + *-logija*): prema *Hrvatskoj enciklopediji* (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26914>, posjet 7. srpnja 2019.), 1. izvorno, nauk o idejama. 2. U marksizmu termin označava iskrivljenu i lažnu svijest „koja izražava interes vladajuće klase ili političke skupine“. 3. U suvremenom funkcionalizmu terminom se označava „sustav ideja i vjerovanja koje pružaju orijentaciju za razumijevanje stvarnosti i društveno djelovanje“. Prema *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* V. Bitija (2000), pojam u suvremenu književnu i kulturnu teoriju ulazi iz društvenih znanosti, a osobito utjecajno bilo je Marxovo tumačenje ideologije kao manipulacije, sklopa predodžbi, uvjerenja i ideja kojima je iz određenih klasnih interesa cilj stvarati određenu „lažnu sliku“ svijeta. Značan utjecaj izvršilo je i altiserovsko tumačenje pojma, prema kojem je ideologija sustav predodžbi koji se održava pomoću ideologijskih državnih uređaja (crkava, škola, obitelji, političkih stranaka, medija, kulturnih ustanova i dr.), a koji prizivaju subjekte u položaj nužan za reprodukciju ideologijskog znanja. Međutim, termin se u suvremenoj kulturnoj i književnoj teoriji javlja i u neutralnom značenju kao npr. „sustav kulture“ (Geertz 1973), postajući tako pojmom „skliskog“ značenja (Biti 2000).

interdisciplinarnost: prema *Struni: hrvatskom strukovnom nazivlju* (<http://struna.ihjj.hr/naziv/interdisciplinarnost/24674/>, posjet 15. srpnja 2019.), „znanstveni

pristup koji se oslanja na uzajamno djelovanje i integraciju različitih znanstvenih disciplina na teorijskoj i metodološkoj razini istraživanja“.

konstruktivizam: prema *Struni: hrvatskom strukovnom nazivlju* (<http://struna.ihjj.hr/search-do/?q=konstruktivizam&naziv=1&polje=0#container>, posjet 10. srpnja 2019.), 1. „psihološka teorija prema kojoj svako ljudsko znanje nastaje interakcijom postojećih mentalnih struktura i pojedinih vanjskih podražaja“. Konstruktivizam u tom smislu problematizira ono „očito“, „stvarno“ i „razumljivo po sebi“; problematizira stajalište da je znanje temeljeno na nepristranim opažanjima i da se subjekt lako može razlikovati od objekta, a percipirano od stvarnoga. 2. „(D)ruštveni konstruktivizam; teorijsko stajalište prema kojemu su društvene pojave i ljudska stvarnost spoznajno izgrađene društvenim međudjelovanjem“.

nesvjesno: prema Hrvatskoj enciklopediji (<http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43500>, posjet 11. srpnja 2019.) pojam obuhvaća „sve ono čega nismo svjesni, (ono) što ne doživljavamo“. U svakodnevnom govoru označava radnje za koje ne znamo da smo ih izvršili, a u stručnom pojmovlju dio je klasične psihoanalize. Prema rječniku *APA Dictionary of Psychology* (<https://dictionary.apa.org/unconscious>, posjet 12. srpnja 2019.), pojam se u psihoanalitičkoj teoriji odnosi na „područje našeg uma koje sadrži sjećanja, emocionalne sukobe, želje i potisnute impulse koji nam nisu izravno dostupni u svjesnom stanju, ali imaju dinamičke učinke na mišljenje i ponašanje osobe“ (prev. ur.). Frojdovska psihoanaliza usto razlikuje pojam dinamičnog nesvjesnog od deskriptivnog i statičnog nesvjesnog, kojem ne pridaje veće značenje za psihološki razvoj osobe.

performativnost: višeznačan termin koji se na različite načine i s različitim semantičkim pomacima koristi u područjima filologije, filozofije (jezika), studija roda. Iz perspektive konteksta koji je tu relevantan, termin se promatra primarno kroz radove Judith Butler. U intervjuu s Peterom Osborneom i Lynne Segal iz 1993. autorica naglašava važnost distinkcije izvedbe (performansa) i izvedbenosti (performativnosti) jer izvedba pretpostavlja pretpostojeći subjekt, a izvedbenost ga osporava. U istom intervjuu Butler eksplicitno povezuje svoje rabljenje koncepta performativnosti s teorijom govornih činova J. L. Austina i Derridaovom dekonstrukcijom. Austin razlikuje dva tipa iskaza – konstative (kojima nešto konstatiramo, izvještavamo o nečemu) i performative (kojima nešto činimo, primjerice, u svojstvu matičara vjenčavamo dvije osobe). Prema Austinu, da bi neki iskaz imao performativnu snagu mora biti određen sljedećim: 1) mora ga izreći osoba koja je za to ovlaštena u prikladnom kontekstu, 2) mora se pridržavati određenih konvencija i 3) treba uzeti u obzir intenciju/intencije iskazivača. Austin pokušava razlučiti „uspješne“ od „neuspješnih“ performativa. Derrida se, pak, osvrće na slabosti Austinova poimanja jezičnog znaka: Austin ne

bi pokušavao razlučiti „uspješne“ od „neuspješnih“ performativa ako nije znao da se iskazi mogu izvaditi iz konteksta i rabiti na načine drugačije od intencija izvornih iskazivača. Derrida tvrdi da ono što Austin shvaća slabošću ili zamkom jest ustvari sastavnica svih jezičnih znakova, slabih na prisvajanja, reiteracije, re-citiranja (“esencijalna iterabilnost”). Nadalje, Derrida tvrdi da se znak može transplantirati u nepredvidiv kontekst i citirati na neočekivani način, što je preuzimanje i relokacija koje on nazivlje *citatno kalemljenje* (cijepljenje): svi znakovi mogu biti stavljeni pod navodnike, citirani, kalemljeni bez obzira na govornikovu (ili piščevu) izvornu nakanu. Odnosno, u Derridaovu argumentu mogućnost pogreške je intrinzična i nužna znaku. U kontekstu *Nevolja s rodom* tvrdnja J. Butler da je rod performativan jest tvrdnja o tome da neko tijelo nije nikada tek opisano, već je uvijek konstituirano tim opisom, a u *Bodies that Matter* (*Tijela koja nešto znače*) Butler upravo s pomoću Derridaove karakterizacije citatnosti znaka izvodi pomak u svojoj teoriji od performativnosti k citatnosti kao strategiji konvertiranja isključenja nesankcioniranih rodnih identiteta.

priroda i kultura: Hélène Cixous u *La Jeune née* (*Novorođena*; 1975) navodi niz opozicija: Aktivnost/Pasivnost, Sunce/Mjesec, Kultura/Priroda, Dan/Noć, Otac/Majka, Glava/Emocije, Inteligibilno/Senzitivno, Logos/Patos – korespondentnih s temeljnom opozicijom Muško(st)/Žensko(st). Cixous zatim smješta *smrt* u ovakav model promišljanja. Tako formirana značenja, tvrdi autorica, formiraju se u suprotnostima. „Par“ ne može ostati netaknut: on postaje opće bojno polje (vidjeti radove likovne umjetnice Barbare Kruger naslova: „Your Body Is a Battleground“ ili „We Won’t Play Nature to Your Culture“, op. ur.), na kojem se stalno iznova odvija bitka za supremaciju označavanja. Na koncu pobjednik je izjednačen s aktivnošću, poraženi s pasivnošću; u patrijarhatu pobjednik je uvijek muškarac. Cixous strastveno denuncira ovakvo izjednačavanje ženskosti s pasivnošću i smrću (prije svega remeteći rodnu gramatiku jer riječ je, i u francuskom i u hrvatskom, o imenicama ženskog roda), gradeći time pozitivni prostor za ženu. Ponešto drugačijim rječnikom, pitanje prirode i kulture (engl. *nature/nurture*) može se vezati za područje feminističke antropologije odnosno temeljne dijade *ljudi/priroda*. Generalna dvojba u kontekstu prirode i kulture tiče se pitanja radi li se u dihotomiji priroda/ kultura o univerzalnom mehanizmu ili, pak, o konstruiranoj stvarnosti koja ovisi o nečijoj kulturnoj pozadini. Odnosno, je li jedno/netko društveni konstrukt ili zasebno funkcionalan biološki entitet? Ili su i priroda i kultura jedno, harmonična cjelina bez jasnih rubova? Strukturalist Claude Lévi-Strauss smatrao je da je temeljna distinkcija opisiva u terminima *raznolikost vrsta* (priroda)/*raznolikost funkcija* (kultura) te da tako postulirana dvojnost (simetrija) uključuje asimilaciju prirodnih vrsta na planu kulture. Ženama je autor namijenio simboličko mjesto prirode (prirodni proizvodi koje prirodno prokrei-

raju druge prirodne pojedinke), a muškarcima kulture, argumentirajući pritom razliku između, s jedne strane, žena, a s druge dobara i usluga (objekti proizvedeni tehnikama ili proizvedenim predmetima). Ključna je razlika u tome što žene proizlaze iz prirode, a dobra i usluge iz kulture. Brojni mislioci iz područja filozofije, sociologije ili području srodnih znanstvenih disciplina ženu su uvrstavali u kontekst prirode, a što je, posljedično, rezultirao konceptima iskorištavanja (prirodnih resursa), kontroliranja (prirode), osvajanja, zaposjedanja i sl. Feministička antropologinja Sherry Ortner među prvima je ukazivala na orođenost navedene dihotomije.

privatno i javno: dihotomija koja zadire u mnogo područja i ima dugu tradiciju. Aristotel, primjerice, muškarcima pripisuje sferu upravljanja polisom, kao i njihovim vlastitim domaćinstvom, odnosno pozicionira ih kao aktere i u stvarima od općeg (javnog) i onima partikularnog (privatnog) značaja. Žene, pak, nemaju tu vrstu slobode, njihova je pozicija omeđena *oikosom* (ognjištem) i „opasna je za demokraciju“; partikularna je i privatna. Ako je „političnost“, riječima Hanne Arendt (1991), značila najviši stupanj ljudskosti, tada je razvidno da u ljudskom žene ne participiraju. Socioekonomske i političke promjene srednjovjekovlja repositioniraju dihotomiju tako da uspostavlja figuru oca/muškarca hranitelja i ekonomski ovisnu ženu. U svojim inačicama dihotomija o(p)staje sve do suvremenosti, gdje par privatno/javno predstavlja konstitutivnu mjeru npr. građanskog statusa i ulazi u širi kontekst društvenog: ekonomskog, političkog, intimnog, obiteljskog, poslovnog. S obzirom na isprepletenost dinamika društvenog života, jasna razdjelnica privatnog i javnog teško se može postaviti, a Susan Moller Okin ukazuje na korelativnost pojmova i njihovu višeznačnost. Carole Pateman, pak, promišlja pojam „društvenog ugovora“ kao spolno određenog prešutnog dogovora: država bi imala biti stvoreno stanje (a ne prirodno), u kojem se mora omogućiti slobodan i pravedan život pojedinca. Pojedinaac i jest temelj ugovaranja, a pojedinci su muškarci. Žene, i to stoga što su smatrane nesposobnima nadići partikularne interese i prihvatiti racionalno i nepristrano življenje, nisu kategorija koja može univerzalno reagirati na ugovor. Spolna razlika tako postaje politička razlika kojom se legitimira pristup tijelima žena i spolna podjela rada. Iz narativa o spolnom ugovoru (kao uostalom i iz onog o društvenom ugovoru) može se izvesti pojam bratskog patrijarhata, koji se odnosi na mušku prevlast nad ženama, za razliku od tradicionalnije shvaćenog patrijarhata, koji je označavao vlast oca nad sinovima (i ženama).

INDEKS IMENA

A

Abbott, P. 106, 116
Adorno, T. 175
Ajduković, M. 203, 204-205
Akrami, E. 175
Akrap, A. 122
Allport, G. 176, 179
Altemeyer, B. 175
Anić, R. 10
Anker, D. 126
Anthony, S. 57
Anzaldúa, G. 36
Arad, S. 175
Aronson, E. 116, 172

B

Baldwin, J. 165
Bancroft, L. 200, 201, 203
Bandura, A. 141
Baron, R. 174
Bartolac, A. 155
Bateman, V. 163
Baumeister, Roy F. 170-171
Baur, K. 165
Beauvoir de, S. 22, 59, 107, 132, 187, 195, 217
Bem, S. 140-146
Berheide, C. 129
Bernard, J. 104, 105
Bettio, F. 127
Bijelić, N. 210
Bilge, S. 118-120
Bingen von, H. 55
Blumenfeld, W. 181
Bolin, A. 160, 162, 163, 171
Borić, R. 123, 128
Bosson, J. 137, 149, 153-154
Braidotti, R. 22, 24
Burke, P. J. 105, 109, 110
Buss, D. 90, 92, 163, 164, 171
Butler, J. 7, 26-34, 63, 66, 83, 189, 221, 222
Byrne, D. 174

C

Cady Stanton, E. 57
Carli, L. 126, 129, 135
Carnevale, A. 153
Caselles, Jason P. 180
Cheah, B. 153
Cixous, H. 7, 24, 67, 222

Clutton-Brock, T. 163
Cochran, P. 64, 152
Connell, R. W. 118
Constantinople, A. 144
Crenshaw, K. 80, 153
Crocker, J. 178
Crooks, R. 165, 171
Czopp, A. M. 179

Č

Černigoj Sadar, N. 132, 134-135
Čipin, I. 122

D

Darwin, C. 163
Davis, K. 118-119
Dawson, M. 195
Deaux, K. 140, 146, 147, 150, 173
DeLamater, J. D. 163
Dixon, C. G. 200
Dobash, R. E. 187
Dobash, R. P. 187
Dottolo, A.L. 137
Dovidio, J. F. 177, 178
Duluth M. 197

E

Eagly, A. 126, 129, 130, 135, 140, 146, 147, 153
Eccles, J. S. 152, 155
Edlund, J. 133
Emerek, R. 128
Ernst, S. 129

F

Fagan, C. 133
Fausto-Sterling, A. 19
Federici, S. 50, 79
Firestone, S. 60
Flax, J. 45
Franco, A. 126
Freud, S. 31, 137, 215
Frey, Frey, K. S. 143
Fricker, M. 41, 42, 215
Friedan, B. 59, 60
Fuss, D. 107

G

Galampos, N. 31, 137,
Galić, B. 31, 137, 215
Garfinkel, H. 111, 112
Ghail, M. M. 116
Giddens, A. 106, 108, 110
Gilligan, C. 22, 74, 218, 219
Goodnight, B. L. 175

Gouges de, O. 55, 56
Gray, P.B. 163, 171
Greenberg, J. S. 160, 171
Greer, G. 61
Grosz, E. 22, 24, 34

H

Halberstam, J. 32
Halpern, D. 153
Hankivsky, O. 118-120
Haraway, D. 7, 34, 35, 63
Harding, S. 38-40, 69
Hartsock, N. 40
Harvey, A. 208
Haslam, S. A. 175
Haywood, C. 116-117
Hearn, J. 116-117, 119
Herek, G. M. 180, 181
Hill Collins, P. 118-119, 120
Hochschild, A. 132
Hogg, M. A. 174
Hooks, B. 40, 59, 60, 62
Howard, J. W. 177
Hudson, W. W. 180
Huić, A. 154
Hyde, J. 139, 155, 163

I

Irigaray, L. 7, 23, 24, 67

J

Jacklin, C. 139, 155
Jackson, S. 103-107, 113, 114, 131, 132
Jagose, A. 34
Jessie B. 105
Jost, J. T. 51

K

Kalebić Maglica, B. 175
Kamenov, Ž. 149, 152, 154, 155
Kang, M. 134
Kanter, R. M. 130
Kanjuo Mrčela, A. 122, 128, 132, 134
Kardum, I. 163, 171
Katz, P. A. 142
Kauth, M.R. 163, 164, 171
Kellerman, B. 130
Kessler, S. 163, 164, 171
Killermann, S. 116, 117, 119
Kimmel, Michael S. 163, 166
Kite, M. E. 173
Kohlberg, L. 140, 142, 219
Kosofsky Sedgwick, E. 33

Kramer, L. 105, 109, 110, 118, 121,
123, 126, 127, 128

L

Lauretis de, T. 33
Lee, B. 53, 155, 175
Lerner, G. 49, 55
LeVay, S. 165, 171
Lippa, R. 143
Lippe van der, T. 133
Lippmann, W. 172
Lips, H. M. 139, 142, 150
Lobel, T. E. 143
Lončarević, Katarina 39

M

Maccoby, Eleanor 138, 155
MacDonald, E. 109, 114
MacKinnon, C. 71, 74, 76-78
Mairs, N. 31, 32
Mamula, M. 203, 204
Marx Ferree, M. 106, 108, 111, 113, 124,
126, 128, 135
Masters, W. H. 160, 170-171, 217
May, V. M. 118, 119, 120
McCall, L. 153
McKenna, W. 106, 109, 111, 11
McLemore, K. A. 181
Menashri, J. 143
Messerschmidt, J. W. 118
Meulders, D. 126, 127
Meyer, I. H. 181, 184
Mikkola, M. 43, 45
Milković, M. 154, 184
Mill, H. T. 56
Mill, J. S. 56, 218
Millett, K. 60, 218
Mitchell, J. 61
Moskowitz, G. B. 147, 177
Mott, L. 57
Murnen, S. K. 154, 156
Muscarella, F. 164
Mustanski, B. 184

N

Newcomb, M. E. 184
Nicholson, L. 25
Nussbaum, M. 74

O

Oakley, A. 104, 105, 106
Ochs, R. 180
Olatunji, B. O. 180, 219

Otten, S. 177
 Oudshoorn, N. 106

P

Pankhurst, E. 57, 58
 Park, B. 177
 Parker, S. 163
 Pavlin-Bernardić, N. 172
 Peterman, L. M. 200
 Pettigrew, T. F. 179
 Pilcher, J. 107, 115
 Pizan de, C. 55
 Pološki Vokić, N. 108, 125
 Prlenda, S. 123, 127

R

Radford, J. 186, 195
 Rampullo, A. 179
 Ravlić, S. 107
 Rhode, D. 128, 129, 137
 Ricketts, W. A. 180
 Risman, B. J. 109, 111, 113, 114
 Rosener, J. B. 129
 Rothbart, M. 177
 Rubin, G. 25
 Ruble, D. N. 143, 144
 Russell, D. 155, 195
 Rutherford, A. 137, 138

S

Sanger, M. 58
 Sapfo 55
 Schmitt, J. P. 145, 163
 Scott, J. 10, 52, 53, 103
 Scott, S. 104, 105, 106, 107, 113, 114, 146
 Sherif, C. 149
 Shields, S. 118
 Smith-Rosenberg, C. 50
 Smolak, L. 154
 Spears, R. 177
 Spence, J. 140, 144, 146, 149
 Spencer, H. 105
 Spivak, G. C. 23, 30, 44, 82
 Stainton R. W. 139
 Stangor, C. 144
 Steele, C. 152, 154
 Steinem, G. 61
 Stets, J. E. 105, 109, 110
 Stewart, A. J. 137
 Still, L. 131
 Stopes, M. 58
 Sutton, P. W. 106, 108, 110

Š

Štulhofer, A. 21, 22, 154, 170, 171

T

Tadić Vujčić, M. 154
 Tajfel, H. 176, 177
 Terrizzi, J. A. 180
 Thistle, S. 130
 Tissot, S. 165
 Trivers, R. 163
 Tropp, L. R. 179
 Truth, S. 59, 65
 Turner, J. C. 176, 177
 Twenge, J. M. 170
 Tyler, M. 116

U

Unger, R. 137, 139
 Ungerleider, L. G. 139

V

Vander Zanden, J. W. 111, 112, 114, 144
 Vaughan, G. M. 174
 Verashchagina, A. 127
 Vukmanić Rajter, M. 201
 Vuković, A. 175

W

Wade, L. 106, 108, 111, 113, 124, 126, 128
 Walby, S. 61, 105, 115, 131, 188
 Walker, L. E. 202
 Wallace, C. 116
 Walsh, P. V. 142
 Weber, M. 54, 104, 114, 121
 Weinberg, G. 180
 West, R. 69, 75, 80, 111
 Wharton, A. S. 108, 111, 113, 114, 121, 123, 124, 127, 132, 133
 Whelehan, I. 107, 115, 160, 162, 163
 Whip, R. 104
 Whitley, B. E. Jr. 175
 Wittig, M. 189
 Wollstonecraft, M. 55, 56, 107
 Worchel, S. 117

Z

Zore, P. 201

INDEKS POJMOVA

A

afektizacija 8
afirmativne mjere 69, 75
Ain't I a woman? 39
aktivizam 34, 43, 66, 118, 180, 195
androcentrizam 129, 43, 51, 55, 56, 104, 116
androginitet 141, 144, 149
argument
 iz normativnosti 26
 iz partikularnosti 25

B

Bitch Magazine 63

C

cisrodnost 110

D

Deklaracija o pravima žena i građanki 55
diskriminacija
 dobna 55
 obrnuta 68, 80, 81, 172, 173
 odbijanje pomoći 174
 rodna 150
 spolna 124
 tokenizam 174

Drugi spol

Duluth model 147

E

etika brige 75, 76, 218
esencijalizam 35, 80, 218
 biološki (redukcijom) 21, 107
 strateški 44

F

femicid (Vidi: uxoricid) 144, 145, 146
feminino-maskulini kontinuum 109, 145, 150
femininost (obilježja psih.) 139, 140, 144, 145, 146, 149, 151
feminizacija 91, 93
 siromaštva 83
 zanimanja 127

feminizam 45, 50
 Trećeg svijeta 70
 crnački (black) 40, 51, 60, 62
 prvi val 56
 drugi val 59, 103
 treći val 62
 četvrti val 64

epistemologija (nepravda) 36-40
 kulturalni 70, 74
 ekofeminizam 70
 liberalni 60, 70, 73
 povijest 54
 profeminizam 55
 radikalni 60, 70, 76
 socijalistički 60, 70, 78
 teorija stajališta 40
 u pravu 66

fenomen samoispunjućeg proročanstva 148

G

girl power 62

H

herstory 49

heteroseksualnost 29, 150
 pretpostavka 79

heteroseksizam 180

hipoteza međugrupnog kontakta 179

hisstory 49

homofobija 180

institucionalna 182
 internalizirana 181
 interpersonalna 182
 kulturalna
 osobna 181

I

ideologija jednakih prilika 79

intersekcionalnost 80, 118, 139, 153, 191

inkluzivnost (Vidjeti: uključivost) 153, 214

K

kapital 50

ljudski 89
 socijalni 129

kiborg 35, 63

konformizam 178

konkurentnost 90, 91

korupcija 91

L

LGBTIQ 33, 149, 150, 154, 172, 179, 180

LJ

ljepljivi pod 129

ljudska prava žena 67, 72, 81

M

majčinstvo 22, 126, 132

manjinski stres 183
maskulinitet 105, 113, 116
hegemonijski 118
obilježja (psih.) 144, 145
paradoks 117
maskulinizacija bogatstva 128
mestiza, nova 36
mirovine 88, 98, 123
mizoginija 7, 55, 145
moć 29, 35, 52, 91, 135
heterosocijalni odnosi 177
homosocijalni odnosi 177

muški studiji 116

N

nasilje

muškaraca prema ženama 61
nad ženama i djevojčicama 77, 186,
190, 208
reproduktivno 140
rodno uvjetovano 186
spolno uvjetovano 77, 144
strategije nasilnika 146

Nevolje s rodom 31, 63

„novčanik muškarca“ 85

P

patrijarhat 114, 183

podređenost 26, 56, 73, 77, 88, 115

praxis 70

predrasuda 172, 173

R

reproduktivnost

prava 190
zdravlje 151, 192, 208

rad

„iz ljubavi“ 131
„treća smjena“ 131
horizontalna segregacija 123, 126
na daljinu 134
neplaćeni 94, 99
u domaćinstvu 130, 134
radna snaga 90, 92, 121
fleksibilno radno vrijeme 132
spolne podjele 123
tržište 92, 93, 104, 113, 115
usklađivanje života i rada 133
vertikalna segregacija 127

Riot Grrrl 63

rod

binarnost 106, 112, 120
dodjeljivanje 112
ekonomske mogućnosti 87, 124
faktor društvenog raslojavanja 113
historija 49
institucije 52, 60, 74, 109, 113
jednakost (gospodarstvo) 87
nejednakost 100, 105, 108, 110, 135
opresija (centralnost) 76, 78, 81
ekonomija 87
ponašanje 109
pripisivanje 112
psihologija 137
realizam 25
segregacija 79, 123, 126
socijalizacija 110
sociologija 103
status 108, 114
stavovi 146, 149, 152, 165, 180
stereotipi 109
stratifikacije 74, 114
uloge 53, 59, 94, 96, 99, 109, 110,
114, 138, 140, 147
višerazinski fenomen 108

S

seksizam 150

benevolentni 151
heteroseksizam 180
hostilni 150
moderni 150
staromodni 150

seksualnost

biološka dimenzija 160
edukacija 205, 208
identiteti 11
klinička dimenzija 161
kulturološka dimenzija 162
orijentacija 32, 119, 120, 150, 164
ponašajna dimenzija 161
prisivajanje ženske s. od strane
muškaraca 76
psihosocijalna dimenzija 161
revolucija 61
zdravlje 142, 161, 168, 184

siromaštvo 82, 83, 91, 93

spol 21, 27

interspolnost 18

podjela rada 88, 124, 147, 153, 223
spolna razlika 23, 24, 52
stratifikacije 114
transpolnost 32, 42
uznemiravanje 68, 78
zlostavljanje 77, 181, 182, 198, 202,
203

stakleni

labirint 129
lift 130
strop 130
zidovi 130

stereotip

model knjigovodstva 178
model obrata 178
model podtipova 178

subordinacija (Vidi: podređenost)

R

ružičasti ovratnici 126

sufražetski pokret 57, 66

Š

štednja 90

T

teorija

invaliditeta 31
realnog sukoba 176
roda 9
žrtvenog janjeta 176

U

uključivost 27, 41, 64, 84, 93, 151-153

uloga

društvena 95
obiteljska 122-125
politička 95
produktivna 94
reproduktivna 94

uksoricid (Vidi: femicid)

Z

Zapadnocentrično 62

zaposlenost 88, 90, 92, 93, 123

zanimanja 88, 96, 123, 125, 129

Ž

ženska sfera 50-51

„ženske torbice“ 89

Žrtva 197-199, 201, 204-206

Q

queer 32, 67, 70, 83, 118, 150

OBJEDINJENI POPIS LITERATURE

A

Abbott, P. et al. (2005) *An Introduction to Sociology. Feminist Perspectives* (3. izdanje). Oxon, New York: Routledge.

Abele, A. E. (2003) „The dynamics of masculine-agentive and feminine-communal traits: Findings from a prospective study“. *Journal of Personality and Social Psychology* 85, 4, str. 768–76.

Abrahams, J. (2017) „Everything you wanted to know about fourth wave feminism—but were afraid to ask“. *Prospect*. Objavljeno 14. kolovoza 2017. <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/everything-wanted-know-fourth-wave-feminism>. Posjet 16. lipnja 2019.

Acker, J. (1992) „From sex roles to gendered institutions“. *Contemporary Sociology* 21, 5, str. 565–569.

Adamović, M. et al. ur. (2014) *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*. Zagreb: Institute for Social Research in Zagreb; Sarajevo: Human Rights Centre, University of Sarajevo.

Adorno, T. W. et al. (1950) *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.

Agencija Europske unije za temeljna prava (FRA) (2014). *Nasilje nad ženama: istraživanje provedeno diljem Europske unije*. Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije.

Ajduković, D., Kljajić, S. (1985) „Međukulturalna stabilnost femininih i maskulnih karakteristika“. *Psihologija* 18 3/4, str. 81–86. Beograd: Društvo psihologa Srbije.

Ajduković, M., Pavleković G. ur. (2004) *Nasilje nad ženom u obitelji* (2. dopunjeno izdanje). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Akrap, A., Čipin, I. (2011) „Usklađivanje poslovnoga i obiteljskoga života: utjecaj na fertilitet“. *Društvena istraživanja* 20, 1 (111), str. 47–68. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Alcoff L., Potter E. ur. (1993) *Feminist Epistemologies*. London, New York: Routledge.

Allport, G. (1954) *The Nature of Prejudice*. Boston: Addison-Wesley.

Altemeyer, B. (1998) *The Other „Authoritarian Personality“*. New York: Academic Press.

American Psychological Association (2012) „Guidelines for psychological practice with lesbian, gay, and bisexual clients“, *American Psychologist* 67, 1, str. 10–42.

American Psychological Association (s. a.). „What does transgender mean?“. <https://www.apa.org/topics/lgbt/transgender>. Posjet 18. lipnja 2019.

Anzaldúa, G. (1987) *Borderlands/La frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Spinster, Aunt Lute Books.

Arbanas, G. (2013) „Spol, rod i seksualnost: položaj seksualnosti u spolnoj i rodnoj dimenziji“. *Knjiga sažetaka 6. hrvatskog endokrinološkog kongresa s međunarodnim sudjelovanjem*, ur. Željka Crnčević Orlić. Str. 48–49. Poreč: Hrvatsko endokrinološko društvo.

Archer, J., Lloyd, B. (2002) *Sex and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arendt, H. (1991) *Vita Activa*. Zagreb: August Cesarec.

Aronson, E. et al. (2010) *Social Psychology*. Boston: Allyn and Bacon.

Ashmore, R. D. (1990) „Sex, gender, and the individual“. *Handbook of Personality: Theory and Research*, ur. Lawrence A. Pervin. Str. 486–526. New York: The Guilford Press.

B

Baletić, Z. (1995) *Ekonomski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, Masmedia.

Bancroft, L. (2015) *Zašto on to radi? Uvid u misli ljutih i kontrolirajućih muškaraca*, prev. Tamara Slišković. Zagreb: Znanje.

Bandura, A. (1965) „Influence of models' reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses“, *Journal of Personality and Social Psychology* 1, 6, str. 589–595.

Bandura, A. (1989) „Social cognitive theory“. *Annals of Child Development: Volume 6: Six Theories of Child Development*, ur. Ross Vasta. Str. 1–60. Greenwich: JAI Press.

Banović D. et al. (2015) *Život van zadatih normi: Transrodnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Banović, D., Vasić, V. (2013) *Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Banjeglav, S. (2012) *Olympe de Gouges: Deklaracija o pravima žena i građanki*. Završni rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1768/datastream/PDF/view>. Posjet 8. srpnja 2019.

Barada, V. et al. (2011) *Žene u ruralnim područjima Dalmacije. Nevidljivo polje svijeta rada?*. Split: Domine. Dostupno na: <https://bib.irb.hr/datoteka/958644.519.pdf>. Posjet 11. srpnja 2019.

Barada V., Jelavić Ž. (2004) *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti! Priručnik za analizu rodnih stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije.

Baranović, B. et al. (2010) „Jesu li čitanke književnosti za osnovnoškolsko obrazovanje u Hrvatskoj rodno osjetljive?“. *Sociologija i prostor* 48, 2 (187), str. 349–374.

Baron, R., Byrne, D. (2000) *Social Psychology*. Massachusetts: Allyn and Bacon.

Bartlett, K. T. (1990) „Feminist legal method“. *Harvard Law Review* 103, 4, str. 829–888.

Bartlett, K. T. (1994) „Gender law“. *Duke Journal of Gender Law and Policy* 1, 1, str. 1–20.

Bartlett, K. T. (1999) „Perspectives in feminist jurisprudence“. *Feminist Jurisprudence, Women and the Law: Critical Essays, Research Agenda and Bibliography*, ur. Betty W. Taylor et al. Str. 3–21. Littleton: Rothman & Co.

Bartolac, A., Kamenov, Ž. (2013) „Percipirana raspodjela obiteljskih obveza među partnerima i doživljaj pravednosti u vezi“. *Sociologija i prostor* 195, 1, str. 67–90.

Bassoff, E. S., Glass, G. V. (1982) „The relationship between sex roles and mental health: A meta-analysis of twenty-six studies“. *The Counseling Psychologist* 10, 4, str. 105–112.

Basu, S. et al. (2015) „Health and pink-collar work“. *Occupational Medicine* 65, 7, str. 529–534.

- Baumeister, R. F., Twenge, J. M. (2002) „Cultural suppression of female sexuality“. *Review of General Psychology* 6, 2, str. 166–203.
- Beere, C. A. et al. (1984) „The sex-role egalitarianism scale: A measure of attitude toward equality between sexes“. *Sex Roles* 10, 7/8, str. 563–576.
- Belenky, M. F. et al. ur. (1998) *Ženski načini spoznavanja: razvoj sebstva, svojeg glasa i svojeg duha*, Zagreb: Ženska infoteka.
- Bem, S. L. (1972) „Psychology looks at sex roles: Where have all the androgynous people gone?“. Izlaganje na UCLA Symposium on Sex Roles. Los Angeles.
- Bem, S. L. (1974) „The measurement of psychological androgyny“. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42, 2, str. 155–162.
- Bem, S. L. (1981) „Gender schema theory: A cognitive account of sex typing“. *Psychological Review*, 88, 4, str. 354–364.
- Benhabib, S. (1992) *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. New York: Routledge.
- Bernard, J. (1973) „My four revolutions: An autobiographical history of ASA“. *American Journal of Sociology* 78, 4, str. 773–791.
- Bernstein, Elizabeth (2007) „The sexual politics of the ‘New Abolitionism’“. *Differences* 18, 3, str. 128–151.
- Bertek T., Dobrotić I. (2016) *Žena, majka, radnica. Usklađivanje obiteljskih obveza i plaćenog rada u Hrvatskoj*. Zagreb: B. a. B. e.
- Betz, N. E., Fitzgerald, L. (1993) „Individuality and diversity: Theory and research in counseling psychology“. *Annual Review of Psychology* 44, str. 343–381.
- Bhavani K. K., Phoenix A. ur. (1994) *Shifting Identities, Shifting Racisms: A Feminism and Psychology Reader*. London, New Delhi, Thousand Oaks: Sage.
- Bijelić, N. (2011) *Muškarci i rodna ravnopravnost u RH: Rezultati istraživanja IMAGES – International Men and Gender Equality Survey*. Zagreb: CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.
- Bijelić, N. (2013) *Analiza modula „Spolno/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje“ i „Prevenција nasilničkog ponašanja“ priručnika za Zdravstveni odgoj*. CESI
- Biti, V. (2000) *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Blau, D. F., Kahn, L. M. (2016) *The Gender Wage Gap: Extent, Trends, and Explanations*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Blecker, R., Seguino, S. (2002) „Macroeconomic effects of reducing gender wage inequality in export oriented, semi-industrialized economy“. *Review of Development Economics* 6, 1, str. 103–119.
- Blumenfeld, W. J. (1992) *Homophobia: How We All Pay the Price*. Boston: Beacon.
- Bohan, J. S. (1992). *Seldom Seen, Rarely Heard: Women’s Place in Psychology*. Boulder: Westview.
- Bohan, J. S., Russell, G. (1999) *Conversations about Psychology and Sexual Orientation*. New York: New York University Press.
- Bokan, N. (2005) „Feministička epistemologija“. *Filozofska istraživanja* 25, 4, str. 865–875. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Bolin, A., Wlehehan, P. (2009) *Human Sexuality: Biological, Psychological, and Cultural Perspectives*. New York: Routledge.
- Bordo, S. (1993) *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and the Body*. Berkeley: University of California Press.
- Borgatta, E. F., Montgomery, R. J. V. ur. (2000). *Encyclopedia of Sociology*, Vol. 2 (2. izdanje). MacMillan References USA.
- Borić, R. ur. (2007) *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Bosson, J. K. et al. (2018) *The Psychology of Sex and Gender*. Thousand Oaks: Sage.
- Bowman, C. G. (2016) „Recovering socialism for feminist legal theory in the 21st century“. *Connecticut Law Review* 49, 1, str. 119–169.
- Boyd, S. (2017) „Looking back, looking forward: Feminist legal scholarship in SLS“. *Social and Legal Studies* 26, 6, str. 735–756.
- Braidotti, R. (1994) *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- Brooks, G. and Levant, R. (1999) „A history of Division 51 (The Society for the Psychological Study of Men and Masculinity)“. *Unification through Division: Histories of Divisions of the American Psychological Association*, ur. Donald A. Dewsbury. Str. 197–220. Washington: American Psychological Association.
- Brundson, C. (2006) „Pedagogije ženskog: feminističko podučavanje i ženski žanrovi“. *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda. Str. 157–181. Zagreb: Disput.
- Bryant, C. D., Peck, D. L. ur. (2006) *21st Century Sociology*, Vol. 2. London, New Delhi, Thousand Oaks: Sage.
- Budlender, D. et al. (1998) *How To Do Gender-Sensitive Budget Analysis: Contemporary Research and Practice*. London: Commonwealth Secretariat.
- Buss, D. M. (1998) „Sexual strategies theory: Historical origins and current status“. *The Journal of Sex Research* 35, 1, str. 19–31.
- Buss, D. M. (2012) *Evolucijska psihologija: Nova znanost o umu* (3. izdanje). Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Buss, D. M., Schmitt, D. P. (1993) „Sexual strategies theory: An evolutionary perspective on human mating“. *Psychological Review* 100, 2, str. 204–232.
- Busse, M., Nunnerkamp, P. (2009) „Gender disparity in education and the international competition for foreign direct investment“. *Feminist Economics* 15, 3, str. 61–90.
- Busse, M., Spielmann, C. (2006) „Gender inequality and trade“. *Review of International Economics* 14, 3, str. 362–379.
- Butler, J. (1990/1999) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.

Butler, J. (1993) *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*. London, New York: Routledge.

Butler, J. (1997) *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford University Press.

C

Cain, P. A. (1989) „Feminist jurisprudence: Grounding the theories“. *Berkeley Women's Law Journal* 4, 2, str. 191–214.

Campbell, D. T. (1965) *Ethnocentric and Other Altruistic Motives*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Capraro R. L. (2004) „Men's Studies“. *Men and Masculinities. A Social, Cultural, and Historical Encyclopedia*. Vol. 1: A-J, ur. Michael Kimmel i Amy Aronson. Str. 533–535. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clío.

Castells, M. (2002) *Moć identiteta (Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura sv. 2)*, prev. Maja Bulović i Željka Markić. Zagreb: Golden marketing.

Challamas, M. (1999) *Introduction to Feminist Legal Theory*. New York: Aspen Law and Business.

Chant, S. (1985) „Single-parent families: choice or constraint? The formation of female-headed households in Mexican shanty towns“. *Development and Change* 16, 4, str. 635–56.

Chapman R., Rutherford J. ur. (1988) *Male Order. Unwrapping Masculinity*. London: Lawrence & Wishart.

Chattopadhy, R., Duflo, E. (2004) „Women as policy-makers: Evidence from a randomized policy experiment in India, *Econometrica* 72, 5, str. 1409–1443.

Cixous H., Clément, C. (1975) *La jeune née*. Paris: Union générale d'éditions.

Cochran, S. V. (2010) „Emergence and development of the psychology of men and masculinity“. *Handbook of Gender Research in Psychology, Volume 1: Gender Research in General and Experimental Psychology*, ur. Joan C. Chrisler i Donald R. McCreary. Str. 43–58. New York: Springer.

Cochrane, K. (2013) „The fourth wave of feminism: Meet the rebel women“. *The Guardian*. Objavljeno 10. prosinca 2013. <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/10/fourth-wave-feminism-rebel-women>. Posjet 8. lipnja 2019.

Coleman, E. (1982) „Developmental stages of the coming out process“. *Journal of Homosexuality* 7, 2/3, str. 31–43.

Coleman, J. (2009) „An introduction to feminisms in a postfeminist age“. *Women's Studies Journal* 23, 2, str. 3–13.

Conaghan, J. (2000) „Reassessing the feminist project in law“. *Journal of Law and Society* 27, 3, str. 351–385.

Conboy, K. et al. ur. (1997) *Writing on the Body*, New York: Columbia University Press.

Connell, R. W., Messerschmidt, J. W. (2005) „Hegemonic masculinity: Rethinking the concept“. *Gender and Society* 19, 6, str. 829–859.

Constantinople, A. (1973) „Masculinity-femininity: An exception to famous dictum“. *Psychological Bulletin* 80, 5, str. 389–407.

Cornell, D. (1998) *At the Heart of Freedom: Feminism Sex and Equality*. Princeton: Princeton University Press.

Crenshaw, K. (1989) „Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics“. *University of Chicago Legal Forum* 1989, 1, str. 139–167.

Crenshaw, K. (1992) „Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color“. *Stanford Law Review* 43, 6, str. 1241–1299.

Crocker, J., Weber, R. (1983) „Cognitive structure and stereotype change“. *Advances in Consumer Research* 10, ur. Richard P. Bagozzi i Alice M. Tybout. Str. 459–463. Ann Arbor: Association for Consumer Research.

Crompton, R., Harris, F. (1998) „Explaining women's employment patterns: 'Orientations to work'“. *British Journal of Sociology* 49, 1, str. 118–136.

Crooks, R., Baur, K. (2014) *Our Sexuality* (12. izdanje). Wadsworth: Cengage Learning.

Cross, C. (2018) „Ecofeminism and an ethic of care: Developing an eco-jurisprudence“. *Acta Academica* 50, 1, str. 28–40.

Crowl, A. et al. (2008) „A metaanalysis of developmental outcomes for children of same-sex and heterosexual parents“. *Journal of GLBT Family Studies* 4, 3, str. 385–407.

Czopp, A. M. et al. (2006) „Standing up for a change: Reducing bias through interpersonal confrontation“. *Journal of Personality and Social Psychology* 90, 5, str. 784.

Č

Čakardić, A., ur. (2007) *Kategorički feminizam teorije i prakse*. Zagreb: Centar za ženske studije.

Čakardić, A. ur. (2010) *Privilegiranje rubova: intervencije i prilozi feminističkoj epistemologiji*. Zagreb: Centar za ženske studije, Hrvatsko filozofsko društvo.

Čeplak Mencin, M. (2013) „Heteronormativnost in regulacije rodnosti“. *Annales: series historia et sociologia* 23, 2.

Čorkalo, D., Stanković, N. (2000). „Autoritarnost i percepcija ostvarene demokracije u Hrvatskoj: Analiza odnosa na uzorku studenata“. *Društvena istraživanja* 9, str. 67–81. Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR.

Čudina-Obradović, M., Obradović J. (2001) „Sukob obiteljskih i radnih uloga: uzroci, posljedice i neriješeni problem“. *Društvena istraživanja* 10, 4/5, str. 791–819.

Ć

Ćorić, G. (2005) „Rodna analiza proračuna - što je to?“. *Rodna perspektiva u politici i praksi*, ur. Gordana Obradović-Dragišić. Str. 55–68. Zagreb: CESI - Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.

D

DAIP (2017) The Duluth Model. Domestic Abuse Intervention Programs. www.theduluth-model.org. Posjet 23. srpnja 2019.

Davis, K. (2008) „Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful“, *Feminist Theory* 9, 1, str. 67–85.

Dawson, M. et al. (2018) Call It Femicide: Understanding gender-related killings of women and girls in Canada. Dostupno na: <https://femicideincanada.ca/callitfemicide.pdf>. Posjet 10. listopada 2019.

De Beauvoir, S. (1956) *The Second Sex [Le Deuxième Sexe]*. London, New York: Lowe and Brydone.

De Beauvoir, S. (2016) *Drugi spol*, prevela Mirna Šimat. Zagreb: Naklada Ljevak.

Dean et al. (2013) Southern Illinois University Edwardsville Safe Zone Training Manual <https://www.siue.edu/lgbt/>. Posjet 14. lipnja 2019.

Deaux, K., LaFrance, M. (1998) „Gender“. *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 1 (4. izdanje), ur. Daniel T. Gilbert et al. Str. 788–818. New York: McGraw-Hill.

Deaux, K., Major, B. (1987) „Putting gender into context: An interactive model of gender-related behaviour“. *Psychological Review* 94, 3, str. 369–389.

DeLamater, J. D., Hyde, J. S. (1998) „Essentialism vs. social constructionism in the study of human sexuality“. *The Journal of Sex Research* 35, 1, str. 10–18.

Dobash R. E., Dobash R. P. ur. (1998) *Rethinking Violence against Women*. London, New Delhi: Sage.

Dota, F. (2007) *Usmena povijest homoseksualnosti u Hrvatskoj: dokumentiranje svjedočanstava o privatnom i javnom djelovanju seksualnih i rodni manjina – preteča LGBT pokreta u Hrvatskoj*. Zagreb: Domino.

Dovidio, J. F. et al. (1997) „On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes“. *Journal of Experimental Social Psychology* 33, 5, str. 510–540.

Dovidio, J. F. et al. (2010) „Prejudice, stereotyping and discrimination: Theoretical and empirical overview“. *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, ur. John F. Dovidio et al. New York: Sage.

Duhaček, D., Popović, D. (2009) „Od Ciriškog kruga do studije roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji“. *Godišnjak FPN*, str. 681–693. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Duran, J. (2014) „Hildegard of Bingen: A feminist ontology“. *European Journal for Philosophy of Religion* 6, 2, str. 155–167.

DZS (2018) *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2018*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Đ

Đurić Kuzmanović, T. (2013) „Feministička razvojna ekonomija: mit ili alternativa.“ *Genero: Časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 17, str. 23–49. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

Đurić Kuzmanović, T., Milinović J. (2015) „Rodnost i ekonomija: domaćinstvo, tržište, država i rodno budžetiranje“. *Rodnost i ekonomija: Domaćinstvo, tržište i rodno budžetiranje*, Str. 195–208. Sarajevo: Pravni fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.

Đurin, S. (2012) „O politici seksualnosti u Hrvatskoj devedesetih, o diskursima koji su je oblikovali i o njezinim simptomima danas“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 49, 2, str. 33–51. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

E

Eagly, A. H. (1987) *Sex Differences in Social Behavior: A Social Role Interpretation*. Hillsdale: Erlbaum.

Eagly, A. H., Carli, L. (2007) „Women and the labyrinth of leadership“. *Harvard Business Review* 85, 9, str. 62–71.

Eagly, A. H., Steffen, V. J. (1984) „Gender stereotypes stem from the distribution of women and men into social roles“, *Journal of Personality and Social Psychology* 46, 4, str. 735–754.

Eccles, J. S. (2013) „Gender and achievement choices“. *Societal Contexts of Child Development: Pathways of Influence and Implications for Practice and Policy*, ur. Elizabeth T. Gershoff et al. Str. 19–36. New York: Oxford University Press.

Eccles, J. S. et al. (1986) „Transition to junior high school and gender intensification“. *Izlaganje na godišnjoj sjednici American Educational Research Association*, San Francisco.

Eisenberg, B., Ruthsdotter, M. (1998) „History of the women’s rights movement. National Women’s History Alliance. <https://nationalwomenshistoryalliance.org/resources/womens-rights-movement/history-of-the-womens-rights-movement/>. Posjet 30 lipnja 2019.

Eisenstein, Z. (1977) „Constructing a theory of capitalist patriarchy and socialist feminism“. *Insurgent Sociologist*, 7, 3, str. 3–17.

Eisenstein, Z. (1981) *The Radical Future of Liberal Feminism*. New York: Longman.

Ekehammar, B., Akrami, N. (2003) „The relation between personality and prejudice: A variable- and a person-centred approach“. *European Journal of Personality* 17, 6, str. 449–464.

Elson, D. (2002) *Social Policy and Macroeconomic Performance – Integrating „the Economic“ and „the Social“*. Geneva: UNRISD

Emerek, R. (2008) *Gender Segregation in the Labour Market: Roots, Implications and Policy Responses in Denmark: Report to European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G. 1. Publications Office*.

Ernst, S. (2003) „From blame gossip to praise gossip? Gender, leadership and organizational change“. *European Journal of Women’s Studies* 10, 3, str. 277–299.

Eurofound (2018) *Striking a Balance: Reconciling Work and Life in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission (2013) *The Impact of the Economic Crisis on the Situation of Women and Men and on Gender Equality Policies*. European Commission, Luxembourg

Europska komisija (2017a) *Tematski informativni članak o europskom semestru. Primjerenost i održivost mirovina. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/eu-ropean-semester-thematic-factsheet-adequacy-sustainability-pensions_hr.pdf*. Posjet 7. lipnja 2019.

Europska komisija (2017b) Tematski informativni članak o europskom semestru. Žene na tržištu rada. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester-thematic-factsheet_labour-force-participation-women_hr.pdf. Posjet 7. lipnja 2019.

Europska komisija (2019) Pitanja i odgovori: Inicijativa EU-a i UN-a za suzbijanje nasilja nad ženama i djevojčicama. Bruxelles.

Eurostat (2018a) „Jobs still split along gender lines“. Objavljeno 7. ožujka 2018. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20180307-1>. Posjet 6. lipnja 2019.

Eurostat (2018b). Razlike u plaćama između spolova u Hrvatskoj. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/aid_development_cooperation_fundamental_rights/equalpayday_factsheets_2018_country_files_croatia_hr.pdf. Posjet 7. lipnja 2019.

F

Fausto-Sterling, A. (2000) *Sexing the Body*. New York: Basic Books.

Federici, S. (2012) *Revolution at Pont Zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Oakland, Brooklyn: PM Press, Common Notions, Autonomedia.

Feminist Legal Studies (2009) 17, 3. Springer Netherlands.

Ferris, K., Stein, J. (2010) *The Real World. An Introduction to Sociology* (2. izdanje). New York, London: W. W. Norton & Company.

Figueiras Toneli, M. J. et al. (2013) „Gender and feminisms: Theoretical-epistemological considerations and methodological impacts“. *Psicologia & Sociedade* 25, str. 13–22.

Fiske, S. T., Stevens, L. E. (1993) „What’s so special about sex? Gender stereotyping and discrimination“. *Claremont Symposium on Applied Social Psychology*, Vol. 6. Gender issues in contemporary society, ur. Stuart Oskamp i Mark Costanzo. Str. 173–196. Thousand Oaks: Sage.

Flax, J. (1987) „Postmodernism and gender relations in feminist theory“. *Signs* 12, 4, str. 621–643.

Forsythe, et al. (2003) *Gender Inequality, Economic Growth and Economic Reforms. A Preliminary Longitudinal Evaluation*. Geneva: ILO, Employment Sector.

Friedan, B. (2001) *The Feminine Mystique*. New York: W. W. Norton and Company.

Frey, K. S., Ruble, D. N. (1992) „Gender constancy and the ‘cost’ of sex-typed behavior: A test of the conflict hypothesis“. *Developmental Psychology* 28, 4, str. 714–721.

Fricker, M. (2007) *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.

Frug, M. J. (1992) „A postmodern legal manifesto“ *Harvard Law Review* 105, 5, str. 1045–1075.

Fuss, D. (1989) *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. New York: Routledge.

G

Gainor, K. A. (2000) „Including transgender issues in lesbian, gay, and bisexual psychology: Implications for clinical practice and training“. *Education, Research, and Practice in Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgendered Psychology: A Resource Manual*, Vol. 5, ur. Beverly Greene i Croom, Gladys L. Str. 131–160. Thousand Oaks: Sage.

Galambos, N. L. (2004) „Gender and gender role development in adolescence“. *Handbook of Adolescent Psychology* (2. izdanje), ur. Richard M. Lerner i Laurence Steinberg. Str. 233–262. New York: Wiley.

Galambos, N. L. et al. (1990) „Masculinity, femininity, and sex role attitudes in early adolescence: Exploring gender intensification“. *Child Development* 61, 6, str. 1905–1914.

Galić, B. (1999) „Ekofeminizam – novi identitet žene“. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline* 8, 1/2, str. 41–55.

Galić, B. (2002) „Moć i rod“. *Revija za sociologiju* 33, 3/4, str. 225–238. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Galić, B. (2009) „Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije“. *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, ur. Željka Kamenov i Branka Galić. Str. 9–27. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Institut za društvena istraživanja.

Galić, B. (2011) „Žene i rad u suvremenom društvu – značaj “orodnjenog” rada.“ *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 49, 1 (189), str. 25–48. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Galić, B. (2011a) „Rodna (ne)ravnopravnost i diskriminacija na poslu/tržištu rada“. *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, ur. Željka Kamenov i Branka Galić. Str. 49–58. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova RH.

Galić, B. (2011b) „Percepcija, iskustvo i stavovi o rodnoj (ne)ravnopravnosti na poslu/tržištu rada“. *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, ur. Željka Kamenov i Branka Galić. Str. 165–184. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova RH.

Galupo, M. P. et al. (2015) „Transgender, transexual, and gender variant individuals“. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* Vol. 24 (2. izdanje), ur. James Wright. Str. 549–553. Elsevier.

Garfinkel, H. (1967) *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Gavrić, S. ur. (2012) *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – ured u BiH.

Gebhard, P. H. (2019) „Human sexual activity“. *Encyclopedia Britannica*. Objavljeno 17. travnja 2019. <https://www.britannica.com/topic/human-sexual-activity>. Posjet 8. lipnja 2019.

Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Geiger, M. (2002) „Feministička epistemologija: kratak pregled feminističke kritike znanosti“. *Revija za sociologiju* 33, 1/2, str. 103–115. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Gelo, J., et al. (2010) „Sociodemografske odrednice zaposlenosti žena u Hrvatskoj“. *Društ-*

vena istraživanja 20, 1, str. 69–88. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Gergen, M. M. (2010) „Qualitative inquiry in gender studies“. Handbook of Gender Research in Psychology, Volume 1: Gender Research in General and Experimental Psychology. ur. Joan C. Chrisler i Donald R. McCreary. Str. 103–158. New York: Springer.

Giddens, A., Sutton, P. W. (2009) Sociology (6. izdanje). Cambridge, Malden: Polity Press.

Gilligan, C. (1982) In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge: Harvard University Press.

Glick, P., Fiske, S. T. (1996) „The ambivalent sexism inventory: differentiating hostile and benevolent sexism“. Journal of Personality and Social Psychology 70, 3, str. 491–512.

Glick, P., Fiske, S. T. (2001) „An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender equality“. American Psychologist 56, 2, str. 109–118.

Gondolf, E. W. (2007) „Theoretical and Research support for the Duluth Model: A reply to Dutton and Corvo“. Aggression and Violent Behavior 12, 6, str. 644–657.

GOOD inicijativa (2019) „Nema pomaka za građanski odgoj – obrazovanje i dalje za podanike, a ne građane“. Objavljeno 15. svibnja 2019. <http://goo.hr/nema-pomaka-medu-predmetni-gradanski-odgoj-i-obrazovanje/>. Posjet 25. srpnja 2019.

Goodnight, B. L. et al. (2014) „Effects of masculinity, authoritarianism, and prejudice on antigay aggression: A path analysis of gender-role enforcement“. Psychology of Men & Masculinity 15, 4, str. 437–444.

Grad Rijeka (2018) Provođenje građanskog odgoja i obrazovanje pozitivno utjecalo na promjene stavova učenika. Objavljeno 23. siječnja 2018. <https://www.rijeka.hr/provođenje-gradanskog-odgoja-obrazovanje-utjecalo-na-promjene-u-stavovima-ucenika/>. Posjet 17. lipnja 2019.

Grady, C. (2018) „The waves of feminism, and why people keep fighting over them, explained“. Vox. Objavljeno 20. srpnja 2018. <https://www.vox.com/2018/3/20/16955588/feminism-waves-explained-first-second-third-fourth>. Posjet 27. svibnja 2019.

Gray, P. B. (2013) „Evolution and human sexuality“. American Journal of Physical Anthropology, 57, str. 94–118.

Greenberg, J. S. et al. (2017) Exploring the Dimensions of Human Sexuality (6. izdanje). Burlington: Jones & Bartlett Learning.

Grosz, E. (1993) „Bodies and knowledges: Feminism and the crisis of reason“. Feminist Epistemologies, ur. Linda Alcoff i Elizabeth Potter. Str. 187–216. New York, London: Routledge.

Grosz, E. (1994) Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism. Allen and Unwin, Crows Nest.

H

Hadžiahmetović, A., et al. (2013) Rodno odgovorno budžetiranje. Udžbenik za univerzitet. Sarajevo: IKD „University press – Magistrat Izdanja“.

Halberstam, J. (1998) Female Masculinity. Durham: Duke University Press.

Halpern, D. F. (2012) Sex Differences in Cognitive Abilities. New York: Psychology Press.

Hankivsky, O. (2014) Intersectionality 101. The Institute for Intersectionality Research and Policy, SFU. https://www.researchgate.net/publication/279293665_Intersectionality_101. Posjet 19. lipnja 2019.

Hanson Frieze, et al. (2003) „Gender-role attitudes in university students in the United States, Slovenia, and Croatia“. Psychology of Women Quarterly 27, 3, str. 256–261. Knoxville: University of Tennessee.

Haralambos, M., Holborn, M. (2002) Sociologija: Teme i perspektive. Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga.

Haraway, D. (1991) „A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century“. Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature, Donna Haraway. Str. 149–182. Routledge, New York.

Haraway, D. (2003) The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness. Chicago, Bristol: Prickly Paradigm, University Presses Marketing.

Haraway, D. (2015) „Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making kin“, Environmental Humanities 6, 1, str. 159–165.

Harding, S. (1986) The Science Question in Feminism. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Harding, S. (1991) Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Harris, A. (1990) „Race and essentialism in feminist legal theory“, Stanford Law Review 42, 3. Stanford Law Review, str. 581–616.

Hartsock C. M. N. (1983) „The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism“. Feminism and Methodology: Social Science Issues, ur. Sandra Harding. Str. 283–310. Bloomington: Indiana University Press.

Harvey A. et al. (2007) Primary Prevention of Intimate Partner Violence and Sexual Violence: Background Paper for WHO Expert Meeting May 2–3, 2007. World Health Organization.

Hasanagić, J. (2012) „Spol, rod, rodne uloge, rodni identitet i seksualna orijentacija“. Čitanka LGBT ljudskih prava (2. dopunjeno izdanje), ur. Saša Gavrić. Str. 42–45. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll.

Haslam, S. A., Dovidio, J. F. (2010) „Prejudice“. Encyclopedia of Group Processes and Intergroup Relations, Vol. 2, ur. John M. Levine i Michael A. Hogg. Str. 655–660. Thousand Oaks: Sage.

Haywood, C., Mac an Ghaill, M. (2003) Men and Masculinities. Theory, Research and Social Practice. Buckingham: Open University Press.

Hearn, J., Kimmel, M. S. (2006) „The sociology of men and masculinity“. 21st Century Sociology. Vol. 2, ur. Clifton D. Bryant i Dennis L. Peck. Str. 132–138. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.

Herek, G. M. (2004) „Beyond 'homophobia': Thinking about sexual prejudice and stigma

in the twenty-first century". *Sexuality Research & Social Policy* 1, 2, str. 6–24.

Herek, G. M., McLemore, K. A. (2012) „Sexual Prejudice“. *Annual Review of Psychology* 64, Str. 309–333.

Hill Collins, P. (2002) *Black Feminist Thought. Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment* (2. izdanje). New York, London: Routledge, Taylor & Francis.

Hill Collins, P., Bilge, S. (2016) *Intersectionality*. Cambridge, Malden: Polity Press.

Hodžić, A. (2007) *Nasilje ne prolazi samo od sebe: Izveštaj o istraživanju rodno uvjetovanog nasilja u adolescentskim vezama u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.

Hodžić, A., Bijelić, N. (2007) *Značaj roda u stavovima i seksualnom ponašanju adolescenta i adolescentica. Izveštaj istraživanja Muškarci, žene i seksualnost*. Zagreb: CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.

Hodžić, A. et al. (2003) *Spol i rod pod povećalom: priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije*. Zagreb: CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.

Hodžić, A., Poštić, J. ur. (2006) *Transgresija roda: spolna-rodna ravnopravnost znači više od binarnosti. Zbornik konferencijskih radova*. Zagreb: Ženska soba – Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost.

Hofstede, G. (1991) *Cultures and Organizations – Software of the Mind*. London: McGraw-Hill.

Hofstede, G. et al. (2010) *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (treće izmijenjeno izdanje). New York: McGraw-Hill.

Hogg, M. A., Vaughan, G. M. (2011). *Social psychology* (6. izdanje). Essex: Pearson Education.

Hollows, J. (2002). *Feminism, Femininity and Popular Culture*. Manchester: Manchester University Press.

hooks, b. (1984) *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press.

hooks, b. (1990) *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism* (3. izdanje). London: Pluto Press

Howard, J. W., Rothbart, M. (1980) „Social categorization and memory for in-group and out-group behavior“. *Journal of Personality and Social Psychology* 38, 2, str. 301–310.

Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje (s. a.) *Ugovoreni sadržaji zdravstvene zaštite u RH*. <https://www.hzzo.hr/zdravstveni-sustav-rh/zdravstvena-zastita-pokrivena-obveznim-zdravstvenim-osiguranjem/ugovoreni-sadrzaji-zdravstvene-zastite-u-rh/>. Posjet 27. lipnja 2019.

Hudson, W. W., Ricketts, W. A. (1980) „A strategy for the measurement of homophobia“. *Journal of Homosexuality* 5, 4, str. 357–372.

Huić, A. et al. (2015) „Stavovi studenata o pravima osoba homoseksualne orijentacije“. *Revija za socijalnu politiku* 22, 2, str. 219–245.

Huić, A., et al. (2015a) „Što predviđa spremnost heteroseksualnih osoba na pozitivno i

negativno ponašanje prema osobama homoseksualne orijentacije?“. *Kriminologija & socijalna integracija: Časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju* 23, 2, str. 79–109. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Hyde, J. S. (2005) „The gender similarities hypothesis“. *American Psychologist* 60, 6, str. 581–592.

Hyde, J. S. et al. (2008) „Gender similarities characterize math performance“. *Science* 321, 5888, str. 494–495.

I

Ignjatović, T. (2011) *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond.

Ignjatović, T. ur. (2002) *Za život bez straha II – međunarodni dokumenti, modeli zakona i modeli dobrih praksi u borbi protiv nasilja nad ženama*. Beograd: Autonomni ženski centar.

ILGA (2019) <https://ilga.org/>. Posjet 29. lipnja 2019.

Irigare [Irigaray], L. (2014) *Speculum drugog: žena*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

J

Jackson, S., Faulkner, S. (1993) „Marriage and motherhood“. *Women's Studies: Essential Readings*, ur. Stevi Jackson et al. Str. 179–222. Washington: NY University Press.

Jackson, S., Scott, S. ur. (2006) *Gender. A Sociological Reader*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis.

Jaggar, A. M. (1983) *Feminist Politics and Human Nature*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishing.

Jaggar, A. M. (1991) „Feminist ethics: Problems, projects prospects“. *Feminist Ethics*, ur. Claudia Card. Str. 78–104. University Press of Kansas.

Jagose, A. (1997) *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.

Janus, K. K. (2013) „Finding common feminist ground: The role of the next generation in shaping feminist legal theory“. *Duke Journal of Gender Law & Policy* 20, 2, str. 255–285.

Jarić, I. (2011) *Život između nasilja i supkulturnog geta: LGBTTIQ osobe i njihova svakodnevnica u Srbiji*. Naučni rad. Beograd: Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.

Jeffreys, S. (1990) *Anticlimax – A Feminist Perspective on the Sexual Revolution*. New York: New York University Press, The Women's Press.

Jerinić, J., Simić, J. (2014) „Pravo na porođaj kod kuće – izbor, a ne slučajnost - i neke pravne posledice“. *Pravni zapisi* 5, 1, str. 120–161. Beograd: Pravni fakultet Univerzitetu Union.

Jost, J. T. et al. (2003) „Exceptions that prove the rule – Using a theory of motivated social cognition to account for ideological incongruities and political anomalies: Reply to Greenberg and Jonas“. *Psychological Bulletin*, 129, 3, str. 383–393.

Jugović, I. (2010) „Što se mjeri pod pojmom rodni uloga? Pregled i evaluacija skala rodni

- uloga i stavova o rodnim ulogama". *Suvremena psihologija* 13, 1, str. 113–135.
- Jugović, I. (2015) „Teorijsko-empirijski pregled objašnjenja rodnih razlika u obrazovnim odabirima i uspjehu“. Koji srednjoškolci namjeravaju studirati? Pristup visokom obrazovanju i odabir studija, ur. Branislava Baranović. Str. 71–103. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Jugović, I. (2016) „Beliefs about the gender division of parental leave and characteristics associated with them“. *Revija za socijalnu politiku* 23, 3, str. 359–382. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
- Jugović, I. (2017) „Students' gender-related choices and achievement in physics“. *Center for Educational Policy Studies Journal* 7, 2, str. 71–95.
- Jugović, I., Ančić, B. (2013) „Effects of religiosity and spirituality on gender roles and homonegativity in Croatia and Slovenia“. *Spirituality of Balkan: Women Breaking Boundaries: the Voices of Women of ex-Yugoslavia*, ur. Nadja Furlan Štant i Marjana Harget. Str. 93–118. Ljubljana: University of Primorska, Science and Research Centre, Annales University Press.
- Jugović, I., Bezinović, P. (2015) „Školska iskustva i percipirana dobrobit učenika koji osjećaju istospolnu privlačnost“. 22. dani Ramira i Zorana Bujasa. Zbornik sažetaka, ur. Predrag Zarevski et al. Zagreb.
- Jugović, I. et al. (2006) „Lesbians, gays and bisexuals in Croatia: How the stigma shapes lives?“ *Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*, ur. Roman Kuhar i Judit Takács. Str. 345–363. Ljubljana: Peace Institute.
- Jugović, I. et al. (2012) „Uloga rodnih stereotipa i motivacije u objašnjenju matematičkog uspjeha i straha od matematike“. *Suvremena psihologija* 15, 1, str. 65–79.
- Jugović, I. et al. (2016) „Gendered course choices: Rationalization and embodiment“. Izlaganje na European Conference on Educational Research, Dublin, Ireland.
- Jugović, I., Kamenov, Ž. (2008) „Razvoj instrumenta za ispitivanje rodnih uloga u adolescenciji“. *Suvremena psihologija* 11, 1, str. 93–106.
- Jurković, P. (2002) *Javne financije*. Zagreb: MM Masmedia.
- K**
- Kalebić Maglica, B., Vuković, A. (2016) „Autoritarnost kao medijator efekta osobina ličnosti na predrasude studenata prema homoseksualnim osobama“. *Društvena istraživanja* 25, 3, str. 393–411.
- Kamenov, Ž. et al. (2014) „Partnerski odnosi u kontekstu roda i rodnih uloga“. *Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva*, ur. Andreja Brajša-Žganec. Str. 239–274. Jastrebarsko: Naklada Slap i Hrvatsko psihološko društvo.
- Kamenov, Ž. et al. (2016) *Problemi i izazovi seksualnih manjina u Hrvatskoj*. Zagreb: FF Press.
- Kamenov, Ž. et al. (2016a) „Manjinski stres i mentalno zdravlje osoba homoseksualne i biseksualne orijentacije: pregled empirijskih provjera modela manjinskog stresa iz perspektive hrvatskog društva“. *Kriminologija & socijalna integracija: Časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju* 23, 2, str. 2–39. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Kamenov, Ž., Galić, B. ur. (2011) *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*. Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.
- Kandido-Jakšić M. (1985) „Androgenost i mentalno zdravlje“. *Psihologija* 18, 3/4, str. 56–73. Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Kang, M. (2003) „The managed hand: The commercialization of bodies and emotions in Korean immigrant-owned nail salons“. *Gender and Society* 17, 6, str. 820–839.
- Kanjuo Mrčela, A., Černigoj Sadar, N. (2012) „Problemi roditelja pri usklađivanju plaćenog rada i obiteljskog života u Sloveniji“. *Revija za socijalnu politiku* 19, 1, str. 49–72.
- Kapur, R. (2005) *Erotic Justice: Law and the New Politics of Colonialism*, London: Cavendish.
- Kardum, I. (2003) *Evolucija i ljudsko ponašanje*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk. Kašić, B. et al. ur. (2005) *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Kašić, B., Prlenda, S. (2014) „A curious act of knowing? Obstacles to the politicality of feminist cognition and feminist traces within the academia in Croatia“. *A Feminist Critique of Knowledge Production*, ur. Silvana Carotenuto et al. Str. 39–53. Napoli: L'Università degli Studi di Napoli L'Orientale.
- Katunarić, V. (1984) *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naprijed.
- Katz, P. A., Walsh, P. V. (1991) „Modification of children's gender-stereotyped behavior“. *Child Development* 62, 2, str. 338–351.
- Kauth, M. R. (2006) „The evolution of human sexuality: An introduction“. *Journal of Psychology & Human Sexuality* 18, 2/3, str. 1–22.
- Kellerman, B. (2003) „You've come a long way baby – And you've got miles to go“ *The Difference Difference Makes: Women and Leadership*, ur. Deborah L. Rhode. Str. 53–58. Stanford: Stanford University Press.
- Kelly, E., A. (2005) „Review essay: A new generation of feminism? Reflections on the Third Wave“. *New Political Science* 27, 2, str. 233–243.
- Kelly, L., Radford, J. (1998) „Sexual violence against women and girls: An approach to an international overview“. *Rethinking Violence against Women*, ur. Rebecca E. Dobash i Russell P. Dobash. Str. 53–76. London, New Delhi: Sage.
- Kessler, S. J., McKenna, W. (1978) *Gender: An Ethnomethodological Approach*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Kimmel, M. S., Aronson, A. ur. (2004) *Men and Masculinities. A Social, Cultural, and Historical Encyclopedia*, Vol. 1: A-J. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clío.
- Kimmel, M. S., Messner, M. A. (2009). *Men's Lives* (8. izdanje). Boston: Allyn & Bacon.
- Kimmel, M. S., Bridges, T. (2014) „Masculinity“. *Oxford Bibliographies*. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0033.xml>. Posjet 29. srpnja 2019.
- Kite, M. E., Deaux, K. (1987) „Gender belief systems: Homosexuality and the implicit inversion theory“. *Psychology of Women Quarterly* 11, 1, str. 83–96.

- Klasnić, K. (2011) „Ekonomsko nasilje nad ženama u intimnim vezama u hrvatskom društvu – konceptualne pretpostavke“. *Socijalna ekologija* 20, 3, str. 335–355. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Klasnić, K. (2017) Utjecaj rodne podjele obiteljskih obveza i kućanskih poslova na profesionalni život zaposlenih žena. Zagreb: ACT Printlab.
- Kodrnja, J. (2008) Žene zmiije – rodna dekonstrukcija. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Koestner, R., Aube, J. (1995) „A multifactorial approach to the study of gender characteristics“. *Journal of Personality* 63, 3, str. 681–710.
- Kohlberg, L. (1966) „A cognitive-developmental analysis of children’s sex-role concepts and attitudes“. *The Development of Sex Differences*, ur. Eleanor E. Maccoby. Str. 82–173. Stanford: Stanford University Press.
- Koška Hot, R. (2010) *Feminizam i rod: leksikon*. Skopje: Sigma Press.
- Kovačević, Lj. et al. ur. (2011) *Ženski sud – feministički pristup pravdi*. Kotor: Anima – Centar za žensko mirovno obrazovanje.
- Kovačević, M. (2019) „Femicid i načelo dužne pažnje“. *Položaj marginalizovanih grupa u društvu*. Zbornik radova, ur. Nebojša Macanović. Str. 22–29. Banja Luka: Centar modernih znanja; Beograd Resursni centar za specijalnu edukaciju.
- Kozjak Mikić, Z., Petković, D. (2015) „Stavovi prema osobama istospolne seksualne orijentacije u sektoru zdravstva i policije“. *Ljetopis socijalnog rada* 22, 3, str. 437–463. Zagreb: Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
- Kramer, L. (2011) *The Sociology of Gender: A Brief Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kristeva, J. (1989) *Moći užasa*, prev. Divina Marion. Zagreb: Naprijed.
- Krogstrup, S., Wälti, S. (2007) „Women and budget deficits“. HEI Working Paper No. 13. Genova: Graduate Institute of International Studies.
- Krössschell, C. et al. (s. a.) *Gender in Municipal Plans and Budgets*. Priština: Helvetas Kosovo
- Kuhar, R., Takács, J. ur. (2006) *Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*. Ljubljana: Peace Institute.
- Kurdek, L. A., Schmitt, J. P. (1986) „Relationship quality of partners in heterosexual married, heterosexual cohabiting, and gay and lesbian relationships“. *Journal of Personality and Social Psychology* 51, 4, str. 711–720.
- L**
- Landripet, I., et al. (2010) „Promjene u seksualnosti mladih? Rezultati longitudinalnog istraživanja u populaciji novoupisanih studentica i studenata Sveučilišta u Zagrebu u razdoblju od 1998. do 2008. godine“. *Društvena istraživanja* 19, 6, str. 995–1014. Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR.
- Leburić, A., et al. (2009) *Žene: društvene uloge i statusi (socio-pravno istraživanje)*. Split: Domine.
- Lerner, G. (1986) *The Creation of Patriarchy*. Oxford: Oxford University Press.
- Levačić, D., Broz, T. (2015) *Rodni jaz u plaćama u Hrvatskoj*. Opće informacije za kreiranje novih rješenja starog problema. https://www.cesi.hr/attach/g/gpg_national_report_croatia_final_hr.pdf. Posjet 30. svibnja 2019.
- LeVay, S., Baldwin, J. (2012) *Human Sexuality* (4. izdanje). Sunderland: Sinauer Associates.
- Levy, D. P. (2009a) „Patriarchy“. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ur. George Ritzer. Str. 3377–3380. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Levy, D. P. (2009b) „Hegemonic masculinity“. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ur. George Ritzer. Str. 2099–2101. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Leythienne, D., Ronkowski, P. (2018) *A Decomposition of the Unadjusted Gender Pay Gap Using Structure of Earnings Survey Data: 2018 Edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Lippa, R. A. (2005) *Gender, Nature, and Nurture* (2. izdanje). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lippa, R. A., Arad, S. (1999) „Gender, personality, and prejudice: The display of authoritarianism and social dominance in interviews with college men and women“. *Journal of Research in Personality* 33, 4, str. 463–493.
- Lippmann, W. (1922) „The world outside and the pictures in our heads“. *Public Opinion*, 4, str. 1–22.
- Lips, H. M. (2006) *A New Psychology of Women: Gender, Culture, and Ethnicity*. New York: McGraw Hill.
- Lithander, A. ur. (2000) *Engendering the Peace Process*. Stockholm: Kvinna till Kvinna Foundation.
- Littleton, C. (1989) „Book review; Feminist jurisprudence: The difference method makes“. *Stanford Law Review* 41, 3, str. 751–784.
- Lobel, T. E., Menashri, J. (1993) „Relations of conceptions of gender-role transgressions and gender constancy to gender-typed toy preferences“. *Developmental Psychology* 29, 1, str. 150–155.
- Lončarević, K. M. (2016) *Liberalni feminizam: nekad i sad*. Doktorska disertacija. Beograd: univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka. Dostupno na: http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/09/katarina_loncarevic_disertacija_fpn.pdf. Posjet 1. srpnja 2019.
- Lorand, Z. (2019) *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*. Palgrave: Macmillan.
- Lorber, J. (2000) „Gender“. *Encyclopedia of Sociology*, Vol. 2. (2. izdanje), ur. Edgar F. Borgatta i Rhonda J. V. Montgomery. Str. 1057–1066. MacMillan References USA.
- LORI (2004) *Mediji i LGBT zajednica*. Priručnik za novinarke i novinare o LGBT zajednici. Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“.
- Lupton, G. et al. ur. (1992) *Society and Gender: An Introduction to Sociology*. Melbourne: Macmillan Education.

Lutz, H. et al. ur. (2011) Framing Intersectionality. Debates on a Multi-Faceted Concept in Gender Studies. Farnham, Burlington: Ashgate Publishing Company.

Lykke, N. (2010) Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing. New York: Routledge.

M

Maccoby, E. E., Jacklin, C. (1974) The Psychology of Sex Differences. Palo Alto: Stanford University.

MacDonald, E. (1998) „Critical identities: Rethinking feminism through transgender politics“, Atlantis 23, 1, str. 3–12.

MacKinnon, C., A. (1979) Sexual Harassment of Working Women: A case of sex discrimination. New Haven: Yale University Press.

MacKinnon, C. A. (1987) Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law. Cambridge: Harvard University Press.

MacKinnon, C. A. (1989) Toward a Feminist Theory of the State. Cambridge: Harvard University Press.

Magezis, J. (2001) Ženske studije. Sarajevo: Magistrat.

Mairs, N. (1997) „Carnal acts“. Writing on the Body (7. izdanje), ur. Katie Conboy et al. Str. 296–308. New York: Columbia University Press.

Mamula, M. ur. (2011) Seksualno nasilje u Hrvatskoj 2000. – 2010. Zagreb: Ženska soba-Centar za seksualna prava.

Mamula, M., Ajduković, M. (2004) „Dinamika zlostavljanja unutar obitelji“. Nasilje nad ženom u obitelji (2. dopunjeno izdanje), ur. Marina Ajduković i Gordana Pavleković. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Marinović Jerolimov, D., Ančić, B. (2014) „Religioznost i stavovi prema seksualnosti i braku odrasle populacije u Hrvatskoj“. Društvena istraživanja 23, str. 111–132. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Marković I. ur. (1999) Cyberfeminizam, Zagreb: Centar za ženske studije.

Masequesmay, G. (s. a.) „Sexism“. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/sexism>. Posjet 19. lipnja 2019.

Masters, W. H. et al. (2006). Ljudska seksualnost, prev. Goran Arbanas (prijevod 5. izdanja). Jastrebarsko: Naklada Slap.

Matsuda, M. J. (1991) „Beside my sister, facing the enemy: Legal theory out of coalition“. Stanford Law Review 43, 6, str. 1183–1192.

May, V. M. (2015) Pursuing Intersectionality, Unsettling Dominant Imaginaries. New York, Oxon, London: Routledge, Taylor & Francis.

McCreary, D. R., Chrisler, J. C. (2010) „Introduction“. Handbook of Gender Research in Psychology, Volume 1: Gender Research in General and Experimental Psychology, ur. Joan C. Chrisler i Donald R. McCreary. Str. 1–16. New York: Springer.

McHugh, M. C., Frieze, I. H. (1997) „The measurement of gender-role attitudes“. Psychology of Women Quarterly 21, 1, str. 1–16.

McHugh, M. D. et al. (1986) „Issues to consider in conducting nonsexist psychological research: A guide for researchers“. American Psychologist 41, 8, str. 879–890.

Menkel-Meadow, C. (1997) „Portia in a different voice: Speculations on women’s lawyering process“. On Feminist Jurisprudence, ur. Hilaire Barnett. London: Cavendish Publishing Limited.

Meulders, D. et al. (2010) Horizontal and Vertical Segregation: Meta-analysis of Gender and Science Research – Topic Report.

Meyer, I. H. (1995) „Minority stress and mental health in gay men“. Journal of Health and Social Behavior 36, 1, str. 38–56.

Mićanović, M. ur. (2013) Priručnik za nastavnike i stručne suradnike u srednjoj školi. Zdravstveni odgoj. Zagreb: Ministarstvo znanosti obrazovanja i sporta i Agencija za odgoj i obrazovanje.

Mihaljević, D. (2016) „Feminizam – što je ostvario?“. Mostariensia, časopis za društvene i humanističke znanosti 20, 1/2, str. 149–169.

Mihić, V. et al. (2013) „Podela posla u kući kod bračnih partnera iz Srbije i Hrvatske – generacijske i rodne razlike“. Vrednosti, stavovi i uloge – transgeneracijska perspektiva, ur. Ivan Jerković i Željka Kamenov. Str. 117–133. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.

Mikkola, Mari (2017) „Feminist perspectives on sex and gender“. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2017 Edition), ur. Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/feminism-gender/>. Posjet 10. srpnja 2019.

Milković, M. (2013) Brutalna stvarnost: Istraživanje o nasilju, diskriminaciji i zločinu iz mržnje protiv LGBTIQ osoba u Hrvatskoj. Zagreb: Zagreb Pride.

Mill, J. S. (2017). The Subjection of Women, prilagodio Jonathan Bennett. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1869.pdf>. Posjet 22. srpnja 2019.

Millett, K. (2000) Sexual Politics (4. izdanje). Urbana: University of Illinois Press.

Milojević, I., Markov, S. ur. (2011) Uvod u rodne teorije. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i Centar za rodne studije, Mediterran Publishing.

Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku (2017). Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji za razdoblje od 2017. do 2022. godine. <https://mdomsp.gov.hr/UserDocsImages//Vijesti2017//Nacionalna%20strategija%20zastite%20od%20nasilja%20u%20obitelji%20za%20razdoblje%20do%202017.%20do%202022.%20godine.pdf>. Posjet 11. lipnja 2019.

Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2019a) Odluka o donošenju kurikulumu za međupredmetnu temu Građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Narodne novine 10/2019.

Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2019b) Odluka o donošenju kurikulumu za međupredmetnu temu Zdravlje za osnovne škole i srednje škole u Republici Hrvatskoj. Zagreb: NN 10/2019.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2013) Odluka o uvođenju, praćenju i vrednovanju provedbe Kurikuluma zdravstvenog odgoja u osnovnim i srednjim školama. Zagreb: NN 17/2013.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2014) Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole. NN 104/2014.

Moi, T. (1985) *Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory*. London: Methuen.

Morgan, M. S. (2015) „Glass ceilings and sticky floors: Drawing new ontologies“. *Cultures Without Culturalism in the Making of Scientific Knowledge*, ur. Karine Chemla i Evelyn Fox Keller. Durham: Duke University Press.

Morton, S. (2003) *Gayatri Chakravorty Spivak*. London, New York: Routledge.

Moskowitz, D. S. et al. (1994) „Situational influences on gender differences in agency and communion“. *Journal of Personality and Social Psychology* 66, 4, str. 753–761.

Mršević, Z. (2013) „Femicid“. *Pravo i politika* 6, 1, str. 51–69. Novi Sad: Fakultet za evropske pravno-političke studije.

Murnen, S. K., Smolak, L. (2010) „Quantitative approaches to the study of gender“. *Handbook of Gender Research in Psychology, Volume 1: Gender Research in General and Experimental Psychology*, ur. Joan C. Chrisler i Donald R. McCreary. Str. 81–102. New York: Springer.

Murphy, S. (2009) *Investing in Girl's Education. An Opportunity for Corporate Leadership*. Cambridge: Corporate Social Responsibility Initiative, Harvard Kennedy School. http://www.hks.harvard.edu/m-rcbg/CSRI/publications/report_40_investing_in_girls.pdf. Posjet 1. lipnja 2019.

N

Naffine, N. (2004) „Our legal lives as men, women and persons“. *Legal Studies* 24, 4, str. 621–642.

Newcomb, M. E., Mustanski, B. (2010) „Internalized homophobia and internalizing mental health problems: A meta-analytic review“. *Clinical Psychology Review* 30, 8, str. 1019–29.

Nicholson, L. (1994) „Interpreting Gender“. *Signs* 20, 1, str. 79–105.

Nussbaum, M. (1999) *Sex and Social Justice*. New York: Oxford University Press.

O

Oakley, A. (2005) *The Ann Oakley Reader: Gender, Women and Social Science*. Bristol: The Policy Press.

Oakley, A. (2016) *Sex, Gender and Society*. Oxon, New York: Routledge.

Ochs, R. (1996) „Biphobia: It goes more than two ways“. *Bisexuality: The Psychology and Politics of an Invisible Minority*, ur. Beth A. Firestein. Str. 217–239. Thousand Oaks: Sage.

Odbor za uklanjanje diskriminacije žena (2015) Zaključne primjedbe o Četvrtom i petom periodičnom izvješću za Hrvatsku <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages//arhiva/images/pdf//CEDAW%20Zaklju%C4%8Dne%20primjedbe%20o%204%20i%205%20>

[periodi%C4%8Dnom%20Izvje%C5%A1%C4%87u%20za%20RH.pdf](#). Posjet 30. srpnja 2019.

O'Donohue, W., Caselles, C. E. (1993) „Homophobia: Conceptual, definitional, and value issues“. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment* 15, 3, str. 177–195.

Olatunji, B. O. (2008) „Disgust, scrupulosity and conservative attitudes about sex: Evidence for a mediational model of homophobia“. *Journal of Research in Personality* 42, 5, str. 1364–1369.

Olsen, F. (1993) „Constitutional law: Feminist critiques of the public/private distinction“. *Constitutional Commentary* 10, 2, str. 319–327.

Ortner, Š. (1983) „Žena spram muškarca kao priroda spram kulture“. *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky. Beograd. Prosveta.

Ostojić, E. et al. (2001) Priručnik za pomagače i pomagačice koji rade sa žrtvama i preživjelim nasilja. Zenica: Medica – Infoteka.

Otten, S., Moskowitz, G. B. (2000) „Evidence for implicit evaluative in-group bias: Affect-biased spontaneous trait inference in a minimal group paradigm“. *Journal of Experimental Social Psychology* 36, 1, str. 77–89.

Otto, D. (2005) „Disconcerting 'masculinities': Reinventing the gendered subject(s) of international human rights law“. *International Law: Modern Feminist Approaches*, ur. Doris Buss i Ambreena Manji, A. Str. 105–129. London: Hart.

Oudshoorn, N. (1994) *Beyond the Natural Body: An Archeology of Sex Hormones*. London: Routledge.

P

Papić, Ž. (1984) „Pol i rod – kategorije socijalne organizacije polnosti.“ *Revija za sociologiju* 14, 3/4, str. 327–331. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

Park, B., Rothbart, M. (1982) „Perception of out-group homogeneity and levels of social categorization: Memory for the subordinate attributes of in-group and out-group members“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 6, str. 1051–1068.

Parlee, M. B. (1979) „Psychology of women“, *Signs* 5, 1, 121–133.

Pavlin-Bernardić, N. (2003) Ispitivanje utjecaja informacije o spolnoj orijentaciji aktera na objašnjavanje uspjeha/neuspjeha ovisno o vrsti zadatka. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.

Pelak, C. F. (2009) „Intersectionality“. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ur. George Ritzer. Str. 2395–2398. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.

Peterman, L. M., Dixon, C. G. (2003) „Domestic violence between same-sex partners: Implications for counseling“. *Journal of Counseling & Development* 81, 1, str. 40–47.

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R. (2006) „A meta-analytic test of intergroup contact theory“. *Journal of Personality and Social Psychology* 90, 5, str. 751–783.

Pikić, A., Jugović, I. (2006) *Nasilje nad lezbijkama, gejevima i biseksualnim osobama u Hrvatskoj: izvještaj istraživanja*. Zagreb: Kontra.

Pilcher, J., Whelehan, I. (2004) *50 Key Concepts in Gender Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Pleše, M. A. (2018) „A Trojan Horse? Sappho's poetry as the battleground of compulsory heterosexuality and lesbian emancipation“. *Radovi* 50, 2, str. 61–102. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Pološki Vokić, N. et al. (2017) „To be or not to be a woman? – Highly educated women's perceptions of gender equality in the workplace“. *Revija za socijalnu politiku* 24, 3, str. 253–276. Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Poštić J., Hodžić A. ur. (2006) *Transgresija roda: Spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti*, Zagreb: Ženska soba.

Potkonjak, S. et al. (2008) „Između politike pokreta i politike znanja: feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji“. *Studia ethnologica Croatica* 20, 1, str. 57–96. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova RH (2012a) *Istraživanje o zastupljenosti žena i muškaraca na rukovodećim i upravljačkim pozicijama u poslovnim subjektima u RH*. <https://www.prs.hr/attachments/article/178/Istra%C5%BEivanje%20o%20zastupljenosti%20%C5%BEena%20i%20mu%C5%A1karaca%20na%20rukovode%C4%87im%20pozicijama%20u%20poslovnim%20subjektima%20RH.pdf>. Posjet 11. lipnja 2019.

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova RH (2012b) *UN Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)*. <https://www.prs.hr/index.php/medunarodni-dokumenti/un-dokumenti/192-dokumenti-un-a>. Posjet 24. srpnja 2019.

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova RH (2015) *Izvešće o radu za 2014. godinu*, Zagreb, https://www.prs.hr/attachments/article/1555/01_IZVJESCE_2014_CJELOVITO.pdf. Posjet 6. lipnja 2019.

Price, J., Shildrick, M. ur. (1999) *Feminist Theory and the Body*. New York: Routledge.

Prijčić-Samaržija, S. (2007) „Spolne različitosti, spolna diskriminacija i programi afirmativne akcije“. *Praktična etika: ogledi iz liberalnog pristupa nekim pitanjima praktične etike*, ur. Elvio Baccarini i Snježana Prijčić-Samaržija. Str. 199–231. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Prijčić-Samaržija, S. (2016) „Socijalna i epistemička (ne)pravda“. *Moralni, politički i epistemološki odgovori na društvene devijacije*, ur. Prijčić-Samaržija et al. Str. 39–50. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.

Prlenda, S. (2007) „Vertikalna rodna segregacija“. *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*, ur. Rada Borić. Str. 98. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.

R

Raboteg-Šarić, Z., Ravlič, M. (1990) „Stavovi adolescenata prema jednakosti među spolovima u različitim područjima društvenog života“. *Psihologija* 23, 3/4, str. 41–49. Beograd: Društvo psihologa Srbije.

Radačić, I. (2008) „Feminism and human rights: The inclusive approach to interpreting international human rights law“. *UCL Jurisprudence Review* 14, str. 238 – 277.

Radačić, I. (2009a) „Feministička pravna znanost: neka neriješena pitanja“. *Žene i pravo:*

Feminističke pravne teorije, ur. Ivana Radačić. Str. 9–27. Zagreb: Centar za ženske studije.

Radačić, I. ur. (2009b) *Žene i pravo: Feminističke pravne teorije*. Zagreb: Centar za ženske studije.

Radačić, I. (2014) „Human rights of women and the mechanisms of their implementation in Croatia with the focus on regulation of violence against women“. *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*, ur. Mirjana Adamović. Str. 237–259. Zagreb: Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta Sarajevo.

Radačić, I. (2016) „Feminist legal education in Croatia: A question of fundamentalism or a fundamental question?“. *Law and Critique in Central Europe: Questioning the Past, Resisting the Present*, ur. Rafał Mańko. Str. 90–105. Oxford: Counterpress.

Radford J., Russell D. E. H. ur. (1992) *Femicide: The Politics of Woman Killing* (1. izdanje). New York: Twayne Pub.

Radović Lagator, S. (2018) *Građanski odgoj jedini predmet za koji djeca žele deblju knjigu*. Moja Rijeka. <https://www.mojarijeka.hr/y/gradanski-odgoj-jedini-predmet-za-koji-djeca-zele-deblju-knjigu/>. Posjet 19. srpnja 2019.

Rampton, M. (2015) *Four Waves of Feminism*. Pacific University. <https://www.pacificu.edu/about/media/four-waves-feminism>. Posjet 30. lipnja 2019.

Rampullo, A. et al. (2013) „Prejudice toward gay men and lesbians in relation to cross-group friendship and gender“. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 84, str. 308–313.

Ravlič, S. (2013) *Svjetovi ideologije. Uvod u političke ideologije*. Podgorica: CID; Zagreb: Politička kultura.

Resnik, J. (1999) „On the bias: Feminist reconsideration of the aspirations for our judges“. *Feminist Jurisprudence, Women and the Law: Critical Essays, Research Agenda, and Bibliography*, ur. Betty W. Taylor. Str. 539–599. Littleton: Rothman & Co.

Rhode, D. L. (2003) „The difference ‘difference makes’“. *The Difference “Difference” Makes. Women and Leadership*, ur. Deborah L. Rhode. Str. 3–50. Stanford: Stanford University Press.

Rich, A. (1979) *Of Women Born, Motherhood as Experience and Institution*. London: Virago.

Rich, A. (2002) *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija* (prev. Suzana Kovačević i Sanja Kovačević). Zagreb: Kontra.

Risman, B. J. (2004) „Gender as a social structure: Theory wrestling with activism“. *Gender and Society* 18, 4, str. 429–450.

Ritzer, G. ur. (2009) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.

Roda – Roditelji u akciji (2016) *Rezultati ankete o iskustvima žena u hrvatskim rodilištima* <http://www.roda.hr/udruga/programi/trudnoca-i-porod/rezultati-ankete-o-maternalnim-praksama-u-hrvatskoj.html>. Posjet 22. srpnja 2019.

Rosener, J. B. (2011) „Ways women lead“. *Leadership, Gender, and Organization*, ur. Patricia P. Werhane i Mollie Painter-Morland. Str. 19–29. Dordrecht: Springer,

Russell, D. E. H. (2014) Biography. <https://www.dianarussell.com/bio.html>. Posjet 20. lipnja 2019.

Russell, D. E. H., Van de Ven, N. ur. (1990) Crimes Against Women: Proceedings of the International Tribunal (3. izdanje). Berkeley: Russell Publications.

Rutherford, A. et al. (2012) „Psychology of women and gender“. Handbook of Psychology, Volume 1: History of Psychology, ur. Donald K. Freedheim i Irving B. Weiner. Str. 279–301. New York: Wiley.

Ryan, B. (2009) „Sex and gender“. The Blackwell Encyclopedia of Sociology, ur. George Ritzer. Str. 4204–4206. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.

S

Saltzman Chafetz, J. (2006) „The varieties of gender theory in sociology“. Handbook of the Sociology of Gender, ur. Janet Saltzman Chafetz. Str. 3–23. New York: Springer.

Saltzman Chafetz, J. ur. (2006) Handbook of the Sociology of Gender. New York: Springer.

Samuelson. P. A., Nordhaus, W. (2000) Ekonomija, prev. Ante Puljić (prijevod 15. izdanja). Zagreb: Mate.

Schieder, J., Gould, E. (2016) „Women’s Work“ and the Gender Pay Gap: How Discrimination, Societal Norms, and Other Forces Affect Women’s Occupational Choices and Their Pay. Washington: Economic Policy Institute.

Schober, T., Winter-Ebmer, R. (2009) Gender Wage Inequality and Economic Growth: Is There Really a Puzzle? IZA Discussion Paper No. 4323. Institute for the Study of Labor.

Schultz, T. P. (2002) „Why governments should invest more to educate girls“. World Development 30, 2, str. 207–225

Scott, S. M. et al. (2015) „Gender role orientation is associated with health-related quality of life differently among African-American, Hispanic, and White youth“. Quality of Life Research 24, 9, str. 2139–2149.

Scouler, J. (2004) „The ‘subject’ of prostitution: Interpreting the discursive, symbolic and material position of sex/work in feminist theory“. Feminist Theory 5, 3, str. 343–355.

Sechzer, J., Carulli Rabinowitz, V. (2008) „Feminist perspectives on research methods“. Psychology of Women: A Handbook of Issues and Theories, ur. Florence L. Denmark i Michele A. Paludi. Str. 93–141. Westport: Praeger.

Sedgwick, E. K. (1994). Tendencies. London: Routledge.

Seguino, S. (2003) „Why are women in the Caribbean so much more likely than men to be unemployed?“. Social and Economic Studies, 52, 4, str. 83–120.

Sekulić, N., Radoman, M. (2016) Feministički forum filozofskog fakulteta: izabrani radovi iz studija roda. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu.

Sesar K., Dodaj, A. (2014) „Čimbenici rizika za nasilje u partnerskim vezama“. Socijalna psihijatrija 42, 3, str. 162–171. Zagreb: Medicinska naklada.

Sever, I. (1995) Javne financije. Rijeka: Ekonomski fakultet Rijeka.

Sherif, C. W. (1982) „Needed concepts in the study of gender identity“. Psychology of Women Quarterly, 6, 4, str. 375–398.

Sherif, M. (1966) In Common Predicament: Social Psychology of Intergroup Conflict and Cooperation. New York: Houghton Mifflin.

Shields, S. (2008) „Gender: An intersectionality perspective“, Sex Roles 59, 5/6, str. 301–311.

Sikirić, A. M. (2017) Rodna perspektiva proračunskog procesa. Doktorska disertacija. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet.

Sikirić, A. M. (2019) Rodna perspektiva proračunskog procesa. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet.

Sikirić, A. M., Čičak, J. (2016) „Public spending on child care as an indicator of gender sensitivity of a budget“. Mednarodna revija za javno upravo 14, 2/3 str. 95–119. Ljubljana: Fakulteta za upravo.

Silva, C, Warren, A. K. (2009) Building LGBT-Inclusive Workplaces: Engaging Organizations and Individuals in Change. <http://www.catalyst.org/knowledge/building-lgbt-inclusive-workplaces-engaging-organizations-and-individuals-change>. Posjet 18. lipnja 2019.

Simičević, V. (2018) „Imamo znanstveni dokaz da građanski odgoj na učenike djeluje iznimno pozitivno“. Novi list. Objavljeno 23. listopada 2017. http://novolist.hr/Vijesti/Rijeka/Imamo-znanstveni-dokaz-da-gradanski-odgoj-na-ucenike-djeluje-iznimno-pozitivno?meta_refresh=true. Posjet 25. srpnja 2019.

Smart, C. (1989) Feminism and the Power of Law. London: Routledge.

Smart, C. (1995) Law, Crime and Sexuality: Essays in Feminism. London: Sage.

Snyder, C. (2008) „What is third-wave feminism? A new directions essay.“ Signs 34, 1, str. 175–196.

Spahić-Šiljak, Z. (2012) Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Spears, R. (2001) „The interaction between the individual and the collective self: Self-categorization in context“. Individual self, relational self, collective self, ur. Constantine Sedikides i Marilyn B. Brewer. Str. 171–198. New York: Psychology Press.

Spence, J. T., Buckner, C. (1995) „Masculinity and femininity: Defining the undefinable“. Gender, Power, and Communication in Human Relationships, ur. Pamela J. Kalbfleisch i Michael J. Cody. Str. 105–138. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates.

Spence, J. T. et al. (1974) „The Personal Attributes Questionnaire: A measure of sex-role stereotypes and masculinity and femininity“. JSAS: Catalog of Selected Documents in Psychology 4, str. 43–44.

Spence, J. T. et al. (1975) „Ratings of self and peers on the sex role attributes and their relation to self-esteem and conceptions of masculinity and femininity“. Journal of Personality and Social Psychology 32, 1, str. 29–39.

Spence, J. T., Helmreich, R. L. (1978) Masculinity and Femininity: Their Psychological Dimensions, Correlates, and Antecedents. Austin: University of Texas Press.

Spivak, G. C. (1981) „French feminism in an international frame“. *Yale French Studies* 62, str. 154–184.

Spivak, G. C. (1988) *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. London, New York: Routledge.

Spivak, G. C. (1989) „In a Word: Interview“. *Differences* 1, 2, str. 124–56.

Stainton Rogers, W., Stainton Rogers, R. (2001) *The Psychology of Gender and Sexuality*. Buckingham: Open University Press.

Stangor, C., Ruble, D. N. (1987) „Development of gender role knowledge and gender constancy“. *New Directions for Child Development*, No. 38: Children's Gender Schemata, ur. Lynn S. Liben i Margaret L. Signorella. Str. 5–22. San Francisco: Jossey-Bass.

Stets, J. E., Burke, P. J. (2000) „Femininity/masculinity“. *Encyclopedia of Sociology*, Vol. 2. (2. izdanje), ur. Edgar F. Borgatta i Rhonda J. V. Montgomery. Str. 997–1005. MacMillan References USA.

Stevanović et al. (2016) *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2015. godinu*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.

Stewart, A. J., Dottolo, A. L. (2006) „Feminist psychology“. *Signs* 31, 2, str. 493–509.

Stockard, J., Johnson, M. M. (1992) *Sex and Gender in Society*. New Jersey: Prentice-Hall.

Suleiman, S.R. ur. (1986) *Female Body in Western Culture*. Cambridge: Harvard University Press.

Swamy, A. et al. (2001) „Gender and corruption“. *Journal of Development Economics* 64, 1, str. 25–55.

Swiebel, J. (1999) *Unpaid Work and Policy-Making: Towards a Broader Perspective of Work and Employment*. United Nations Department of Economic and Social Affairs.

Swimm, J. K. et al. (1995) „Sexism and racism: Old-fashioned and modern prejudices“. *Journal of Personality and Social Psychology* 68, 2, str. 199–214.

Sydie, R. A. (1994) *Natural Women, Cultured Men: A Feminist Perspective on Sociological Theory*. Vancouver: UBC Press.

Š

Štulhofer, A. (2000) „The rise of essentialism and medicalization of sexuality“. *Acta medica Croatica* 54, 4/5, str. 141–149.

Štulhofer, A. et al. (2003) „Seksualno zdravlje, zadovoljstvo i seksualna orijentacija žena“. *Društvena istraživanja* 12, 5, str. 635–659. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Štulhofer, A. et al. (2004) „Spol, starenje i seksualnost: Struktura i dinamika seksualnoga zadovoljstva u heteroseksualnom uzorku urbanih žena i muškaraca“. *Društvena istraživanja* 6, 74, str. 1011–1029.

Štulhofer, A. et al. (2005) „Seksualnost mladih u Hrvatskoj: simboličke i bihevioralne promjene u razdoblju od 1972. do 2005.“ *Pedagogijska istraživanja* 2, 2, str. 327–342. Zagreb: Pedagogijska istraživanja.

Štulhofer, A., Hodžić, A. (2003) „Seksualna edukacija u školi – kakva je budućnost u Hrvatskoj?“. *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu* 144, 1, str. 40–52. Split: Hrvatsko pedagoško-književni zbor, ogranak Split, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Štulhofer, A., Rimac, I. (2009) „Determinants of homonegativity in Europe“. *Journal of Sex Research* 46, 1, str. 24–32.

T

Tadić Vujčić, M. et al. (2016) *Ja nisam gej mama, ja sam mama: Roditeljstvo LGB osoba u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Tajfel, H., Turner, J. C. (1979) „An integrative theory of intergroup conflict“. *The Social Psychology of Intergroup Relations*, ur. William G. Austin i Stephen Worchel. Str. 33–47. Monterey: Brooks/Cole.

Terrizzi, J. A. et al. (2010) „Disgust: A predictor of social conservatism and prejudicial attitudes, toward homosexuals“. *Personality and Individual Differences*. 49, 6, str. 587–592.

Theweleit, K. (1983) *Muške fantazije 1–4*, prev. Vilma i Branko Ožbolt. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Thistle, S. (2002) „The trouble with modernity: Gender and the remaking of social theory“. *Sociological Theory* 18, 2, str. 275–288.

Tomić, I. et al. (2013) „Seksistički stavovi, desničarska autoritarnost i stavovi prema gejevima i lezbijkama“. *Savremeni trendovi u psihologiji. Knjiga sažetaka*. Str. 218–219. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Tomić Koludrović, I. (2015) *Pomak prema modernosti: Žene u Hrvatskoj u razdoblju „zrele“ tranzicije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Topolčić, D. (2001) „Muškarcu to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji“. *Društvena istraživanja* 10, 4/5, str. 767–789. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Towns, A. (2016) „Civilization“. *The Oxford Handbook of Feminist History*, ur. Lisa Disch i Mary Hawkesworth. Str. 79–99. New York: Oxford University Press.

Turner, H. A. (1985) *German Big Business and the Rise of Hitler*. New York: Oxford University Press.

U

UN (1979) *Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, dostupna na: <https://www.prs.hr/index.php/medunarodni-dokumenti/un-dokumenti/192-dokumenti-un-a>, posjet 26. srpnja 2019.).

UN (1993) *Deklaracija UN-a o uklanjanju nasilja nad ženama*, dostupna na: <https://www.prs.hr/index.php/medunarodni-dokumenti/un-dokumenti/270-un-deklaracija-o-uklanjanju-nasilja-nad-zenama>, posjet 10. svibnja 2019.

UN (1995) *The Beijing Declaration and the Platform for Action: Fourth World Conference on Women, Beijing, New York, United Nations*.

UN (2014) *Reproductive Rights Are Human Rights*. UNPFA, Danish Institute for Human Rights, UN OHCHR.

UN (2016) Ending Violence against Women – From Words to Action. United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women.

UNESCO (2018) International Technical Guidance on Comprehensive Sexuality Education. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>. Posjet 28. srpnja 2019.

Unger, R. K. (1979) „Toward a redefinition of sex and gender“. *American Psychologist* 34, 11, str. 1085–1094.

Ungerleider, L. G. (1995) „Functional brain imaging studies of cortical mechanisms for memory“. *Science* 270, str. 769–775.

UNODC (2018) Global Study on Homicide. Gender-Related Killing of Women and Girls, United Nations

Ustavni sud Republike Hrvatske (2013) Odluka Ustavnog suda Republike Hrvatske. Zagreb: Narodne novine 63/2013.

V

Vander Zanden, J. W. (1990) *The Social Experience: An Introduction to Sociology*. New York: McGrawHill.

Vasta, R. et al. (1997) *Dječja psihologija*, prev. Lidija Arambašić. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Vijeće Europe (2011) Konvencija Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, dostupna na: <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/images/pdf/Publikacija%20Konvencija%20Vijeća%20Europe%20o%20sprečavanju%20i%20borbi%20protiv%20nasilja%20nad%20ženama%20i%20nasilja%20u%20obitelji.pdf>, posjet 14. srpnja 2019.

Vijeće Europe (2014) Council of Europe Gender Equality Strategy 2014–2017. Dostupno na: <https://rm.coe.int/1680590174>. Posjet 21. lipnja 2019.

W

Wade, L., Marx Ferree, M. (2015) *Gender: Ideas, Interactions, Institutions*. New York: W. W. Norton.

Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*. Oxford and Cambridge: Basil Blackwell.

Walby, S. (2005) *Rodne preobrazbe*. Zagreb: Ženska infoteka.

Walker, L. E. (1979) *The Battered Women*. New York: Harper and Row.

Walters, M. (2005) *Feminism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Ward, J. et al. (2010) *Gender Equality and Economic Growth*. Chatham House, London

Waring, M. (1988) *If Women Counted: A New Feminist Economics*. New York: Harper and Row.

Watt, H. (2004) „Development of adolescents' self-perceptions, values, and task perceptions according to gender and domain in 7th- through 11th- grade Australian students“. *Child Development* 75, 5, str. 1556–1574.

Weber, L. (1998) „A conceptual framework for understanding race, class, gender, and sexuality“. *Psychology of Women Quarterly* 22, 1, str. 13–32.

Weber, M. (1978) *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.

Weiler, J. (2013) „The strange case of Dr. Ivana Radačić“. *EJIL: Talk!*. Objavljeno 5. travnja 2013. <https://www.ejiltalk.org/the-strange-case-of-dr-ivana-radacic/>. Posjet 16. lipnja 2019.

Weisner-Hanks, M., E. (2011) *Gender in History: Global Perspectives* (2. izdanje). Chichester: Wiley-Blackwell.

West, C., Zimmerman, D. H. (1987) „Doing gender“. *Gender and Society* 1, 2, str. 125–151.

West, R. (1988) „Jurisprudence and gender“. *University of Chicago Law Review* 55, 1, str. 1–73.

West, R. (2018) „Women in the legal academy: A brief history of feminist legal theory“. *Fordam Law Review* 87, 3, str. 977–1003.

Wharton, A. S. (2005) *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell.

Wharton, A. S. (2012) *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research* (2. izdanje). Chichester: Wiley-Blackwell.

Whip, R. (1992) „Strategies for social research“. *Society and Gender: An Introduction to Sociology*, ur. Gillian Lupton et al. Str. 38–66. Melbourne: Macmillan Education.

Whitley, B. E., Jr. (1983) „Sex-role orientation and self-esteem: A critical meta-analytic review“. *Journal of Personality and Social Psychology* 44, 4, str. 773–786.

Whitley, B. E., Jr. (1984) „Sex-role orientation and psychological wellbeing: Two meta-analyses“. *Sex Roles* 12, str. 207–225.

Whitley, B. E., Jr., Lee, S. E. (2000) „The relationship of authoritarianism and related constructs to attitudes toward homosexuality“. *Journal of Applied Social Psychology* 30, 1, str. 144–170.

Williams, C. (1992) „The glass escalator: Hidden advantages for men in the 'female' professions“. *Social Problems* 39, 3, str. 253–267.

Williams, J. (1997) „Deconstructing gender“. *Sourcebook on Feminist Jurisprudence*, ur. Hilaire Barnett. Str. 268–275. London: Cavendish Publishing Limited.

Williams, J. E., Best, D. L. (1990) *Measuring Sex Stereotypes: A Multinational Study*. Newbury Park: Sage.

Wollstonecraft, M. (1796) *A Vindication of the Rights of Women: With Structures on Political and Moral Subjects*. London: J. Johnson.

Wood, W., Eagly, A. H. (2012) „Biosocial construction of sex differences and similarities in behavior“. *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 46, ur. James M. Olson i Mark P. Zanna Str. 55–123. London: Elsevier.

Worchel, S. et al. (1998) „Social identity and individual productivity within groups“. *British Journal of Social Psychology* 37, 4, str. 389–413.

World Health Organization (2012) *Understanding and Addressing Violence against Women*, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/77421/WHO_RHR_12.38_eng.pdf;j

sessionid=B3259D68098CAB04E074862A0A7B34CC?sequence=1. Posjet 17. srpnja 2019.

World Health Organization (s. a.) Sexual Health. https://www.who.int/topics/sexual_health/en/. Posjet 27. lipnja 2019.

X

Xu, Z. (2007) A Survey of Intra-Household Models and Evidence, Munich RePEc Archive, MRPA No. 3736, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/3763/1/MPra_paper_3763.pdf. Posjet 30 lipnja 2019.

Y

Young, I. M. (1980) „Throwing like a girl: Phenomenology of feminine body comporment motility and spatality“. *Human Studies* 3, str. 137–156.

Yuval-Davis, N. (2004) Rod i nacija, prev. Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka.

Z

Zaharijević A. ur. (2008) Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Zaharijević, A. (2010) Postajanje ženom. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Zaharijević, A. (2011) „Feminizam: Heterotopije“. *ProFemina: časopis za žensku književnost i kulturu* 1. Beograd: Radio B92.

Zaharijević, A. (2011) „Radikalni feminizam“. Uvod u rodne teorije, ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Str. 139–153. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Zakon o ravnopravnosti spolova (NN 82/2008). Narodne novine br. 82/2008. Zagreb.

Zanna, M. P., Pack, S. J. (1975) „On the self-fulfilling nature of apparent sex differences in behavior“. *Journal of Experimental Social Psychology* 11, 6, str. 583–91.

Zeman, Z., Geiger Zeman, M. (2016) „‘Such is life that people get old and change’: Gendered experiences of ageing bodies from older persons’ view“. *Slovensky narodopis/ Slovak Ethnology* 64, 4, str. 447–462. Bratislava: Institute of Ethnology and Social Anthropology.

Zore P., Vukmanić Rajter M. ur. (2014) Minimalni standardi – feministički model socijalnih usluga za rad sa ženama žrtvama nasilja. Zagreb: Ženska soba – Centar za seksualna prava.

O AUTORICAMA TEKSTOVA

Mirjana Adamović viša je znanstvena suradnica zaposlena na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu, u Centru za omladinska i rodna istraživanja. Sudjelovala je kao suradnica ili voditeljica na nizu nacionalnih i međunarodnih znanstvenoistraživačkih i stručnih projekata. U znanstvenom radu bavi se temama iz područja sociologije roda, sociologije kulture i migracija mladih. Predaje na poslijediplomskom sveučilišnom doktorskom studiju Humanističke znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

Ana Ajduković diplomirala je 2016. godine na Odsjeku za kulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, smjer: Mediologija i popularna kultura. Završenim studijem stekla je teorijska znanja u području kulturalnih i društvenih praksi, a praktična znanja razvija u domeni projektne kulture, medija, produkcije i organizacije edukativnih programa. Bavi se teorijskim istraživanjem i praktičnim djelovanjem u području rodnih studija, ženskih ljudskih prava i LGBTIQ prava. Zaposlena je kao koordinatorica projektnih aktivnosti Centra za ženske studije pri Filozofskom fakultetu u Rijeci i članica je Lezbijske organizacije Rijeka „LORI“ i Udruge Institut Mediterran. Živi i radi u Rijeci.

Sanja Bojanić istraživačica je uronjena u filozofiju kulture i queer studije s fokusom na suvremene forme i odnose roda, rase i klase. Studirala je filozofiju na Sveučilištu u Beogradu, magistrirala na studiju hipermedija na Sveučilištu Paris 8 te doktorirala na Centre d’Etudes féminines et d’étude de genre, što ju je sve usmjerilo prema interdisciplinarnom istraživanju baziranom na eksperimentalnim umjetničkim praksama, queer studijima i teoriji afekta. Predavala je na Sveučilištu Aberdeen prije nego što se pridružila Sveučilištu u Rijeci, gdje sada radi na Akademiji primijenjenih umjetnosti te kao izvršna direktorica Centra za napredne studije.

Iva Davorija diplomirana je povjesničarka i pedagoginja, zaposlena u Udruzi za ljudska prava i građansku participaciju PaRiter te članica Centra za ženske studije pri Filozofskom fakultetu u Rijeci. U sklopu udruge radi na promociji i unapređenju ženskih i ljudskih prava kroz razne zagovaračke aktivnosti te na informiranju mladih kroz radionice i edukacije na temu ljudskih prava, rodne ravnopravnosti, rodno uvjetovanog nasilja te seksualnih i reproduktivnih prava i zdravlja. U organizacijskom je timu programa Centra za ženske studije pod nazivom *Kino učionica*, koji se sastoji od ciklusa predavanja u formi analize vizualnih medija iz feminističke i rodnoteorijske perspektive.

Marija Geiger Zeman znanstvena je savjetnica zaposlena na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. U svom znanstvenom radu bavi se temama iz područja sociologije roda, dobnih studija i sociokulturnih aspekata održivosti. Istraživački rad temelji na kvalitativnoj metodologiji. Predavala je na nizu visokoškolskih institucija. Dobitnica je Godišnje državne nagrade za znanost u području društvenih znanosti (2010).

Ivana Jugović zaposlena je kao viša znanstvena suradnica na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Njezini istraživački interesi usmjereni su na teme iz psihologije roda i psihologije obrazovanja, s posebnim naglaskom na rodnu problematiku u obrazovanju. Sudjelovala je u provedbi domaćih i međunarodnih znanstveno-istraživačkih projekata s temama rodne (ne)jednakosti u obrazovanju i obitelji, nasilja nad LGBT osobama, učeničke motivacije te socioemocionalnog učenja. Sudjeluje u izvođenju kolegija Psihologija roda i spola na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Objavila je 14 znanstvenih radova i 11 poglavlja u knjigama te sudjelovala na domaćim i međunarodnim skupovima s preko 40 priopćenja.

Jasminka Juretić doktorirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (znanstvena grana kliničke i zdravstvene psihologije). Završila je drugi stupanj Praktikumuma iz bihevioralno-kognitivnih terapija te osnovni stupanj edukacije o seksualnoj terapiji. Trenutno je zaposlena kao viša stručna savjetnica Psihološkog savjetovišta Sveučilišnog savjetovišnog centra Sveučilišta u Rijeci. Kao docentica radila je na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Rijeci, a kao stručna suradnica psihologinja sudjeluje u radu Lezbijske organizacije Rijeku „LORI“ te u radu Centra za ženske studije pri Filozofskom fakultetu u Rijeci. Članica je Hrvatskog udruženja za bihevioralno-kognitivne terapije, Hrvatskog društva za seksualnu terapiju i Hrvatske psihološke komore.

Barbara Kalebić Maglica doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s temom *Rizična zdravstvena ponašanja adolescenata*. Trenutno radi kao docentica na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Rijeci na kolegijima vezanima za socijalnu psihologiju i zdravstvenu psihologiju. Inicirala je uvođenje izbornog kolegija pod nazivom Socijalni stereotipi, predrasude i diskriminacija, a sudjeluje i u izvođenju nastave na sveučilišnom poslijediplomskom znanstvenom doktorskom studiju psihologije na istom fakultetu. Istraživački interes usmjeren joj je na ispitivanje predrasuda prema različitim stigmatiziranim grupama, kao i posljedicama koje stigmatizacija ima na zdravlje i dobrobit članova manjinskih grupa.

Marinella Matejčić studentica je Kulturalnih studija na Filozofskom fakultetu u Rijeci, zaposlena u Udruzi za ljudska prava i građansku participaciju PaRiter. U PaRiteru radi na promicanju rodne ravnopravnosti te čuvanju i unapređenju prava iz domene reproduktivne pravde, i to kroz aktivističke akcije i provođenje istraživanja i zagovaračkih aktivnosti. Završila je edukacijski program Advocacy in Practice u organizaciji International Women's Health Coalition i program Women Deliver Young Leaders. Savjetnica je i regionalna koordinatorica organizacije FRIDA – The Young Feminist Fund te savjetnica za Urgent Action Fund.

Brigita Miloš viša je asistentica na Odsjeku za kulturalne studije Filozofskog fakulteta u Rijeci i koordinatorica Centra za ženske studije pri Filozofskom fakultetu u Rijeci. Doktorirala je 2012. godine na temi *Žena u književnom djelu Janka Polića Kamova*. Znanstveni (i nastavni) interes joj je u interdisciplinarnom području rodnostudijskih tema, feminističke književne kritike, feminističke teorije kulture, studija tijela. Sudjelovala je na dvadesetak znanstvenih i stručnih skupova. Kao istraživačica radila je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih projekata.

Tihana Naglić završila je diplomski studij kulturologije na Filozofskom fakultetu u Rijeci 2017. godine. Radi u civilnom sektoru u Udruzi za ljudska prava i građansku participaciju PaRiter. Njezini interesi uključuju feminizam, ljudska prava, rodnu ravnopravnost, rodno uvjetovano nasilje, javni prostor kao mjesto građanskog i umjetničkog djelovanja te izvedbene umjetnosti, odnosno suvremeni ples i kazalište.

Sandra Prlenda diplomirala je povijest i francuski jezik na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i magistrirala povijest na Central European University u Budimpešti. Na Sveučilištu u Zagrebu i na École pratique des hautes études u Parizu priprema doktorat o rodu građanina i pripadnika nacije. Izvršna je direktorica i voditeljica izdavaštva u Centru za ženske studije u Zagrebu. Sudjelovala je u nekoliko međunarodnih istraživačkih projekata s temama iz društvene povijesti 19. i prve polovice 20. stoljeća te izlagala na desetak znanstvenih skupova. Koordinatorica je hrvatskih priloga za *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* (ur. F. de Haan, K. Daskalova i A. Loutfi, CEU Press, 2006.).

Ivana Radačić doktorat iz prava stekla je 2008. na University Collegeu u Londonu, a 2002. diplomirala je i kriminologiju na Sveučilištu u Cambridgeu. Radi kao znanstvena savjetnica u području rodni studija na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Njezini istraživački interesi tiču se feminizma i ljudskih prava, posebice aspekata ljudskih prava u sferi pravne regulacije spolova i spolnosti. Objavila je

više od 20 članaka u najpriznatijim znanstvenim časopisima te sudjelovala na brojnim međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima. Surađuje s nizom nevladinih organizacija u području obrazovanja za ljudska prava i strateške litigacije i stručnjakinja je Vijeća Europe za ljudska prava.

Maja Sikirica magistra je psihologije. Diplomirala je 2012. godine na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Polaznica je Škole za kibernetiku i sistemsku terapiju. U udruzi SOS Rijeka – centar za nenasilje i ljudska prava bavi se prevencijom nasilja te psihološkim savjetovanjem i psihoterapijom osoba koje su preživjele nasilje, a svoj pristup temelji na feminističkim principima. Područja interesa su joj ljudska prava, feminizam, aktivizam, borba protiv nasilja prema ženama, prevencija nasilja i poboljšanje kvalitete života marginaliziranih skupina.

Ana Marija Sikirić docentica je na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, na Katedri za računovodstvo. U svibnju 2017. godine završava poslijediplomski doktorski studij obranom doktorskog rada na temu *Rodna perspektiva proračunskog procesa*. Voditeljica je znanstveno-istraživačkog projekta Sveučilišta u Rijeci pod nazivom *Proračunski proces iz perspektive rodne jednakosti*. Tijekom svog osmogodišnjeg znanstvenog rada objavila je kao autorica i koautorica 13 znanstvenih i 7 stručnih radova. Aktivno je sudjelovala na mnogobrojnim okruglim stolovima i radionicama na temu rodne jednakosti i rodno osjetljiva proračuna kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razini.

Lorena Zec magistrirala je psihologiju na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Rijeci, gdje je trenutno studentica doktorskih studija. Temom ljudskih prava i zaštite žrtava nasilja bavi se od studentskih dana kroz volontiranje i aktivizam, a nakon diplome i profesionalno, radom u Savjetovalištu za žrtve nasilja udruge SOS Rijeka, gdje pruža savjetodavnu i (pod supervizijom) psihoterapijsku pomoć i podršku. Kroz svoj rad svakodnevno je u dodiru sa žrtvama svih oblika nasilja, prvenstveno ženama žrtvama rodno uvjetovanog nasilja te žrtvama diskriminacije i zločina iz mržnje.

Autorice su se svjesno odlučile za teme najvažnije u ovakvom uvodu, nakon prvog, općenito teorijskog poglavlja koje ukazuje na potrebu ispravljanja «epistemičke nepravde», drugo, «Rod u fokusu» pokazuje rodnostudijsku problematiku u ključu pojedinačnih znanstvenih disciplina, u pod poglavljima :»Povijest i rod», «Pravo i rod»,»Ekonomija roda», Sociologija roda», «Psihologija roda» ; kao i u prvom poglavlju date su i upute za samostalni studentski rad i nastavka proučavanja teme. Treće je poglavlje «Mogućnosti promjene», s tematskim cjelinama «Seksualnost» i «Nasilje». Tim poglavljem autorice su pokazale da studente nastoje suočiti i s zaoštrenim i bolnim problemima izvan sigurnosti seminarskih dvorana.

Nadežda Čačinović, iz recenzije

Udžbenik Uvod u studije roda s jedne strane ima informativno-poučavajuću ulogu jer daje uvid u višeslojno teorijsko promišljanje o rodu i prijedporima u pristupu spolnoj/rodnoj tematici, a s druge strane, što je posebice važno za hrvatsku akademsku zajednicu, ovjerava važnost rodni studija („studija o rodu“) kao nezaobilazne suvremene pluriperspektivne discipline ili preciznije interdiscipline pridonoseći tako institucionalizaciji ovih studija u hrvatski sveučilišni prostor, a koji su svoju znanstvenu kvalifikaciju (806. rodni studiji) kao polje unutar interdisciplinarnog područja znanosti zadobili još 2007. godine.

Biljana Kašić, iz recenzije

Svestan pristup razlikama – tematskim, žargonskim, problemskim – uočenim već na nivou strukture zbornika, takođe se zadržava u žanrovskom i stilskom smislu, jer je cilj ovog udžbenika da studentima/kinjama predoči i približi višestranost fenomena rodni studija. Ta se višestranost ogleda i u svesnom i doslednom odbijanju da se studije roda zahvate u bilo kom specifičnom ideološkom i/ili vrednosnom ključu.

Adriana Zaharijević, iz recenzije

Sadržaj udžbenika isključiva je odgovornost Lezbijske organizacije Rijeka "LORI" i ne odražava nužno stajalište Europske unije i Ureda za udruge Vlade Republike Hrvatske.